

QƏDİM DİYAR

beynəlxalq elmi jurnal

ANCIENT LAND
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

**I BEYNƏLXALQ HUMANITAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏRİN ƏSASLARI KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I
(24 dekabr 2021)

M A T E R I A L S
OF THE
I INTERNATIONAL CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE
(24 December 2021)

QƏDİM DİYAR
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
0.542

**I BEYNƏLXALQ HUMANITAR VƏ İCTİMAİ
ELMLƏRİN ƏSASLARI KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I**
(24 dekabr 2021)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2709-4197/2021/1/1>

ANCIENT LAND
International scientific journal
Impact Factor
0.542

M A T E R I A L S
OF THE I INTERNATIONAL CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE
(24 December 2021)

Bakı – Bakı
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 04.07.2019-cu ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №4243

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan
on 04.07.2019.
Registration number: 4243

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:
qedimbeyn@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2707-1146
e-ISSN: 2709-4189
DOI: 10.36719

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Qədim diyar” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, AMEA-nın müxbir üzvü, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Fırat Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Elcin AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat institutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elçin İSGƏNDƏRZADƏ, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasiya Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Üniversitesi / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Daşkənd Dövlət Univeristeti / Özbəkistan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selçuk Universiteti / Türkiyə

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Ancient Land"

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc.Prof. Dr.Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute /Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

SOCIAL SCIENCES SECTION

Aydın Balamirzə oğlu Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

aydin.mmmmdov.67@mail.ru

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXSÜNASLIĞINDA İBTİDAİ CƏMİYYƏTƏ DAİR TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, ibtidai cəmiyyət, əhali məskunlaşması, əhali artımı, tarixi demoqrafiya

Key words: Azerbaijani historiography, primitive society, population settlement, population growth, historical demography

Azərbaycan ərazisində insanların məskunlaşması bəşər tarixinin ən qədim dövrü olan ibtidai icma quruluşundan başlayır. Bu konsepsiya öz əksini Məmmədəli Hüseynovun 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)”, “Azərbaycanın qədim paleolit dövrü”, “Azərbaycanda paleolit” və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə tapmışdır (Гусейнов М.М. Археология Азербайджана (каменный век). Баку, АГУ, 1975, 162 с; Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана: культура Куручай и этапы её развития: 1,500,000-70 тысяч лет назад. Баку, Элм, 1985, 71 с; Гусейнов М.М. Палеолит Азербайджана (в соавторстве с А.К. Джафаровым). Баку, Элм, 1986, 17 с). М.Хüseynov haqlı olaraq, Vətənimizin əlverişli iqlimə, rəngarəng relyefə, təbii-coğrafi xüsusiyyətlərə malik olması kimi amilləri əsas götürərək burada ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit, daha dəqiq desək artıq şell-aşel dövründən üzü bəri məskunlaşması üçün hər cür şəraitin olması qənaətinə gəlmişdir:

“Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir” (Hüseynov, 1973: 23).

Görkəmli tədqiqatçı Sara Aşurbəyli Bakı şəhərinin tarixi adlı monoqrafiyasında 1963-cü ildə Mərdəkan və Şüvəlanda, o cümlədən keçmişdə daş karxanası olmuş Bənd Üstü deyilən yerdə sahəsi 65-70 kv. metr olan kiçik daş təpəsində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş daşlardan tikilmiş çoxsaylı yaşayış məntəqələrindən bəhs edir. Buradakı evlərin bir qismi üzərində at təsviri həkk olunmuş daşlardan mürəkkəb tikilmə texnikası ilə inşa olunmuşdur. Müəllif yazır ki, bütün bu tapıntıların yaşı e.ə. II minillikdən I minilliyin ortalarınaqədər olan dövrü əhatə edir və sözügedən ərazidə əhalinin məhz artıq həmin vaxtdan sıx məskunlaşdığını göstərir (Ashurbeyli, 1992: 24-25). Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış evlərinin daş divarlarında at ilə yanaşı günəş və digər səma cisimlərinə, o cümlədən ibadət vəziyyətində olan kişi və qadın təsvirlərinə də rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının həyatla bağlı islamaqədərki dini inanclarında canlı olan hər bir şey artmalı, törəməli və nəsil verməlidir. İnsanın əmələ gəldiyi ilk dövrlərdə süni işıq olmamışdır. İnsanlar ancaq Günəş və Ay işığından istifadə etmişlər. Deməli, günəşə sitayiş, yaxud günəş kultu ilk əcdadlarımızın təbiətlə, ətraf aləmlə münasibətlərindən, işığa, istiyə olan tələbatlarından doğmuşdur. Ulu əcdadlarımızın inancına görə, göydə və yerdə olan bir çox varlıqlar, xüsusilə də günəş və digər təbiət elementləri insan nəslə, onun artımı, mühafizəsi, sayı ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Vəli Əliyevin 1975-ci ildə nəşr olunan “Tarixin izləri ilə” adlı kitabında belə bir fikir vurğulanır ki, Azərbaycan ərazisi artıq ibtidai icma cəmiyyəti dövründə insanların uzun müddət – min illər boyu məskunlaşdıqları sabit və əlverişli yaşayış yerləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun fikrincə, yer üzündə həyatın əsas mənbəyi olan Günəşə insanlar artıq ibtidai icma cəmiyyətində, onları qaranlıqdan, bəd hadisələrdən, şər ruhlardan qoruyan, nəsil artımını himayə edən xeyirxah varlıq kimi sitayiş edirdilər. Elə Gəmiqaya abidələrindəki günəş təsvirləri də bu inancların bariz əksidirlər. Ulu əcdadlarımız

Günəşə və onun simvolu olan oda, ocağa həmişə özlərinin himayədarı kimi baxmışlar. V.Əliyev Gəmiqaya abidələrində dağ kəllərinin başında buynuz əvəzinə dairələrin təsvir edilməsi ilə bağlı yazır: “Heyvanın buynuzlarının bu şəkildə verilməsi təsadüfi olmayıb, müəyyən inamla bağlı semantik məzmun kəsb edir. Çox ehtimal ki, qədim Naxçıvan tayfalarının əsas inamlarından olan günəşə sitayişlə bağlıdır” (Aliyev, 1993: 30). Müəllif haqlı olaraq Zaqafqaziyada ilk dəfə geniş planda tədqiq olunan bu çoxtəbəqəli yaşayış yerinin qədim nəsilələrin yaşayış binalarını, təsərrüfat tikintilərini, məşğuliyyətini, mədəni və ictimai həyat tərzlərini, adət və ənənələrini öyrənmək üçün çox zəngin materiallar verməsi qənaətinə gəlir (Aliyev, 1975: 31).

Əsədulla Cəfərov da Vətənimizin ən qədim dövrlərdən məskunlaşmaya məruz qalmasını zəngin elmi yaradıcılığı ilə əsaslandırma bilmişdir. Müəllifin fikrincə, dünyada hələlik elə bir məskunlaşma yeri yoxdur ki, orada mədəni təbəqələr Azıx mağarasındakı kimi zəngin olsun və yaşayış üçün uzun müddət davam etsin. Onun 1989-cu ildə “Azərbaycan abidələri” adlı elmi məqalələr toplusunda” dərc edilmiş “Azərbaycan qədim insan məskənidir” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai insanlar burada 1,2 milyon il bundan əvvəl məskən salmış, 120 min il əvvəl isə mağaranı tərk etmişlər”. Burada istər məskunlaşma, istər nəsil artımı, istərsə də əmək alətlərinin hazırlanması üçün lazım olan materialların zənginliyi ulu əcdadlarımızın diqqətindən yayınmamış, müəllifin təbirincə desək: “İbtidai insanlar yenidən, 20 min keçdikdən sonra mağaraya qayıtmış və burada daha 50 min il yaşayış olmuşdur” (Jafarov, 1989: 21-29). Ə.Cəfərov 1990-cı ildə nəşr edilən “Quruçay dərəsində” adlı monoqrafiyasında ibtidai cəmiyyətdə yaşayan soydaşlarımızın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə faktoloji materiallar əsasında fundamental şəkildə tədqiq etmişdir (Jafarov, 1990: 64).

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında Vətənimizdə hələ ibtidai icma cəmiyyəti dövründə məskunlaşma, nəsil artımı və s. bu kimi demoqrafik proseslərin inkişaf dinamikasını əks etdirən çoxsaylı qiymətli tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmişdir.

Reference

1. Ashurbeyli S. History of the city of Baku. Baku, Azerneshr, 1992, 408 p.
2. Jafarov A. Azerbaijan is an ancient human settlement / Azerbaijani monuments. Baku, Azerneshr, 1989, 125 p.
3. Jafarov A. In Guruchay gorge. Baku, Azerneshr, 1990, 64 p
4. Aliyev V. Monuments of Gamigaya. Baku, Azerneshr, 1993, 79 p.
5. Aliyev V. In the footsteps of history. Baku, Ganjlik, 1975, 77 p
6. Huseynov M. Far Stone Age. Baku, Ganjlik, 1973, 71 p.

Мехти Шаматович Шарифов

НОУ ВПО «Российская Академия адвокатуры и нотариата»

кандидат философских наук

sharifovmexti@yahoo.com

КАГНАТ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИМПЕРАТИВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПРИКАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Ключевые слова: *тюркский каганат, каган, «Вечный Эль», тенгрианство, власть*

Keywords: *turkish peoples, the turkic khaganate, kagan, “Eternal El”, Tengrism, government*

Одной из исторических форм существования государственности в прикаспийском регионе является каганат. Традиционно каганат соотносят с тюркской государственностью, что является некорректной трактовкой прошлого. Каганат как форма государственного устройства была характерна для различных этнических групп. Наряду с тюркскими каганатами исторической науке известны Аварский и Хазарский каганаты. Каганат – это историческая форма государственности, характерная для народов, проживающих в прикаспийском регионе.

Сравнительный анализ различных каганатов позволяет выделить общие черты, характерные для данного типа государственности:

- признанием единственным источником власти народа (бодун);
- наличие сильной центральной власти, которая с одной стороны была выборной (выборы кагана осуществлялись на курултаях (сословно-представительной родоплеменной орган), но с другой стороны выдвижение кандидатов осуществлялось лишь

из числа правящего рода (традиционно правящий род объявлялся священным);

- возложение на кагана, как функций главы народа, так и функций главы государства, то есть каган с одной стороны возглавлял бодун (народ), а с другой – держал Эль (то есть возглавлял государственный аппарат);

- сосредоточение в руках кагана, как суверенных полномочий, так и духовной власти (как следствие имеет место сакрализация верховной власти);

- сочетание сильной центральной власти с отлаженной системой по формированию компромисса между различными этно-религиозными группами (в большинстве своем каганатам было характерно наличие полиэтнического и многоконфессионального населения);

- склонность к территориальному расширению (заполнению каганатом Вечного Эля – «Мэнге Эль»).

В той или иной форме вышеперечисленные признаки каганата можно зафиксировать при исследовании современных прикаспийских государств. За исключением Ирана, в остальных прикаспийских странах народ признается в конституционных актах источником власти. Данный признак соответствует той модели демократии и правового государства, которая продвигается западной элитой. Не всегда рецепция исторически присущих моделей государственности в прикаспийском регионе вписывается в западную модель государственности. История развития региона обуславливает приоритет патерналистского государства, когда государь-суверен выступает в качестве защитника и гаранта соблюдения как индивидуальных, так и коллективных прав и свобод.

Западная политико-правовая элита крайне негативно относится к проявлению большинства признаков традиционной государственности, необоснованно обвиняя руководство прикаспийских стран в попирании принципов демократического правления и правового государства. Социологическое

содержание отношений публичной власти не может быть свободным от форм государственности, исторически характерных для тех или иных народов. Отрицание данного фактора зачастую приводят к полной утрате государственности и этнической идентичности, к политическому хаосу и гуманитарной катастрофе.

Основная проблема заключается в том, что слепое копирование западной модели политической системы приводит восточные общества к системному кризису. Начиная с 1991 года, постсоветские страны закрепили в конституциях многопартийную систему. Де факто же, в постсоветском пространстве политические партии не в полной мере реализуют функции, возложенные на них законодательством. Политический консенсус формируется не на уровне межпартийного взаимодействия, а на уровне неформального согласования позиций элитами. В этом проявляются некие параллели с политической системой, характерной некогда каганатам. В результате, отличительной чертой партийной системы в постсоветских странах является феномен «партии власти», выражающий политические интересы правящей элиты. Феномен «партии власти» обусловлен с неспособностью иных партий исполнять роль посредника. На «партию власти» возлагается функция легитимации сложившегося политического режима. Феномен «партии власти» предполагает возможность реализации суверенной воли политической элиты без инклюзии иных акторов политической системы.

Функция кагана как главы бодуна трансформировалась в современную эпоху в прикаспийских странах в феномен национального лидера. В посткоммунистических странах суверенная воля реализуется в условиях интеграции правящей элиты вокруг национального лидера и вытеснения антисистемных акторов на периферию политического пространства.

Подводя итоги, следует отметить, что прикаспийские страны обладают богатой и многогранной историей государственного

строительства. Развитие национальной государственности должно опираться на собственный исторический опыт, учитывать национальную особенность понимания власти как социального явления. На наш взгляд дальнейшее развитие государственности стран прикаспийского региона будет сопряжено с более четким проявлением признаков, характерных каганату как особой форме государственности.

Taleh Vasif oğlu Əliyev

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

taleh.ali@mail.ru

BEŞİKDAĞ ALBAN MƏBƏDİ

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, Beşikdağ, Ağdam, Şahbulaq, məbəd*

Key words: *Caucasian Albania, Beshikdagh, Aghdam, Shahbulag, temple*

Qafqaz Albaniyası Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Məlum olduğu kimi ilk orta əsrlərdə Albaniyada xristianlıq yayılmağa başlamış, ölkənin dağlıq və dağətəyi ərazilərində bu mərhələdə əhalinin dini dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir. Alban Arşakilərinin dövründə Qafqaz Albaniyasının müxtəlif yerlərində xristian məbədləri inşa edilmiş, monastır və bazilikalar tikilmişdir. Bunlardan biri də Ağdam rayonunun qərb hissəsində, Şahbulaq kəndinin yaxınlığında yerləşir. Beşikdağın ətəyində qayalıqdan qaynayaq bulaq da məhz Şahbulaq adlanır. Şahbulaq qalası da öz adını buradan götürmüşdür. Şahbulaq qalasının yaxınlığında Albaniyanın mühüm yaşayış yerlərindən biri yerləşir. Qaladan yuxarıda isə Beşikdağ dağının üstündə məbəd inşa olunmuşdur. Bəzi mənbələrdə Vəngəsər adı ilə də bilinən məbəd Beşikdağ alban kilsəsidir. Z.Yampolskiy ilk dəfə elmi ədəbiyyatda Beşikdağı tarixi baxımdan tədqiq etməyə başlamış, onun alban məbədi olduğunu vurğulamışdır (Ямпольский, 1960: 246-247). Bundan sonra bir sıra erməni müəllifləri həmin abidəni saxtakarcasına erməniləşdirməyə cəhd etmişdir. Lakin abidənin tikilişi və memarlıq xüsusiyyətləri, tarixi-arxeoloji baxımdan yanaşmalar göstərir ki, Beşikdağ məbədi Qafqaz Albaniyasının mühüm kilsələrindən biri olmuşdur. Vəngəsər adı isə “Vəng yeri”, “Məbəd yeri” anlamında işlənmişdir. Bu adın

bənzərini biz Kəlbəcər rayonu (Ağdərə) ərazisində Vəng kəndində yerləşən Gəncəsər alban məbədinə də aydın şəkildə görürük.

Beşikdağ alban məbədi V-VII əsrlərə aid alban məbədidir. Böyük ehtimalla məbəd Alban Arşakilərindən II Vaçenin zamanında inşa olunmuşdur (Мамедова, 2004). Ümumiyyətlə, II Vaçenin və III Mömin Vaçaqanın dövründə Albaniyada kilsələr, məbədlər və monastırların inşası geniş vüsət almışdır. Ağdam və Ağdərə ərazilərində (Aqen şəhəri məhz bu ərazidə yerləşirdi – T.Ə.) bu cür alban məbədlərinin tikintisi isə xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki sözü gedən ərazilərdə II Vaçə və III Mömin Vaçaqan yay iqamətgahlarını saldırmış, ilin isti vaxtlarında Qarabağın həmin hissəsində oturdular (Kalankatlı (tərcümə Bünyadov), 2006: 120). Qeyd edək ki, yaxınlıqda Boyəhmədli və Sofulu kəndləri arasında (Ağdam rayonunda) Govurqala yaşayış yerinin də bazilikası mövcuddur (Геоушев, Вайдов, Гулиев, 1973: 41-42). Beşikdağ alban məbədi də məhz bilavasitə Şahbulaqla bağlı bir alban abidəsidir. Təsədüfi deyil ki, Aqen (Aluen) sözünün də qədim alban dilində mənası “Ağ yer” və ya “Ağ bir ərazi” deməkdir. Burada isə Ağdam və Ağdərə toponimləri ilə bənzərlik aydın nəzərə çarpır. Tədqiqatlar onu göstərir ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Ağdam və Ağdərə kimi yerlər tarixən Azərbaycan xalqına məxsus olmuş, bütövlükdə Qarabağ qədim Azərbaycan torpağıdır.

Beşikdağ alban məbədi xaç-günbəz formalı plana malikdir. Xaçın dörd kvadrat formalı tərəflərindən üçü daxilə yarımdairəvi formaya malikdir. Şərti olaraq şərq-qərb oxu 10 m, şimal-cənub oxu isə 9,15 m uzunluğundadır. Qərb divarında hündür pəncərə yerləşir. Həmin divar istisna olmaqla xaçın digər üç qolunda giriş qapıları yerləşir. Düzbucaqlı formaya malik qapı yerləri anker daşlarla işlənməklə divarla eyni hündürlüyə malikdir və onun pyedestalinin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Bütün bina yonulmuş əhəng daşından hazırlanmış bir pilləkənli plint üzərində inşa edilmişdir. Onun gümbəzini saxlayan dörd pilonu divarlara birləşir. Onlar tağlarla birləşərək model zalın mərkəzi hissəsində günbəzaltı kvadrat formalaşıdırırlar. Həmin kvadrat üzərində kirəmit damlı qübbə ucalır (Мамедова, 2004: 80). Beşikdağın yüksək qayalıq ərazisində xaç-günbəz formalı inşa edilmiş

alban məbədinin ilk baxışdan ətraf mühitin sərt landşaftına uyğunlaşması diqqəti cəlb edir. Belə təəssürat yaranmasının əsas səbəbi dəqiq müəyyən edilmiş ölçülər və rəng çalarlarıdır. Kiçik ölçülərinə baxmayaraq, məbəd hündür divarlara malikdir. Onun divarları yonulmuş boz əhəng daşlarından hörülmüşdür (Məmmədov, 2021: 24-25).

Ağdam rayonunun Şahbulaq kəndi ərazisində yerləşən Beşikdağ məbədi Şahbulaq yaşayış yerində və Govurqala yaşayış yerində yerləşən ilk orta əsr abidələri, eləcə də, Papravənd kəndində yerləşən Qarapirim abidəsi ilə birlikdə Qafqaz Albaniyasının maddi irsinə daxil olan tarixi abidələrdəndir.

References

1. Yampolskiy Z. (1960) Monuments of Caucasian Albania in the Mount of Beshikdag // Soviet archaeology, Moscow, 1960, p. 246-250
2. Mammadova G.G. (2004) Architecture of Caucasian Albania, Baku, "Chashioghlu", 2004, 224 p.
3. Kalankatlu Moisey (2006) History of Albania (translated by Z.M.Bunyadov), Baku, "Eurasia" press, 2006, 378 p.
4. Geyushev R.B., Vahidov R.M., Guliyev N.M. (1973) Works of Govurgala archaeological group (Aghdam district) // Archaeological and Ethnographical investigations in Azerbaijan, Baku, 1973, p. 41-42
5. Mammadov A.M. Report of Karabakh archaeological expedition about archaeological excavations and field investigations in Uzerliktepe settlement (in the manuscript right) // Archive of Institute of Archaeology and Ethnography of NANA, Baku, 2021, 170 p.

Xatirə İsmayıl qızı İlyasova

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

xatire_ilyasova@mail.ru

XƏZƏRLƏRİN DİNİ İNANCLARINA DAİR

Xəzərlərin tarixi nə qədər tədqiq olunsada qaranlıq səhifələr çoxdur. Xüsusilə xəzərlərdə mövcud olmuş dinlər, onların yayılma arealı, bu dinlərə münasibət məsələsində bir çox baxışlar mövcuddur. Bu da xəzərlərin tarixinə aid mənbələrin azlığı ilə izah olunur.

VII-X əsrlərdə Şərqi Avropada böyük türk dövlətlərindən birini sabir türklərinin davamçıları olan xəzərlər yaratmışdılar. VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq xəzərlər əvvəlcə Xəzər dənizinin qərb sahillərində yaşamış, sonralar həm qərbə, həm də şərqə doğru yayılmışdılar. Göytürk xaqanlığının yaranmasından sonra xəzərlər xaqanlığın qərb qanadlarından birini təşkil edirdilər. 634-cü ildə I Göytürk xaqanlığı dağıldıqdan sonra xəzərlər yenidən müstəqil oldular. Həmin dövrdə Şimali Qafqaz, Azov dənizi sahilləri, Krım yarmadasının bir hissəsi bu xaqanlığa tabe idi. IX əsrin ikinci yarısında şərq slavyanlarının bir çox tayfaları: polyanlar, severyanlar, vyatçilər xəzərlərə tabe olmuş, onlara bac vermişdilər.

Xəzər dövlətində geniş dini tolerantlıq olmuşdur. Bu yalnız onun siyasi quruluşu ilə deyil, həm də bu ölkənin beynəlxalq ticarətdə böyük rolu ilə əlaqələndirilirdi. Bu rol müxtəlif din nümayəndələrinin bura cəlb olunmasına səbəb olurdu. Xəzərlərin hakim sinfinin bir hissəsi yəhudi dininə qulluq edirdi, lakin onların içərisində digər dinlərə, o cümlədən islama qulluq edənlər də vardı. İtildə müsəlmanlıq daha çox tacirlər, sənətkarlar və muzzdlu qvardiya arasında yayılmışdı. Sayına görə müsəlmanlardan sonrakı yeri Xəzər dövlətində xristianlıq tuturdu. Onlar İtil və Səməndərdə yerləşmişdilər, müsəlmanlar kimi onların da öz xramları vardı. Bundan əlavə. Xəzər dövlətində tamamilə xristian əhalidən ibarət bir sıra vilayətlər daxil idi. Onların sırasına birinci

növbədə xəzərlərin Kırım torpaqlarını aid etmək lazımdır. Qafqazda xristianlığın yayılması daha qədim dövrlərdə olmuşdur. Bu xüsusilə xəzərlərə tabe olan Hun çarlığında yayılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Xəzər dövlətinin köçəri əhali kütləsi bütpərəstliyə sitayiş edirdi. Alp-İlitver və onun əyanları xristianlığı qəbul etdikdən sonra bütpərəstliyi məhv etməyə başladılar. Onların razılığı ilə İsrail və onun kahinləri bütxanaları dağıtdılar, müqəddəs ağacları kəsdilər və köhnə dinin nümayəndələri ilə - kahinlər və cadugərlər - qəddarcasına hərəkət etdilər, onları yol kənarında tonqalda yandırdılar. Köhnə sitayiş obyektləri əvəzinə yenilər yarandı. Müqəddəs ağacdan heyvan təsvirləri və parlaq xallarla bəzədilmiş böyük xaç düzəldildi, indi yeni dinə sitayiş edənlər artıq palıd əvəzinə buna sitayiş etməli idilər.

Xəzər xaqanlığının beynəlxalq əhəmiyyətinin artdığı şəraitdə onun dövlət dini haqqında məsələ VIII əsrdə böyük siyasi kəskinlik aldı. Qüdrətli Xəzər dövləti həm Bizans imperiyası, həm də Ərəb xilafəti üçün arzu olunan müttəfiq idi. Hər iki tərəf xəzərlərə öz dinlərini qəbul etdirməyə çalışır və bununla da, onları öz siyasi maraqlarına tabe etmək istəyirdilər.

Xəzər xaqanlığının özündə sosial-iqtisadi münasibətlərin yeni formaları hakim sinfin müvafiq dini ideologiyaya ehtiyacını tələb edirdi. VIII əsrin I yarsında Xəzər hakimiyyətinin qarşısında dilemma yarandı - ya xristianlıq, ya da islam. O zaman mövcud şəraitdə ya babalarının dinindən imtina etməli, ya da yəhudiliyi xəzərlərin dövlət dini kimi təsdiq etməli və onu müsəlmanlıq və xristianlığa qarşı qoymalı idi. Xəzərlər, məlum olduğu kimi, üçüncü dini seçdilər, bu, şüurlu və ciddi düşünülmüş seçim idi. Bu din onlara orta əsr sivilizasiyaya daxil olmağa, həm də mübarizə aparan tərəflər, yəni islam və xristianlıq arasında müstəqil mövqe ilə təmin edən yəhudilik dini idi. Vəziyyət belə gətirdi ki, Xəzər dövlətinin başında yəhudilik dininə qulluq edən hökmdar durdu.

Yəhudiliyin dövlət dini kimi qəbul edilməsi siyasi təsdiq, yalnız müstəqillik deyil, həm də Xəzər xaqanlığının Bizans imperiyası və ərəb xilafəti ilə bərabər meylinin nümayiş etdirilməsi, bu və digər

tərəfin xəzərləri öz maraqlarına tabe etməsinə cavab idi. Deyə bilərik ki, xarici siyasət baxımından bu son dərəcə effektiv bir addım idi.

Xəzərlər yəhudiliyi din səviyyəsinə qaldırdılar, lakin onun bu yerini qoruya bilmədilər. Belə ki, qədim yəhudilik feodal cəmiyyəti üçün daha gənc dinlərə, islam və xristianlığa nisbətən az əlverişli idi. Qeyd edək ki, yəhudilik milli din idi. Bu din müxtəlif millətli əhalini birləşdirmirdi, əksinə onu ayırırdı, buna görə də sinfi ağalığın əsaslandırılması və ört-basdır edilməsinə çevrilə bilmədi. Bu din sinfi fərqləri xüsusilə qeyd edir və ona sitayiş edən hakimiyyət dairələrini xalqdan ayırırdı.

Avrasiyanın türk mühiti ilə heç bir coğrafi və mənəvi əlaqəsi olmayan yəhudilik, xüsusilə bu dövrdə onun daxilində yayılmış rəbbanilik cərəyanı, nəticə etibarilə xəzər cəmiyyətinin bütövləşməsinə deyil, əksinə, parçalanmasına, xəzər türk etnomədəni kimliyinin tədricən zəifləməsinə və eroziyaya uğramasına gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat

1. Artamonov, Mikhail İllarionoviç. Hazar Tarihi (çev.A.Batur), İstanbul,2004
2. Brok, Kevin Alan. Bir Türk İmperatorluğu: Hazar Yahudileri, Nokta Kitab, İstanbul, 2005
3. Əsədov F.Xəzərlər və Azərbaycan. Bakı,2018
4. Кестлер А. Тринадцатое колено: Крушение империи хазар и ее наследие, СПб., 2001
5. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа,М., 1990

Saidə Cəfər qızı İsmayilzadə

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

saida.ismailzade@mail.ru

ÖZBƏKİSTANDA MƏKTƏB VƏ MƏDRƏSƏLƏRDƏ, DÜNYƏVİ TƏHSİL (XIX - XX əsrin əvvəlləri)

***Açar sözlər:** Özbəkistanda maarifin inkişafı, milli mədəniyyətin formalaşması, Çar Rusiyasının işğalı, ibtidai dini məktəblər, məktəb və mədrəsələr*

***Keywords:** development of education in Uzbekistan, national culture formation, occupation of Tsarist Russia, primary religious schools, schools, madrassas*

Bəşər tarixində elə problemlər vardır ki, zaman keçdikcə onların əhəmiyyəti nəinki azalmır, əksinə daha da artır. Hər bir xalqın tarixini, milli xüsusiyyətlərini, maddi və mənəvi dəyərlərini özündə təcəssüm etdirən mədəniyyət də bu qəbildəndir. XIX–XX əsrin əvvəllərində Özbəkistanda maarifin inkişafı sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdi. Milli mədəniyyətin formalaşmasında maarif böyük rol oynamışdı. Çar Rusiyası Özbəkistanı işğal edənə kimi burada dini məktəb və mədrəsələr mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Özbəkistanda ilk ibtidai dini məktəblər VIII əsrdə təsis olunmuşdu. Mədrəsələrdə Buxara, Səmərqənd, Kazan, Ufa, Orenburq və Bağdadda təhsil almış tanınmış din xadimləri dərs deyirdilər. Tədris prosesində ərəb yazısı üstünlük təşkil edirdi. Qızlar üçün xüsusi məktəblər yox idi. Məktəblərdə qiraət kimi çərəkələrin əzbərlənməsinə diqqət yetirilirdi. Qurandan seçilmiş ayrı-ayrı ayə və surələrdən ibarət «Həftəyek», «Çorkitab» «Sufi-Allayar», şair Hafizin şerlərindən ibarət «Xoca Hafiz» kitablarının tədrisi məktəbin əsas kursunu təşkil edirdi (6, s.58-59). Dini dərslərdən başqa ümumi elmi biliklər haqqında şagirdlərə məlumat verilirdi. Mərkəzi Asiya, o cümlədən Özbəkistanda

mədrəsələr IX-XIII əsrlərdə yaranmışdı. Türküstan diyarında mədrəsələr şəhərlərdə yerləşirdi. Özbəkistanda mədrəsələr məktəblərdən fərqli olaraq yerləşdikləri şəhərlərdə memarlıq abidəsi kimi də diqqəti cəlb edirdi. Bu cəhətdən Səmərqənd və Daşkənd şəhərlərində olan mədrəsələr xüsusilə fərqlənir.

Hər bir tədris müəssisəsinin, o cümlədən məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətində bu və ya digər formada çatışmamazlıq və qüsurlar ola bilərdi. Lakin dini məktəblərin «zərərli» olmasını bildirmək və daha çox rus-yerli, rus məktəblərinin açılmasına üstünlük vermək əslində çar Rusiyasının Türküstan diyarında təhsilin ruslaşdırılmasını həyata keçirmək demək idi. 1867-1882-ci illərdə Türküstan general-qubernatoru olmuş K.P.Kaufman (8, s.28) güclü müsəlman idarələrinin yaradılması üçün göstərilən cəhdləri qəbul etməmişdi. Çar hökumətinin din xadimlərinə təsiri isə getdikcə güclənirdi. K.P.Kaufmana görə onların birbaşa ləğf edilməsi istiqamətində atılmış hər hansı bir düşünülməmiş addım bölgənin qüvvələrini Rusiyaya qarşı qaldıracaqdır. (3, s.65- 67). Lakin bununla yanaşı Türküstan general-qubernatoru K.P.Kaufman 1865-ci ildə Daşkənddə, 1868-ci ildə Səmərqənddə çar Rusiyasının qoşununa qarşı çıxışların baş verməsinin səbəbini mədrəsələrin antirus fəaliyyəti ilə bağlayırdı. Mədrəsələrin sayca çox və daha geniş fəaliyyət göstərdiyi Özbəkistanda hətta XIX əsrin sonlarında belə dini məktəblərin sayı artmaqda idi. Lakin mədrəsələr panislamizm və fanatizmi təbliğ etməkdə günahlandırılırdı. Eyni zamanda rus əhalisi arasında maarif işi daha geniş vüsət alırdı. Bu məqsədlə 1870-ci ildə K.P.Kaufman tərəfindən komissiya yaradıldı. Rus - yerli və rus məktəblərinin açılmasına daha çox diqqət yetirilməsinə başlandı. Səmərqənddə 1870-ci ildə rus-yerli məktəbi, Daşkənddə 1866-cı ildə rus, 1873-cü ildə üçillik xalq məktəbi, 1884-cü ildə rus-yerli məktəbləri açıldı (5, s. 161, 162). Hazırkı Özbəkistanın ərazisində 1881 - 1914-cü illərdə 160 rus - yerli məktəb fəaliyyət göstərmişdi. Çarizm maarif sahəsində müstəmləkə siyasətini həyata keçirmək üçün təkcə rus- yerli, rus məktəbləri yaratmaqla kifayətlənməyərək, bu məktəblərin yanında əhaliyə rus dili öyrədən axşam kursları, bazar günü məktəbləri də

açırdı. 1884-cü ildən Türküstan xalq təhsili sisteminə daxil olan yaşlılara rus dili öyrədən axşam kursları yerli büdcədən maliyyələşdirilirdi (4, s.499).1894-cü ildə Daşkənddə rus tacirlərinin uşaqları üçün peşə məktəbləri açılmışdı. 1876-cı ildə Daşkənddə qadın və kişi gimnaziyaları açılmışdı. 1879-cu ildə Daşkənddə Türküstan müəllimlər seminariyası təşkil edilmişdi. Burada rus ibtidai məktəbləri üçün müəllimlər hazırlanırdı. 1880-ci illərin ortalarından etibarən bu seminariyada rus-yerli məktəblər üçün də müəllim kadrları hazırlı-ğma başlandı. (5, s. 165).

XX yüzilliyin astanasında ilk yeni üsullu məktəblər Daşkənd, Buxara və s. şəhərlərdə meydana gəlmişdi. Yeni üsullu məktəblərini milli burjuaziya maliyyələşdirirdi. Çarizm cədidçilərin Türkiyə ilə əlaqə saxlamalarını bəhanə gətirərək bu məktəblərin açılmasını təhlükəli hesab edirdi.

Daşkənddə kənd təsərrüfatı hidrotexnika (1902-ci il), Səmərqənddə isə bağçılıq və şərabçılıq (1904-cü il) məktəbləri açılmışdı. 1904-cü ildə Daşkənddə dəmiryol texniki və 1913-cü ildə isə ticarət məktəbləri fəaliyyətə başlamışdı. 1908-ci ildə xüsusi qadın peşə məktəbi təsis edilmişdi. (6. s.67-68).

Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Özbəkistanda maarifin inkişafı dövrün qanuna uyğunluqlarına əsaslanmışdı. XIX əsrdə dini məktəb və mədrəsələr mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, XX əsrin əvvəllərində dünyəvi təhsil sisteminin üstünlük təşkil etməsi özünü açıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Çar Rusiyası Özbəkistanı işğal etdikdən sonra maarif sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər imperiyanın maraqlarına maarif sistemində ruslaşdırma siyasətinə gətirib çıxartdı. Eyni zamanda dövlətə sədaqətli yerli məmurların hazırlanmasına da diqqət yetirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Акрамов В.А. Социально- экономическая и культурная жизнь города Коканда (вторая половина XIX- начало XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент. 1973

2. Бартольд В.Е.С История культурной жизни Туркестана.Сом.т. II. Ч.1.М..1963
3. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг.). М..1966
4. История Киргизии. Т.1. Фрунзе, 1963
5. История Узбекской ССР. ТЛ.Кн.2.Ташкент. 1956
6. Кары-Ниязов Т.Н.Очерки истории культуры Советского Узбекистана. М.,1955
7. Комаров В.Т.Из истории народного образования в Туркестанском крае. Ташкент, 1959
8. Кочаров В. Г. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865 - 1917 гг.). Ташкент, 1966
9. Mehdiyeva N. C. XIX əsrdə Türkünstan xalqlarının mədəniyyəti. Birinci Türkoloji qurultay 80. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2006, № 2

Sevinc Akif qızı Qurbanova

Gəncə Dövlət Universiteti

sevincakifqizi@mail.ru

TÜRKMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNDƏ NEFT AMİLİNİN ROLU

Açar sözlər: *Türkmənistan, Azərbaycan, Xəzər dənizi, Transxəzər boru xətti, neft-qaz yataqları*

Key words: *Turkmenistan, Azerbaijan, Caspian Sea, Trans-Caspian pipeline, oil and gas fields*

Xəzər dənizinin sahilində qonşu ölkələr olan Türkmənistan və Azərbaycan tarixən bir-birləri ilə sıx əlaqələr qurmalarından əlavə, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yeni beynəlxalq mühitdə iki suveren dövlət kimi qarşılıqlı əlaqələrini dinamik şəkildə inkişaf etdirmişlər. Hər iki ölkənin zəngin təbii ehtiyata sahib olması əməkdaşlığın həm Türkmənistan, həm də Azərbaycan üçün daha faydalı bir şərait yaratmasından xəbər verir. Ancaq neft və qaz timsalında təbii ehtiyatların hasili və daşınması prosedurundakı rəqabət Xəzər dənizi dibinin bölünməsi ilə əlaqədar olan mübahisələrlə birləşincə müstəqilliklərinin ilk illərində Türkmənistan-Azərbaycan əlaqələrinə az da olsa soyuqluq gətirmişdi. Azərbaycanın “Azəri”-Türkmənistanın “Ömər”, bununla yanaşı müavfiq olaraq Azərbaycanın “Çıraq”-Türkmənistanın “Osman” və Azərbaycanın “Kəpəz”-Türkmənistanın isə “Sərdar” adını verdiyi neft yataqlarında xüsusilə “Kəpəz/Sərdar” yataqları üzərində razılığın əldə olunmaması Azərbaycan Türkmənistan əlaqələrində fasilələrlə gərginlik yaratmışdır. Bu yataqlarda 50 milyon tondan çox neft və 32 milyard kubmetr civarında təbii qaz ehtiyatının olması ehtimalı vardır (3, s.98).

Türkmənistan ilə Azərbaycan arasında neft-qaz sektorundakı əməkdaşlıqda ən əhəmiyyətli məsələ 2008-ci ildə hələ Azərbaycanın XX əsrin 90-cı illərində Türkmənistandan aldığı qaza görə yaranan

borcların bağlanması və “Kəpəz/Sərdar” sahəsində tərəflər arasında razılıq əldə olunanadək tərəflərdən heç birinin kəşfiyyat və hasilat fəaliyyəti göstərməməsi ilə bağlı əldə olan razılıqdır. Türkmənistan-Azərbaycan əlaqələrində dinamik inkişafı əsasən Transxəzər boru xətlərinin layihələndirilməsidir. Azərbaycanın neft şirkəti olan SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic) bu layihənin texniki-iqtisadi bazasını möhkəmləndirmək üçün ABŞ-ın KBR (Kellogg Brown & Root) şirkətinə 1.7 milyard dollar vəsait ayırmışdır (1, s.4). Lakin bu məslədə Rusiya fərqli mövqe tutmuş və hətta Rusiya xarici işlər nazirinin birinci müavini Andrey Denisov bunun heç bir məntiqə sığmayan kimi açıqlama verməklə Türkmənistanı Transxəzər boru xətlərinin layihələrində və bilavasitə Qərblə əməkdaşlıqdan çəkəndirmək istəmişdir.

2012-ci ilin sentyabrın 3-də Türkmənistanın prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədov Aşqabadda Azərbaycanın energetika naziri Natiq Əliyev, Türkiyənin təbii resurslar və energetika naziri Taner Yıldız və Avropa İttifaqının energetika komissarı Qunter Ettinger ilə görüşmüşdür. Aparılan danışıqlar nəticəsində Türkiyə tərəfi türkmən qazının Azərbaycan tranzit ölkə olmaq şərti ilə TANAP-a (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline) qoşaraq Avropa bazarına ixrac edəcəyini bəyan etmişdir. Türkmənistanın da dördüncü tərəf kimi çıxış etməsi gözlənilən və Azərbaycanın səyi ilə təşkil olunmuş TANAP layihəsi 7 milyard dollar dəyərində olmaqla illik 16 000000000 m³ qaz Azərbaycanın II Şahdəniz yatağından çıxarılıb Avropaya ixrac olunması nəzərdə tutulur.

Rusiya ilə Avropa arasında münasibətlərin gərgin olduğu bir vaxtda Türkmənistan qazının Azərbaycan vasitəsilə Türkiyəyə və Türkiyədən Avropaya çatdırılması Qərb ölkələrinin də marağındadır. Bu məsələdə əsas problem Rusiyanın mövqeyidir. Çünki rəsmi Moskva Xəzərin statusu müəyyən edilməmiş, dənizin dibi ilə hər hansı bir layihənin həyata keçirilməsində maraqlı deyil. Kifayət qədər qaz ehtiyatına malik olan Türkmənistanın Avropa bazarlarına çıxışı Rusiyanın maraqlarına ciddi zərbə vura bilər. Çünki rəsmi Moskva Avropaya əsasən yalnız qaz vasitəsi ilə təsir göstərə bilər. Beləliklə mövzunu

yekunlaşdırsaq belə qərara gələ bilərik ki, Xəzər dənizinin statusu fonunda Türkmənistan-Azərbaycan əlaqələrində neft amili Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra dəyişən xətlə inkişaf etmişdir. Bu gün münasibətlərin müsbətə doğru dinamik inkişaf etməsində hər iki tərəfin uğurlu addım atmağa səy göstərməsi buna əyani sübutdur.

Ədəbiyyat

1. Borc öhdəliklərinin və maliyyə tələblərinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan-Türkmənistan sazişi imzalanmışdır // “Azərbaycan” qəzeti, 2008, 6 mart, s. 4
2. Əliyev İ. Azərbaycan-Türkmənistan münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ: Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun Azərbaycana rəsmi səfəri: Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 2008, 21 may, s.1
3. Süleymanov Ə. Xəzərin milli sektorlara bölünmə prinsipində regional təhlükəsizlik problemi. Bakı, 2011, 135 s.
4. Keith Weber, “Azerbaijan&Turkmenistan Disputes and the Tragedy of the Commons”, Center for Strategic and International Studies, 15 November 2012, (<https://csis.org/print/40549>).

Şəhla İbrahim qızı Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Shahla57@mail.ru

KİTABXANA-İFORMASIYA MÜHİTİNDƏ KONSALTING FƏALİYYƏTİNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: kitabxana, konsalting, məsləhətvermə, kitabxana konsaltingi, innovativ xidmət

Keywords library, consulting, recommendation, library consulting, innovative service

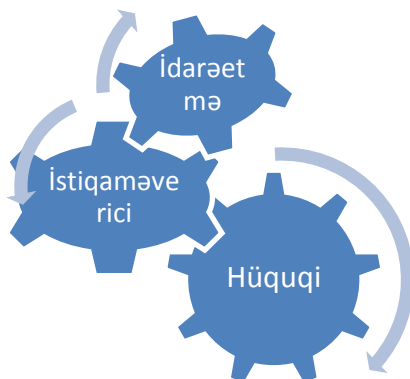
Xalqımız həmişə özünün yüksək kitab mədəniyyəti ilə sayılıb-seçilmiş və zəngin kitabxanaları ilə tanınmışdır. Bu kitabxanalarda qorunub saxlanılan istər əlyazmaları, istərsə də müxtəlif elm sahələrinə aid ədəbiyyat xalqın maariflənməsinə xidmət göstərmiş, geniş oxucu kütlələrinin yardımçısı olmuşdur. Hüquqi məzmun kəsb edən “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyildiyi kimi, kitabxana - elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, məqalədə mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. Konsalting xidməti insan fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir;
2. Konsalting xidməti biznes mühitinin bütün sahələrini əhatə edir;
3. Konsalting xidməti informasiya xidmətinin müstəqil bir sahəsidir;

4. Kitabxanalar informasiyanı istehsal edən və çatdıran müəssisə olduğuna görə konsaltinq xidmətinin də mərkəzlərindən biri hesab edilir [Tkaliç A.İ., 2011].

Konsaltinqin mahiyyəti, quruluşu, təsnifatı və onun konsalt məsləhətçi ilə istifadəçi arasında münasibətləri kimi digər məsələlərin də məqalədə təhlil olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir konsaltinq sistemi

Şəkil-1

Kitabxanalarda Azərbaycan dilində konsaltinq xidmətinin nəzəriyyəsi, metodikası, təşkili və idarə olunması haqqında bəzi jurnallarda məqalələr əks olunsada bu sahəni tamamilə əks etdirən müstəqil tədqiqat əsəri yoxdur. Azərbaycan dilində, rus və ingilis dillərində konsaltinq xidmətinin ümumi nəzəri məsələləri və onun metodları haqqında bir sıra əsərlər də vardır. Bunlara misal olaraq A.İ.Tkaliç (Konsaltinq xidməti 2011) [Tkaliç A.İ., 2011], A.M.Blyumin (İnformatsiyonu konsaltinq), D.Tvitçeli, L.S.Kolotovun yazdığı əsərləri qeyd etmək olar. Lakin bu əsərlərin heç birində bizim tədqiq etdiyimiz mövzunun mahiyyəti, üsulları sistemi təhlil olunmamışdır. Bu əsərlərdə ümumiyyətlə konsaltinq xidmətinin məzmunundan söhbət gedir və yeri gəldikdə kitabxana-informasiya konsaltinqi haqqında da məlumat verilmişdir. İlk dəfə olaraq məqalədə

kitabxana şəraitində konsalting xidmətinin təşkili və aparılmasının bir innovativ istiqamət kimi təhlili verilib.

Kitabxana-informasiya mühitində konsalting xidmətinin əsas fəaliyyəti kitabxanadaxili iş fəaliyyətinin təşkilində, idarə edilməsində və düzgün kitabxananın professional kadr heyətinin yeni ideya və fikirlərinin istiqamətləndirilməsinə əsaslanır. Bu fəaliyyət sahəsinin əsas əhatə olunma arealı müasir dövrdə demək olar ki, inkişaf edən kitabxana-informasiya sferasının tərkib hissəsini təşkil edərək, məsləhət oluna bilən və iş prinsipini nizamlayan fəaliyyət konstruksiyasına əsaslanır. Bütün kitabxana-informasiya müəssisələrdə müxtəlif həm formal həm də qeyri formal informasiya sistemləri mövcuddur. Bu səbəbdən konsultant:

- respublika kitabxanalarında mövcud informasiya təminatı sistemini müvafiq dərəcə və formaya salmalı;

- kitabxana sektoru üzrə bütün sistemlərin uyğunluq dərəcəsini müəyyən etməli; informasiyanın düzgünlüyü, təqdim olunması, məzmunu və s. nöqteyi-nəzərdən mövcud sistemlərin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr hazırlamalı;

- kitabxanaların müasir infrastrukturla təmin edilməsi məqsədilə avadanlıq seçməli (aparat təminatı);

- məlumat bazası, rabitə vasitələri və məlumatların hazırlanması formalarının (proqram təminatı) idarə edilməsi sistemini hazırlamalı;

- personal seçməli və kadrların peşəkarcasına təkmilləşdirilməsini planlaşdırmalıdır [Sellen, B. C.,1997].

Qeyd edək ki, Respublikamızda kitabxana sektorunda fəaliyyət göstərən məsləhətçilər yuxarıdakı keyfiyyətləri nəzərə almaqla tərəfdaşlıqda bir qrup olaraq işləyə bilirlər. Onlar böyük məsləhətçi firma və fərdi müstəqil məsləhətçi kimi də işləyə bilirlər. Onların kitabxana sektorunda öz işlərini etik və məsuliyyətlə minimum nəzarət ilə və müəyyən bir müddətdə razılaşdırma əsasında yerinə yetirmələri gözlənilir. Onlar elektron qayda da saytda və ya off-site işləyə bilər. Məsləhətçilər adətən sistemə ölçülə bilən faydalar gətirirlər [Tordoir, P. P.,1995].

Məqalənin əsas tədqiqat obyekti və predmeti hesab edilən kitabxana-informasiya müəssisələrində konsaltinq (consulting) – xidməti kitabxanadaxili iş prosesinin istənilən sahəsinin konsultasiya edilməsi mahiyyəti kəsb edir. Kitabxana-informasiya müəssisələrində konsaltinqin əsas məqsədi oxucuların ümumi sorğularının təhlili, onlara məqsədyönlü xidmətin göstərilməsi, qarşıda qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün kömək əlini uzatmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət:(Monoqrafiya).- B.:Azərneşr,2011.-348 s.
2. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu//Azərbaycanın Qanunvericilik Toplusu.-B.,1998.-N.6.-s.1214-1222.
3. İsmayılov X.İ. Kitabxana-informasiya texnologiyaları:(Dərs vəsaiti).-B.: Nurlar, 2009.-312s.
4. Tkaliç A.İ.Konsaltinq xidməti / Tərc.ed: H.Nərimanoğlu, V.Kazımzadə.-Bakı, 2011.-216 s.
5. Sellen, B. C. (ed.) (1997). What else you can do with a library degree: career options forthe 90s and beyond. NewYork: Neal-Schuman Publishers, Inc.
6. Tordoir, P. P. (1995). The professional knowledge economy: the management and integration services in business organizations. New York: Wiley. p.140.

Yeganə Ehsan qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

yegana.mammadova68@mail.ru

ZƏHİRƏDDİN BABURUN “XATİRATI”NDA SƏFƏVİ-MOĞOL MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR MƏLUMATLAR

Açar sözlər: *Səfəvilər, Moğollar, əlaqələr, dostluq, mənbələr*

Keywords: *Safedis, Moghols, relationships, friendship, sources*

Hər hansı bir tarixi problemin araşdırılmasında isə həmin dövrə dair mənbələrin öyrənilməsi lazım gəlir. O cümlədən də, Səfəvi-Moğol münasibətlərinə dair xeyli məlumatların əks olunduğu bir çox mənbələr vardır. Buraya Moğol mənbələrindən “Tarixi-Rəşidi”ni, “Əkbərnamə”ni, “Təbaqati-Əkbəri”ni, “Tarixi-Firıştə”ni, “Humayunnamə”ni, Səfəvi mənbələrindən “Aləm ara-yi Abbasi”ni, “Əhsən-ət təvarix”i, “Təkmilət əl-əxbar”ı, habelə, dövlətlərarası yazışmaları, hər iki dövlətə məxsus ayrı-ayrı şəxslərin yazışmalarını və sair mənbələri misal göstərmək olar. Bu mənbələrə Moğol dövlətinin yaradıcısı Zəhirəddin Baburun qələmə aldığı xatiratını da aid etmək olar. Doğrudur, “Baburnamə”də “Tarixi-Rəşidi”də olduğu kimi Şah İsmayıl-Babur alyansına dair geniş məlumatlar yoxdur. Belə ki, Babur hər bir ilə dair xatirələrini ətraflı şəkildə qələmə alsada, 1508-ci ildən başlayaraq 1514-cü ilədək baş vermiş hadisələrin üzərindən sükutla keçmişdir. Çox güman ki, bu da həmin ərəfədə yaranmış olan Şah İsmayıl-Babur alyansının uğursuzluqla nəticələnməsilə bağlı olmuşdur. Lakin bütün bunlara rəğmən “Baburnamə”də iki dövlət arasındakı əlaqələrə dair çox qiymətli və digər mənbələrdə qeydə alınmamış məlumatlara rast gəlinir ki, bu da həmin əsərin Səfəvi-Moğol münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir.

1512-ci il Qəcduvan məğlubiyyətindən sonra Baburun diqqətinin əsasən Hindistana yönəlməsinə baxmayaraq, o, səfəvilərlə münasibətlərin davam etdirilməsində maraqlı idi. Belə ki, Zəhirəddin Babur Şimali Hindistanı fəth etməsinə baxmayaraq, Məvarənnəhrin geri qaytarılmasında maraqlı idi. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün Moğol hökmdarları ata-baba yurdlarını geri qaytarmaq istəyində olmuş və bunun üçün lazımı şərait yaranan kimi istifadə etməyə çalışmışlar. Digər tərəfdən isə özbək dövləti düşmənin mövqedə qalmaqda davam edirdi. Buna görə də Babur səfəvilərlə dostluq münasibətlərinin saxlanılmasına çalışırdı və bu məqsədlə Hindistanı fəth etdikdən sonra Xorasanda və İranda bəzi yaxın adamlarına hədiyyələr göndərir (1, c. II, 345). A. Fərzəliyev və R. Məmmədova düzgün olaraq qeyd edirlər ki, Baburun İrandakı xeyrixahlıqlarına qarşı bu hörmət jesti onun özünün ən qüdrətli qonşusu ilə dostluq münasibətində qalmasını əks etdirirdi (3, 57).

Şimali Hindistanı fəth etdikdən az sonra Babur I Şah İsmayıldan sonra hakimiyyətə gəlmiş Təhmasibi təbrik etmək məqsədilə Xacə Nizaməddin Əsəd Candar ağa adlı elçisini Səfəvilər dövlətinə göndərir. Xacə Əsəd 1526-cı ilin sonlarında Süleyman ağa Türkman ilə Hindistana qayıdır (2, 350-351). Səfəvi elçisi Süleyman ağa Türkman 1527-ci ilin yazına qədər Hindistanda qalır. Belə ki, 1527-ci ilin martında Racput hakimi Rana Sanqa ilə Baburun böyük oğlu və vəliəhdi Humayun Mirzənin arasında baş vermiş Kanva döyüşündə iştirak edir. Bundan təxminən iki ay sonra Babur yenidən Xacə Əsədi hədiyyələrlə I Şah Təhmasibin yanına göndərir, Süleyman ağa isə onunla birlikdə Hindistanı tərk edir (2, 376). Beləliklə, Qəcduvan döyüşündən sonra kəsilmiş olan diplomatik münasibətlər məhz Baburun təşəbbüsü ilə bərpa edilir. Baburun sarayında çox güman ki, səfəvilərin daimi nümayəndəsi olmuşdur. Belə ki, Baburun “Baburnamə”sinə əsasən onun h. 936-cı ilin rəbiülevvəl /m. 1528-ci ilin noyabrında/ vermiş olduğu ziyafətdə digər dövlətlərin elçiləri ilə bərabər qızılbaş elçisinin də iştirak etdiyini yazır (1, c. II, 399).

İstər fars dilli hind, istərsə də Səfəvi mənbələrində Baburun həyatının son iki ilində Səfəvilərlə diplomatik münasibətləri ilə bağlı

heç bir məlumat olmasa da, “Baburnamə”nin məlumatlarına əsasən onun qonşu dövlətdə baş verən hadisələrlə yaxından maraqlanmasını müəyyən etmək olar. Məsələn, o, Kabul hakimi oğlu Kamran Mirzədən özbəklərlə müharibə vəziyyətində olan səfəvilərin işləri ilə maraqlanmağı, bu haqda məlumat toplamağı xahiş etmişdi (1, c. II, 347).

Xan Mirzədən sonra Bədəxşanda hakim olan Humayun Mirzə 1528-ci ildə Şah I Təhmasibin özbək hakimlərinin birləşmiş qüvvələri üzərində Cam yaxınlığında qazanmış olduğu qələbə ilə bağlı atasına geniş hesabat göndərir. Digər tərəfdən isə Təhmasib özü qazanmış olduğu bu qələbə ilə bağlı Zəhirəddin Babura rəsmi məlumat göndərmək məqsədilə Həsən Çələbi adlı şəxsin başçılığı ilə Hindistana nümayəndə heyətinin göndərilməsinə sərəncam verir (1, c. II 403). Həsən Çələbi Dehliyə gəldikdən iki həftə sonra Babur tərəfindən qəbul edilir. O, qısa bir müddət ərzində Hindistanda qaldıqdan sonra 1529-cu ilin yayında Əbdülməlik Qorçi adlı bir şəxslə geriye, öz ölkəsinə qayıdır (1, c. II 405).

Beləliklə, Zəhirəddin Baburun “Xatirat”ında Səfəvi-Moğol münasibətlərinə dair digər mənbələrdə rast gəlinməyən məlumatlar verilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Səfəvi-Moğol münasibətlərin öyrənilməsində Zəhirəddin Baburun “Xatirat”ının da mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Kazi Zahireddin Mühemmed Babur. Vakayi. II ciltte. Ankara, TTK Basımevi, 1987 134
2. Бабур-наме. Записки Бабура/Пер. М.Салье. Таш.:, 1958, 530 с. (45)
3. Фарзалиев А., Мамедова Р. «Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике», СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004, 228 с.

Nadir İslam oğlu İsmayilov

Bakı Dövlət Universiteti

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

kafedra_biblioqraf@mail.ru

KİTABXANA-İNFÖRMASİYA FƏALİYYƏTİNDƏ SOSIAL MEDİANIN VƏ İNFÖRMASİYA MENECMENTİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: kitabxana, sosial media, menecment, idarəetmə sistemi

Keywords: library, social media, management, management system

Bəşəriyyət yarandığı gündən müəyyən ənənəvi struktur elementlərə əsaslanaraq formalaşmışdır. Bu elementlərdən ən mühümü “Sosial media” anlayışıdır. Tarixi hadisələrə nəzər salsaq sosial cəmiyyətin bütün üzvləri daim həmfikirlərini tapmağa, müəyyən proseslərin, siyasətin, elmin və s. proseslərin birgə, korporativ formada aparılmasına cəhd etmişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün mühüm tarixi, elmi, mədəni və siyasi hadisələr də “sosial media” anlayışı üzərindən baş vermişdir. Sosial media texnologiyalarının kitabxana informasiya mühitində tətbiqi məsələləri də son dövrlərdə informasiyanın vacib struktur elementlərindən birinə çevrilməkdədir. Bunun əsas səbəblərindən biri web mühitinin, medianın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf tempidir. Ümumiyyətlə cəmiyyətdə sosial media anlayışı sosial ünsiyyət və paylaşma məzmunu kəsb edir. Sosial media web əsaslı texnologiyalardan istifadə etməklə ünsiyyəti interaktiv dialoqa çevirir. Apardığımız xarici ədəbiyyatlardan araşdırmaya əsasən qeyd edə bilərik ki, Andreas Kaplan və Maykl Haenlein sosial medianı belə təsvir edirlər: "Sosial media ideoloji və texnoloji veb 2.0 üsulları ilə istifadəçi tərəfindən yaradılmış məzmunun yaradılması və paylaşımını nəzərdə tutan internet əsaslı tətbiqetmələrdir. Biznesmenlər isə sosial medianı istehlakçı tərəfindən yaradılan media adlandırırlar [Andreas: 2010].

Müasir texnologiyalar əsasında yeni resursların axtarılması, əldə edilməsi, təhlili və sistemləşdirilməsi, sənədlər haqqında bibliografik informasiya çatdıran bibliografik vəsaitlərin hazırlanması və ölkə daxilində tanınması bilavasitə sosial media əsasında həyata keçirilir. Bu gün kitabxananın bibliografik fəaliyyətində vəsaitlərin hazırlanmasında materialların təqdim edilməsinin innovativ formalarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Bibliografik xidmətdə sosial medianın istifadəsinin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- ✓ kitabxanadaxili xidmətlərin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi;

- ✓ vaxta qənaət;

- ✓ Kitabxanadan istifadəçi xidmətlərini yaxşılaşdırmaq üçün yeni təkliflərin verilməsi;

- ✓ zamandan asılı olmayan xidmətin həyata keçirilməsi;

- ✓ Daha çox təlim və təbliğ imkanlarının aparılması;

- ✓ Daha çox məzmun və forma cəhətdən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- ✓ Kitabxana işçiləri üçün yeni bilik, təhsil, karyera fərsəti əldə etmək şansını artırmaq.

Kitabxananın sosial media vasitəsilə tanınmasında informasiya menecmenti də mühüm ədəmiyyət kəsb edir. İlk öncə məqalədə menecment anlayışın qısa şərhini verək. Ə.H. Ələkbərovun, M.Ə.Vəliyevin, S.H.Purhaninin “Menecment” adlı dərslində qeyd edilir ki, “Menecment - idarəetmənin iqtisadi mexanizminin üsul, prinsip və funksiyalarını tətbiq etməklə, material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək yolu ilə, bazar şəraitində istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul olan firmanın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olması üçün həyata keçirilən peşəkar fəaliyyət növüdür” [Ələkbərov, Ə.H., Vəliyev, M.Ə., Purhanı, S.H. :2013].

Müasir dövrdə menecment idarəetmənin daha ali, daha geniş təzahürü kimi qiymətləndirilir. Bu gün informasiya cəmiyyətinin qurulduğu şəraitdə informasiya menicmentində iqtisadi və rəasional amillər ön plana keçir. Bütün növ informasiya xidməti prosesləri

iqtisadi kateqoriyalarla qiymətləndirilir və menecerlərin iqtisadi başarıq və vərdişləri əsas götürülür. Kitabxana menecmenti cəmiyyətdə kitabxana siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Ölkədə əhaliyə kitabxana xidmətinin dünya standartlarına uyğun şəkildə təşkilini bu sahənin optimal idarə olunması sistemindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kitabxana menecmenti bu sahədə çalışan mütəxəssislər elmi, demokratik, iqtisadi baxımdan səmərəli idarəetmə metodları və vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir, rəhbər kadrlara yaradıcı, səriştəli iş üslubu aşılayır. "Menecment" ingiliscə idarəetmə, təşkilətmə deməkdir [İsmayılov:2005].

Kitabxana servisi xidmətləri-sənəd və kommunikativ xidmətlər sxemi

Şəkil-1

Kitabxana servisi xidmətləri-sənəd və kommunikativ xidmətlərin növləri və formaları aşağıdakılardır

1. Fondlara açıq giriş.
2. Maraqlara görə klublar.

3. Lektoriyalar.
4. İxtisaslaşmış abonementlər.
5. Oxu zallarından istifadə.
6. Stasionardan kənar məntəqələr.
7. Səyyar kitabxanaların təşkili və s.

XXI əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilməsi, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyətin informasiya quruculuğu mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaratdı. Kitabxana-informasiya fəaliyyətində sosial medianı istifadənin ilkin rüşümlərinin yaradılması, bu sahə üzrə kitabxanadaxili işin təşkili və istifadə olunma prosesləri, sosial medianın rolu, istifadə edilən sosial şəbəkələrin ümumi interfeysləri haqqında ümumi məlumatlar buraxılış işində müəyyən qədər də olsa təhlil edilmişdir. Bildiyimiz kimi informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə kitabxanaların tanınmasını həyata keçirən müxtəlif təbliğat, təşviqat xarakterli tədbirlərin təşkili, bu sahə üzrə görülən işlərin cəmiyyətdə yayılmasını və təbliğini həyata keçirən əsas vasitələrdən biri də məhz sosial media hesab edilir.

Ədəbiyyat **Azərbaycan dilində**

1. Ələkbərov, Ə.H., Vəliyev, M.Ə., Purhanı, S.H., Menecment. Bakı: 2013,- 600 s.
2. İsmayilov, X.İ. Kitabxana menecmentinin əsasları: Dərs vəsaiti.- Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 2005.-197 s.
3. Kazimi P.F. Informasiya mühəndisliyi. Bakı, BDU, 2011, 260 s.

Türk dilində

1. Andreas M. "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media". Business Horizons, 2010. 53(1): 59–68.
2. Biçen Aras, B. ve Çolaklar, H. (2016). Üniversite kütüphanelerinde Twitter’ın sosyal medya aracı olarak kullanımı. Güssün Güneş ve diğerleri (Ed.), ÜNAK 2013 Konferansı: Bilgi Sistemleri Platformlar Mimariler ve Teknolojiler, (s. 192-215).

3. Çelikbaş, S. (2014). Sosial medya çağında universite kütüphaneleri ve etik.-Uluslararası Kütüphane ve Bilgibilim Felsefesi Sempozyumu Etik: Kuram ve Uygulama, 3-5 Eylül 2014.
4. Çelikbaş, S. ve Çelikbaş, Z. (2010). Üniversite kütüphaneleri ve bilgi merkezlerinde sosyal medya kullanımı. ÜNAK 2010 Bilgi Yönetimi 2.0: Sosyal Ağlarda Bilgi Hizmetleri 07-09 Ekim 2010.
5. Murat, A., ve Tülay, F. (2016). Üniversite kütüphanelerinde sosyal medya politikaları=Social media policies in universty libraries. Bilgi Dünyası, 17(2), 201-231.

Rus dilində

1. Библиотечный менеджмент: Программа курса // Авторы-составители: В.К. Ключев, А.И.Пашин, И.М.Суслова, Е.М.Ястребова, Н.Ю.Дементьева/М-во культуры РФ; Московский государственный университет культуры и искусств.- М., 1998.-22 с.
2. Международный менеджмент: Учебник для ву-зов / Под.ред.: С.Э.Пивоварова, Д.И.Баркина, Л.С.Гарасевича, А.И.Майзеля.- СПб: Изд-во "Питер", 2000.-624 с.

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

sahiba.aliyeva.71@mail.ru

QLOBAL İNFORMASIYA MƏKANINDA KİTABXANALAR

Açar sözlər: *qloballaşma, informasiya, kommunikasiya, texnologiya, modern, kitabxana, sosiallaşma*

Keywords: *globalization, information, communication, technology, modern, library, socialization*

XX əsrin axırları-XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən qloballaşma prosesləri bütün sahələrə təsir göstərdi. Bu sahələrdən biri olan yeni müasir modern kitabxanaların yaranması, onun inkişaf meylləri mövcuddur və son dərəcə vacib olan milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqdır. Bu gün dünya yeni qlobal sistemin-qlobal informasiya cəmiyyətinin başlangıcında dayanıb. Bu cəmiyyət sərhədsiz informasiya mübadiləsi və yüksək səviyyəli informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə xarakterizə olunur. İnformasiya hər bir ölkənin informasiya üçün strateji komponentlərindən birinə çevrilir. Məhz kitabxanada yeni texnikanın intensiv inkişafı informasiya mübadiləsinin sərhədsiz ötürülməsinə gətirib çıxardı. Qlobal şəbəkəyə qoşulan kitabxanalar geniş miqyaslı şəbəkəyə qoşularaq coğrafi bölgələri birləşdirən kommunikasiya şəbəkəsidir. Ən böyük miqyaslı şəbəkə İnternetdir. İnternet sisteminə qoşulan kitabxanalar informasiyanın ötürülməsini təmin edir. Belə şəbəkələr informasiya-texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilir.

Müasir modern kitabxanalar vasitəsilə informasiyanın dünyanın istənilən nöqtəsinə ötürülməsi informasiyanın qloballaşmasına böyük imkanlar açır. Qlobal informasiya-kommunikasiya texnologiyaları bazarı qlobal informasiyanın ötürülməsində yeni mühit yaradır. Müasir insanın yaşadığı mühit informasiya cəmiyyəti adlandırılır. Qlobal

informasiya yolunun açıq olması vətəndaşlar arasında beynəlxalq səviyyədə fikir mübadiləsinin inkişafı üçün imkanlar yaradır. İnformasiyanın etibarlı qoruyucusu sayılan kitabxanalar da bu informasiya mühitinə qoşulur. Bu da qloballaşmanın ilkin şərtlərindən biridir.

Elektron kitabxana miqyasına görə lokal və ya global xarakterli ola bilər. Yaradılma istehsalına görə kitabxanaların 3 tipini fərqləndirmək olar:

1. Elektron resursları elektron kitabxana fondunu saxlayıcılar tərəfindən yaradılanlar.

2. Artıq mövcud olan elektron resurslardan təşkil edilənlər.

3. Birinci və ikinci tip resursların birləşməsindən ibarət olanlar.

Elektron resurs dedikdə, informasiya sistemlərində (elektron kitabxanada) yerləşən elektron sənədlər başa düşülür. Elektron resurslar kitabxanaların öz fondlarını komplektləşdirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elektron resurslar müxtəlif meyarlar əsasında təsnifləşdirilə bilər. Lakin praktikada əsas meyar kimi resursların ənənəvi (çap) versiyasını olub-olmaması götürülür. Bu göstəricidən asılı olaraq elektron kitab 2 növə bölünür: çap nəşrinin elektron versiyası və yalnız elektron rəqəmsal formada olan resurslar.

Elektron kitabxanalar informasiya cəmiyyətinin atributlarından biri sayılır. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin əsas hədəflərindən biri, vətəndaşların informasiyaya əlyətərliyinin təmin olunmasıdır. Vətəndaşların informasiya təminatında isə elektron kitabxanalar xüsusi rol oynayır.

Məhz bu günki kitabxanalar həm əsərlərin müəllifi hüquqlarını qorumağa məcburdur, həm də həmin əsərlərin təhsil, maarifləndirmə və elmi fəaliyyət üçün geniş istifadəsini təmin edir. Belə ki, hazırda elektron kitabxanalar hüquqi problemləri İnformasiya Cəmiyyəti məsələləri üzrə (Ümumdünya Saamitinin, UNESCO-nun, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının, Avropa Birliyinin, Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və Təşkilatları federasiyasının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatının diqqət mərkəzindədir. Avropa Şurası tərəfindən 1999-cu ildə kitabxana quruculuğuna olan

Təvsiyyələr qəbul edilmişdir. Həmin sənəddə kitabxanaların mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynadıqları, informasiya cəmiyyətinin mühüm və müstəqil təsisatları olduqca qeyd edilir.

İFLA da kitabxanaların hüquqi problemlərinin həllinə mühüm töhfələr verməkdədir (1). 1997-ci ildən bu qurumun nəzdində müəllif hüquqları və digər hüquqlarla bağlı komitə fəaliyyət göstərir. Komitənin əsas vəzifəsi dünyada kitabxana qanunvericiliyinin inkişafına dair informasiya toplamaq, lisenziyalasdırma problemlərini öyrənmək, elektron sistemlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar şəxsi həyatın toxunulmazlığının qorunması, müəllif hüquqlarının, informasiya təqdimatının dəqiqləşdirilməsinin etibarlılığının qorunmasıdır. Bu barədə İFLA-nın 1996-cı ildə keçirilən 62-ci Baş konfransında bu qurumun elektron mühitdə müəllif hüquqlarının qorunması ilə bağlı rəsmi mövqeyi açıqlanır (2).

Elektron resursların istehsalı, yayılması və istifadəsi kitabxanalarda bir sıra yeni hüquq münasibətlərinin meydana gəlməsinə səbəb olub. Belə ki, cəmiyyətin maraqlı elm və təhsilin inkişafı naminə intellektual mülkiyyət hüquqları sisteminin məhdudlaşdığı üçün bir sıra əsaslar mövcuddur. Lakin hələlik kitabxanalara, təhsil müəssisələrə istifadəçilərə intellektual mülkiyyət obyektı sayılan informasiyaya sərbəst daxilolma hüquqlarını reallığa imkan verən hüquqi mexanizmi yaradılmayıb. Müvafiq mexanizmlərin yaradılması üçün hökmən elektron resurs və kitabxana yaradılmalarını, müəlliflərin maraqlarını nəzərdən keçirir.

Ədəbiyyat

1. Xələfov A.A.,Qurbanov A.İ.Kitabxanaların komplektləşdirilməsinin əsasları.:Dərslik.-B.BDU.,2007.-200 s.
2. İsmayılov R.Qloballaşma sosial dəyişikliklər və informasiya texnologiyaları.Dırçəliş jurnalı. 2006.-səh.104-105.

Nigar Katib qızı İbrahimli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doktorant

nigar.ibrahimli.91@mail.ru

MUZEYLƏRDƏ SORAQ-MƏLUMAT NƏŞRLƏRİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: muzey, kataloqlar, elektron baza, kitabxana

Keywords: museum, catalogs, electronic database, library

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə bütün sənaye və istehsal sahələrində insan əməyini əvəz edən qurğuların, elektron sistemlərin yaradılması elm sahəsindən yan keçməmiş və İKT elmi sferalara da öz töhfəsini vermişdir. Müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə biliyin əldə edilməsi və yenidən paylanması müxtəlif elm sahələrinin inkişafına mənfi və müsbət mənada təsir göstərmişdir. İnformasiyanın asan əldə olunan, əlçatan olması bir çox insanların marağına səbəb olaraq bilik istehsalının (yalan-doğru olduğu bilinməyən) bazar iqtisadiyyatına çevrilməsinə şərait yaratdı. Belə bir vəziyyətdə elm mərkəzlərinə, arxivlərə, kitabxana və informasiya mərkəzlərinə xüsusi sistemlər lazım idi ki, məlumatı yalnız ona həqiqətən maraqlı olan və elmə fayda verəcək insanlar əldə etsin. Bu məqsədlə orta əsrlərdən bəri kitabxana və arxiv sistemlərində ilk olaraq əlifba sistemləri ilə sistemləşdirmə, daha sonra müəllifinə, kitabın köçürülmə və ya nəşr ilinə görə sıralama metodları inkişaf etdirilməyə başladı. Nəhayət bu gün dünyada və ölkəmizdə geniş tətbiq edilən kataloqlaşdırma sistemi yarandı.

Kataloqlaşdırma nədir? Kitabxanalar və informasiya mərkəzləri informasiya ehtiyatlarını müəyyən qaydada qoruyur və saxlayır. Keçmişdən bu günə qədər informasiyanın mövcud olduğu gündən bu

nizamı müxtəlif üsullarla təmin edirlər. Bu gün bu sifariş kataloqlaşdırma adlanır.

Kataloqlaşdırma; Kitabxanalarda və informasiya mərkəzlərində bütün növ informasiya mənbələrinin biblioqrafik göstəricilərinin müəyyən qaydaya uyğun olaraq müəyyən edilməsi kimi qeyd olunur. Yer nömrəsi göstərilməklə standart qaydada hazırlanan kataloqlar istifadəçi və işçi heyəti tərəfindən axtarış edildikdə materialların tapılması məqsədi ilə istifadə olunur.

AACR (Anglo-Amerikan Kataloqlaşdırma Qaydaları)

Kataloqlaşdırmada beynəlxalq birliyə nail olmaq səyləri 1876-cı ildə Amerika Kitabxanalar Assosiasiyasının (ALA: American Library Association) və 1877-ci ildə Britaniya Kitabxanaçılar Assosiasiyasının yaranmasından başlayır. Bu iki assosiasiya yaradıldıqdan dərhal sonra kitabxanaçıların ümumi kataloqlaşdırma qaydalarını yaratmaq işinə başçılıq etmişlər. Bu tədqiqatların ilk məhsulu ALA tərəfindən 1908-ci ildə Kataloqlaşdırma Qaydaları: Müəllif və Başlıq Girişləri adı altında nəşr edilmişdir. Bu əsər Panizzi qaydalarına əsaslanır. “Anglo-American Rule”, “Common Rule” və “1908 Rule” kimi müxtəlif formalarda müəyyən edilən bu qaydaların ABŞ və İngiltərədəki kataloqlaşdırma təcrübələrinə əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Kataloqlaşdırmada beynəlxalq standartlaşdırma istiqamətində ilk mühüm addım 1961-ci ildə Kataloqlaşdırma Prinsipləri üzrə Beynəlxalq Konfransda atılmışdır. Bu konfransda şəxs adlarının titul kimi seçilməsi və formatlaşdırılması ilə bağlı qəbul edilmiş prinsiplər kataloqlaşdırmada beynəlxalq birliyə nail olmaq yolunda uğurlu addımlar olmuşdur (Baca, 2003: s.48).

Anglo-Amerikan Kataloqlaşdırma Qaydalarına əsasən, kataloqlaşdırma üçün tələb olunan məlumat əsas məlumat mənbəyindən alınmalıdır. Əsas məlumat mənbəyi Kvalifikasiya sahələrinə və iş növünə görə dəyişir.

Çap Bildiriş sahəsi. Əsərin daxili qapağında göstərilibsə, çap məlumatları qeyd olunur. Əgər məlumatın əsas mənbəyinə nəşrə görə məsuliyyət də daxildirsə, bu ad əsərdə olduğu kimi çap ifadəsindən sonra / işarəsi ilə qeyd olunur.

Nəşriyyat, paylama və s. Bu sahədə əsərin harada, kim tərəfindən və nə vaxt nəşr edildiyini təsvir edən məlumatlar var. Dərc yeri emitent hüquqi şəxsin yerləşdiyi yerdir.

Müəllifin fikrini başa düşmək üçün əsərin ön sözünü oxumaq və ya kitabın üz qabığında yazılan məlumatlara nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Ancaq bu, bəzən çaşdırıcı ola bilər. Çünki bu məlumatlar daha çox reklam məqsədi daşıyır.

Əgər yuxarıda qeyd olunan bütün mənbələr əsərin mövzunu müəyyən etmək üçün kifayət etmirsə, kitabın məzmununa baxmaq lazımdır. Bununla belə, mövzu təsnifatçıya yaddırsa, xarici mənbələrdən kömək almaq lazımdır. Bu resurslara misal olaraq bibliografiyalar, kataloqlar, ensiklopediyalar, icmallar və giriş məqalələri göstərilə bilər.

Bütün proseslər kifayət etmədikdə, işə müvəqqəti nömrə verilməli və mövzu üzrə mütəxəssislərdən kömək istənilməlidir.

MARC nədir? Elektron mühitdə məlumatın təşkili ilə bağlı tədqiqatların ilk addımı 1966-cı ildə Konqres Kitabxanası tərəfindən başlatılan və qısaca MARC kimi tanınan cihazla oxuna bilən kataloqlaşdırma layihəsidir. Bu layihə kataloqlaşdırma məlumatlarının kompüter lentlərinə yazılması və tələb olunduqda kompüterin köməyi ilə bu məlumatların əldə edilməsi prinsipinə əsaslanır (Gültekin.V, 2016).

Qeydin məzmunu. Vahidin xarakteristikası. təsnifat nömrəsi və ya yer nömrəsi. mövzu başlıqları və əsas və ya əlavə qeydlər.

Ədəbiyyat

1. Gültekin.V., Nurgül.K., Seda,B., Fatma,S.Ö., Deniz,K. (2016). Ankara Üniversitesi kütüphaneleri kataloglama – marc uygulamaları ve örnekleri
2. The New Museum Registration Methods, ed. Rebecca A. Buck, Jean Alman Gilmore, Washington : American Association of Museums, 1998, s. 28-33
3. Richard Rinehart, “Museum Consortia, Digital Library Projects, Standards for Complex Multimedia Objects, and More Fun than a Barrel of Monkeys”, Museums and the Online Archive of California Project, University of California, Berkeley Art Museum & Pacific Film Archive
4. Murtha Baca, “Practical Issues in Applying Metadata Schemas and Controlled Vocabularies to Cultural Heritage Information”, Cataloging & Classification Quarterly, C: 36, No: 3/4 , 2003, s. 48, 55
5. Categories for the Description of Works of Arts, Ed. Murtha Baca, Patricia Harpring, J. Paul Getty Trust, College Art Association
6. <http://www.milliarxiv.gov.az/az/news/komplektlesdirme-ve-idare-arxivleri>
7. <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMjAvMDIvMTIvNHdsbW1xc2plM19ET1ZMQVRfUFJPUVJBTUlfQVpfUkJBWUNBTI9SRVNQVUJMSUtBU0lOREFfQVJYSVZfSV9JTklOX0lOS0lfQUZJTkFfREFJU0l8yMDIwMjAyNV9DSV9JTExfU0l9SQVNNX1NBTKFETEFsX1hBUklDQS5wZGYiXV0?sha=5a68c5c31c9d6d36>
8. <http://bitkol.sedu.az/upload/file/rehime-arxiv-vezife-ve-funksiya-muazire.pdf>

Ulduz İltifat qızı Manafova

Bakı Dövlət Universiteti
müəllim

Ulduz_xanim@mail.ru

İNFORMASIYALAŞDIRILMIŞ CƏMİYYƏTƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV ADINA AZƏRBAYCAN MİLLİ KİTABXANASININ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *kitabxana, cəmiyyət, informasiyalaşdırılmış cəmiyyət, kitabxana xidməti*

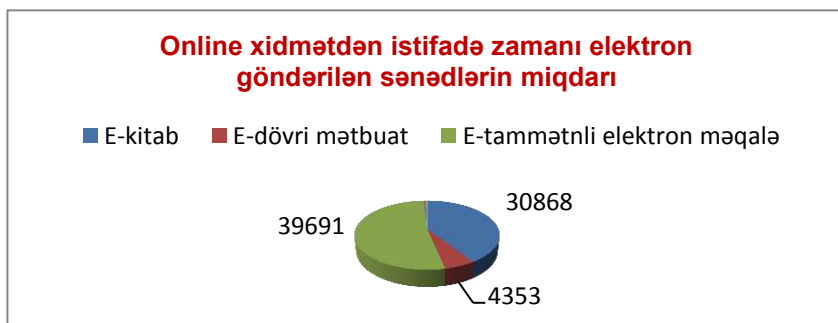
Keywords: *library, society, information society, library service*

Kitabxanalar əsrlər boyu insan dühasının yaratdığı sənəd formasında maddiləşmiş ideya və nəzəriyyələrin, mənəvi sərvətlərin qorunduğu ən böyük informasiya mənbəyidir. Onlar bəşər tarixinin çox qədim dövrlərində meydana gələrək, fəaliyyət göstərdiyi məkan daxilində sosial vasitə kimi sosial mühitdən asılı olaraq formalaşmış, tarixi inkişaf prosesində öz hamisi olan cəmiyyətdə xidmət etmiş, onun informasiya tələbatını ödəmiş, informasiyanı gələcək nəsillərə ötürmək funksiyasını yerinə yetirmişdir [Dövlət proqramı: 2008].

Müasir dövrdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında müasir tələblərə cavab verən informasiya texnologiyalarının təmin edilməsi prosesi müasir dövrdə də inkişaf etməkdədir [Tahirov, K.M. : 2010].

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçid şəraitində Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının iş təcrübəsi böyük maraq doğurur. Yeniliklərlə xarakterizə edilən müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası əhaliyə kitabxana-informasiya xidmətini təşkil edərkən ancaq ənənəvi xidmət üsulları ilə kifayətlənməmiş, elektron xidmətin təşkilinə böyük üstünlük vermişdir. Hazırda Milli Kitabxanada oxuculara kitabxana xidmətinin təşkili ilə əlaqədar bütün iş prosesləri tam şəkildə avtomatlaşdırılmışdır. M.F.Axundov adına Azərbaycan

Milli Kitabxanası (AMK) "Elektron hökumət" Konsepsiyasının icrası ilə əlaqədar oxuculara kitabxana-informasiya xidmətinin elektronlaşdırılması, kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması, virtual xidmət üçün müvafiq infrastrukturun və proqram təminatının yaradılması istiqamətində bir sıra kreativ yönümlü layihələr həyata keçirmişdir. Məhz bu tədbirlərin icrası nəticəsində istifadəçilərə onlayn rejimdə informasiya-bibliografiya xidmətləri göstərilməsi üçün real şərait yaranmışdır. Kitabxananın müasir kompüter avadanlıqları ilə təchiz edilməsi, kitabxana işinin ənənəvi formalarının elektronlaşdırılması və mütəxəssislərin informasiya mədəniyyətinin artırılması internet üzərindən məsafədən informasiya resurslarına əlyeterliyin təmin edilməsinə şərait yaratmışdır [Hesabat: 2020].

Şəkil-1

2020-ci ildə müxtəlif mənbələrdən Milli kitabxananın fonduna daxil olan ədəbiyyatların statistik göstəriciləri

Cədvəl-1

Ümumi ədəbiyyatın miqdarı	Onlardan format nüsxəsi üzrə miqdar göstəriciləri	Onlardan dillər üzrə miqdar göstəriciləri
13.435 nüsxə	6910 nüsxəsi kitab	8501 nüsxəsi azərbaycan
	6525 nüsxəsi digər sənədlər	3411 nüsxəsi rus
		1523 nüsxəsi isə digər dillərdədir

2020-ci ildə Milli kitabxananın fonduna müxtəlif mənbələrdən 13.435 nüsxə ədəbiyyat daxil olmuşdur. Yeni daxil olmuş ədəbiyyatın 6910 nüsxəsi kitab, 6525 nüsxəsi isə digər sənədlərdir. Daxil olmuş ədəbiyyatın, 8501 nüsxəsi Azərbaycan, 3411 nüsxəsi rus 1523 nüsxəsi isə digər dillərdə olmuşdur. Kitabxana fondundan oxucular tərəfindən yararsız hala salınmış, köhnəlmiş, aktuallığını itirmiş, artıq nüsxə hesab edilən 10561 nüsxə ədəbiyyat silinmişdir. Hal-hazırda Milli Kitabxananın fondu 4.619.345 nüsxə təşkil edir. Onlardan 2.392.563 nüsxə kitab və kitabçalar, 2.226.782 nüsxə isə digər sənədlərdir [Hesabat: 2020].

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında kitabxana informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət proqramı” // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi- nəzəri, metodiki və təcrübi jurnal.- 2008.- №2.- S.6-29.
2. Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // Azərbaycan.- 2007.- 21 aprel.
3. Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan.-1999.-17mart.
4. İsmayilov X.İ. Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin inkişaf tarixi (1918-2000-ci illər): Monoqrafiya.- B.: BDU, 2000.- 416 s.
5. Tahirov, K.M. M.F.Axundov adına Milli Kitabxana müstəqillik illərində// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri.- 2010.-№2.-373-380.
6. Tahirov, K.M. Dünya milli kitabxanaları. Dərs vəsaiti. / K.M.Tahirov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2013. – 212 s.
7. Tahirov, K.M. Milli Kitabxananın inkişafının əsas istiqamətləri-gələcəyin çağırışları //Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.-2020.- № 1 (46).- S.25-32.
8. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının 2020-ci il fəaliyyəti haqqında hesabatı.

Hacı Hacıbala oğlu Qasimli

Bakı Dövlət Universiteti

doktorantı

Haci_qasimli@list.ru

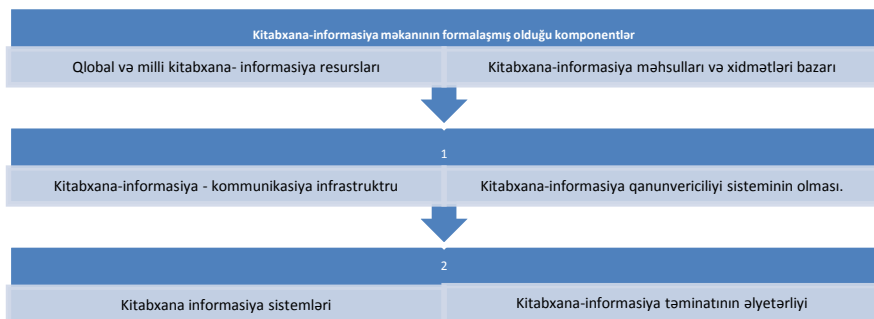
TURİZMİN KİTABXANA-İFORMASIYA TƏMİNATI

Açar sözlər: *Turizm, kitabxana, informasiya təminatı, prioritet istiqamət, sənəd axını*

Keywords: *tourism, library, information provision, priority direction, document flow*

Müasir dövrdə Respublikamızda informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etmək məqsədilə turizmin kitabxana informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi və bu sahədə yeni bilik və bacarıqların təmin edilməsi, turizmə dair kitabxana şəbəkələrində milli informasiya resurslarının yaradılması ümumiyyətlə bu istiqamət turizmin kitabxana informasiya təminatında prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Turizmdə kitabxana-informasiya xidmətinin yüksək səviyyədə formalaşması problemi bugünkü Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktual məsələ olduğu üçün bu problem konkret qeyd etdiyimiz sahənin mütəxəssisləri tərəfindən hələ də araşdırılmaqdadır.

Dünyada informasiyanın əhəmiyyəti daima artmaqdadır. Hal-hazırda kitabxana sektorunda informasiya anlayışı və onun müasir tələblər formasında həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan araşdırmalara görə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi inkişaf sürətinə və maliyyə xərclərinin həcminə görə neft və qaz sektorundan sonrakı ikinci yeri tutur. Kitabxanada-informasiya məkanının artıq formalaşmış olduğunu aşağıdakı komponentlərin mövcud olması ilə aydın görə bilərik (Bax: sxem-1).

Sxem-1

Bu komponentlərdən hər biri respublikamızın kitabxana informasiya şəbəkələrində informasiya prosesi olaraq mövcuddur və buna görə dəyərli ki, respublikamızın kitabxana-informasiya şəbəkələri dünya informasiya məkanında fəal subyektlərdən biri kimi çıxış edir [Бочарников В. Н., Лаврушина Е. Г., Блиновская Я. Ю., 2008].

Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin kitabxana-informasiya təminatının hərtərəfli şəkildə öyrənilməsində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kitabxana-informasiya müəssisələrinin əvəzsiz rolu vardır. Respublikamızın kitabxana-informasiya şəbəkələrində Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətinin inkişafı, turistlərə informasiya xidmətinin təşkili xüsusiyyətləri, kitabxana-biblioqrafiya sahəsində turizmə dair sənəd axınının yaranması və formalaşmasının öyrənilməsi bilavasitə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kitabxana-informasiya müəssisələrinin turizmə dair sənəd resurslarına əsaslanır.

Turizmin kitabxana-informasiya təminatı sahəsində sənəd axınının inkişafına misal olaraq qeyd edə bilərik ki, 2006-cı ildən Milli Kitabxanada “Mədəniyyət, incəsənət və turizm haqqında yeni ədəbiyyat” adlı cari biblioqrafik informasiya göstəricisi hazırlanır. Məqsəd müvafiq mövzu üzrə Azərbaycan və rus dillərində

kitabxanaya daxil olan yeni kitablar, bəzi jurnal və qəzet səhifələrində dərc edilən məqalələr haqqında operativ məlumat verməkdir [Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2013: 87].

Respublikada turizmin inkişafı bu sahə üzrə daha geniş miqyasda ədəbiyyatın yaranmasına səbəb olmuşdur. Turizmin təbliği məqsədilə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində müxtəlif elmi-kütləvi ədəbiyyat, fotoalbomlar, bələdçi kitabçalar, buklet, prospekt, atlas və xəritə-sxemlər (“Azərbaycan”, “Азербайджан”, “Welcome to Azerbaijan”, “Azərbaycan 18 olduğu kimi”, “Bakı”, “Böyük İpək Yolu”, “Azərbaycan turizm regionları”, “Azərbaycan tarix və arxitektura abidələri”, “Bakının otelləri”, “Bakının əyləncə mərkəzləri və restoranları” və s.) nəşr edilmişdir. “Turizm yenilikləri” qəzeti, “Azerbaijan review” jurnalı buraxılır. Azərbaycanın mənsub olduğu zəngin mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri, turizm potensialı və digər sahələri əks etdirən bələdçi kitabların hazırlanaraq müxtəlif xarici dillərdə çap olunması ölkəmizin həm daxildə, həm də beynəlxalq miqyasda təbliğ olunması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biridir. Son vaxtlar təcrübədə daha çox belə nəşrlərin – kitabların, yeni nəşrə başlamış jurnalların təqdimat mərasimlərinə rast gəlirik [Azərbaycanda turizm və onun təbliğində kitabxanaların rolu, 2011: 19].

Günümüzdə informasiyaya tələbat əvvəlki vaxtlardakına nisbətən xeyli artmışdır. Bu da informasiyanın formasının və məzmunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Hər bir cəmiyyətdə insan təbəqələrinin öz tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif janrda və məzmununda informasiya almaq ehtiyacları vardır. Bu ehtiyacların ödənməsi üçün isə informasiya istehsalçıları ən müasir informasiya texnologiyalarından və texniki vasitələrdən istifadə edirlər. İnsanların informasiyaya olan tələbatı ictimai bir tələbatdır, o daima təkmilləşir və yenilənir. Dövr keçdikcə insanların baxışları, yeni şəraitə uyğun olaraq tələbatları, maraqları və s. dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Kitabxanası - 90: məqalələr məcmuəsi /baş red. və burax. məsul K.Tahirov; red. A.Abdullayeva.- Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2013.152 s.
2. Azərbaycanda turizm və onun təbliğində kitabxanaların rolu: metodik tövsiyələr /ixtis. red. və bur. məs. K.Tahirov; tərt. ed. A.Abdullayeva; red. M. Cəfərova; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2011.- 102 s.
3. Бочарников В. Н., Лаврушина Е. Г., Блиновская Я. Ю. Информационные технологии в туризме. М., Флинта, 2008.
4. Есаулова С. П., Информационные технологии туристической индустрии. Учебное пособие. Дашков и Ко. Москва, 2012.

Afərim Vüqar qızı Tağıyeva

Gəncə Dövlət Universiteti

müəllim

tagiyevaafirim@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİ ANADOLU

Açar sözlər: *Anadolu, Şumer, Het, Urartu, Frigya, Lidiya, Göbəklitəpə*

Keywords: *Anatolia, Sumer, Hittite, Urartu, Phrygia, Lydia, Gobe-klitepe*

Bərəkətli torpaqları olan Anadolu əkinçilik və heyvandarlıq üçün çox əlverişlidir. Anadolunun əhəmiyyətli ticarət yollarında yerləşdiyi coğrafiya bir çox mədəniyyətlərin bir -birindən təsirlənməsinə səbəb oldu. Bütün bu səbəblərdən Anadolu "Mədəniyyətlər Beşiyi" olaraq bilinir. Anadoluda yaşamış və sivilizasiyaların inkişafına böyük təsir edən mədəniyyətlər aşağıdakılardır. Şumerlər Mesopotamiyada yaşayaraq və insanlığa yazı və astronomiya kimi dəyərləri bəxş etmişdir. Şumerlərin çoxallahlı bir inancı vardı. Üç, beş və yeddi mərtəbədən ibarət Zikkurat adlı məbədləri vardı. Yazıdan istifadə edən ilk mədəniyyət, Şumerlər, e.ə. 3200 -cü ildə inkişaf etdirdikləri əlifba ilə şəkillərə əsaslanan bir skriptdən istifadə etdilər, burada hər bir hadisə və varlıq bir forma ilə simvolizə edildi. Şumer və Türklər arasındakı oxşarlığa əsaslanaraq, bugünkü araşdırmada şumerlərin türk olduğuna dair tezislər var. İlk yazılı hüquq qaydaları Şumer dövründə yarandı və Şumerlər dünyanın ilk hüquq dövləti oldu. Təkəri icad edən mədəniyyət olan Şumerlər, təkər sayəsində torpağı daha asan şumlaya bildilər və güclü bir əkinçilik cəmiyyətinə çevrildilər. Şumerlər eramızdan əvvəl 2000 -ci ildə Akkadlar tərəfindən məhv edildi və tarix səhnəsindən silindi.

Ən əhəmiyyətli Anadolu mədəniyyətlərinin sahiblərindən biri də Hetlərdir. Cinayət və vətəndaş hüququnun inkişafına töhfə verən bu mədəniyyət, Misir və Mesopotamiya mədəniyyətlərini sintez edərək

Anadolu torpaqlarına daşıyırdı. Hetlilərin əsas məskunlaşdığı yer Qafqazdır. Sonrakı dövrdə su çatışmazlığı və iqlim şəraitinin pisləşməsi səbəbindən Anadoluya köç etdilər. Qızılırmak ətrafında qurulan Het mədəniyyətinin paytaxtı, bu gün Boğazköy olaraq bilinən Hattuşadır. Het kralı III Hattuşili və Misir Fironu II Ramzes arasında tarixdə ilk yazılı müqavilə olan Kadeş Antlaşması e.ə XIII əsrdə edildi.

Hetlər memarlıq, heykəltəraşlıq, sənət və ədəbiyyata önəm verən Anadolu mədəniyyət olmuşdur. Assuriya hücumu nəticəsində e.ə XII əsrdə əkinçilik, heyvandarlıq və mədənçiliklə məşğul olan sivilizasiya məhv edildi.

Əkinçilikdə və heyvandarlıqda kifayət qədər inkişaf etməyən Lidiyalıların iqtisadiyyatı ümumiyyətlə ticarətdən ibarət idi. Pul tapan və istifadə edən ilk mədəniyyət kimi tanınan Lidiyalılar pul icad etdilər və bununla da mübadilə proseduruna son qoydular. Giges tərəfindən Egey Bölgəsi ətrafında qurulan mədəniyyətin paytaxtı Sardesdir. Ticarətin inkişafı və digər mədəniyyətlərlə alış -verişin həcmi artırmaq üçün Kral Yolunu açdılar. Kral Yolu, Efes bölgəsindən başlayaraq Mesopotamiyaya qədər uzanan bir ərazini əhatə edir. Memarlıq baxımından çox inkişaf etmiş sivilizasiyanın inşa etdiyi məbədlər bu günə qədər yaşamağı bacarmışdır. Lidiyalılar ticarətdə inkişaf etmiş bir mədəniyyət olsa da, qısa müddətdə məhv oldu. Bunun səbəbi, ordunun muzzdlulardan ibarət olması və nizamlı bir ordu qurmaqda müvəffəqiyyətsiz olmasıdır. Lidiyalılar Fars İmperatoru Kirin hücumu nəticəsində məğlub oldular və tarix səhnəsindən uzaqlaşdılar.

Urartular e.ə 844-cü ildə dövlət yaratmışdılar. Anadolu sivilizasiyaları arasında əhəmiyyətli bir mövqe tutan Urartular, o dövrdə Tuşba adlanan Van Gölü ətrafında yaşayırdılar. Assuriyalılar, Midiyalılar və Het mədəniyyətləri ilə ünsiyyət qururdular. Metalışləmə əkinçilik və memarlıq sahəsində çox inkişaf etmiş Urartuların kanalları və qalaları bu günə qədər gəlib çatmışdır. Teokratik idarəetmə formasını qəbul etmiş və fərqli knyazlıqlara bölünmüşdülər.

Urartular, Hurri dilindən istifadə edirdilər. Dinlərinə və məbədlərinə böyük əhəmiyyət verirdilər və ən əhəmiyyətli tanrıları olan Şivini

(Günəş), Teişeba (külək), Haldi (Müharibə) üçün müntəzəm ayın və mərasimlər keçirirdilər. Urartu krallığı e.ə VI əsrdə dağılmışdır.

Anadolu mədəniyyətlərindən bəhs edərkən mütləq tarixdə çox böyük önəm kəsb edən Göbəklitəpənin qeyd edilməsi vacibdir. Eramızdan əvvəl təxminən 12-11-ci minilliyə ilə aid bir quruluşu ortaya qoyan Göbəklitəpə, tarixin ən qədim və ən böyük ibadət mərkəzi sayılır. Kəşf edildikdən sonra həm yerli, həm də xarici arxeoloqların böyük marağına səbəb olan Göbəklitəpə, keçmiş tarixin bütün sirli faktlarını bir -bir ortaya qoyur. Alman arxeoloq Klaus Şimidt tərəfindən başladılan qazıntılar nəticəsində ortaya çıxarılan Göbəklitəpənin, Misir piramidalarından 7500 il əvvəl inşa edildiyi düşünülür. Oturaq həyatın olmasının və buğdanın ilk izlərinin tapıldığı xarabalıqlardakı digər işarələr, o dövrlə bağlı əhəmiyyətli məlumatları ortaya qoyur. Qazıntılar zamanı tapılan nişanlar, rəsmlər, daşlar, heykəllər və üç ölçülü oymalar dünyanın bir çox məşhur arxeoloqlarının diqqətini çəkməyi bacarır. Uzun illər davam edən qazıntılarda tapılan hər bir inkişaf və yeni simvol həm arxeologiya dünyasında, həm də elmi jurnallarda böyük əks -səda doğurur. 1983 -cü ildə tarlasını şumlayan bir fermer nəticəsində diqqəti cəlb edən bölgədə 1995 -ci ildə Şanlıurfa Muzey Müdirliyi tərəfindən başladılan qazıntılar ilk növbədə adi qazıntılar kimi qəbul edilsə də, zamanla kəşf edilən əhəmiyyətli tapıntılar, insanlıq tarixi haqqında bilinənləri dəyişdirmək üçün kifayətdir. Neolit dövründə tikildiyi düşünülmən Göbəklitəpə məbədinəki əsərlərin geniş yayılması və çox yaxşı qorunması sayəsində daşlardakı relyeflər hələ də aydın şəkildə görülməyə bilər. Mesopotamiya adlanan bölgə, tarix boyu bir çox sivilizasiyanın doğulmasına və dağılmasına şahid olduğu üçün kritik və əhəmiyyətli bir nöqtə sayılır. Bir -birinin üstünə yığılmış daşlardan və nəhəng sütunlardan ibarət olan Göbəklitəpə, dini məqsədlər üçün hazırlanmış cəmi 20 "T" şəkilli sütundan ibarətdir. Hündürlüyü 3-6 metr arasında dəyişən bu sütunlarda insan və heyvan fiqurları var. Heyvan fiqurlarının çox olması insanların dini inanclarını özündə ehtiva edir.

İllərdir Göbeklitepe'de qazıntı müdiri olan və 2014 -cü ildə dünyasını dəyişən Professor K. Şmidt Göbeklitəpədəki gündəlik həyat haqqında aşağıdakı məlumatları verdi:

"Göbeklitəpədə aparılan qazıntılar zamanı əldə etdiyimiz tapıntılarla, dünyanın ən qədim ibadət mərkəzlərindən birinin bu bölgədə olduğunu ortaya qoyduq. Ancaq son qazıntılarla ibadət mərkəzinin ən böyük ibadət mərkəzi olduğunu təyin etdik. Əqrəblərin, tülkülərin, ilanların, aslanların, vəhşi eşşəklərin, vəhşi ördəklərin və yabanı bitkilərin relyeflərini araşdırdıqda, heyvanlarını evcil edə bilmədikləri qənaətinə gəldik. bizə o dövrdə yaşayan insanların sənətləri haqqında bir fikir verin. Buradakı məbəd dünyada tanınır. Ən böyük məbəd olma xüsusiyyətinə malikdir"

Bütün bunlara əlavə olaraq, Anadolu sivilizasiyaları yuxarıda təsvir edilənlərlə məhdudlaşmır. İonlar, Akkadlar, Assuriyalılar, Farslar, Bizanslılar, Romalılar və İskəndər İmperiyası bu torpaqlarda qurulmuş və tarixə çevrilmiş mədəniyyətlərdir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.turktoyu.com/>
2. <https://www.worldhistory.org/>
3. <https://www.milliyet.com.tr/>
4. Ahmet Ünal "Eski Anadolu Siyasi Tarihi" İstanbul, 2018

Səadət Qafqaz qızı Qarayeva
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
dissertant
qarayeva.seadet@gmail.com

XURŞİDBANU NATƏVAN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ BİR SƏHİFƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *şairə, sənət, gözəllik, qadın, yaradıcılıq*

Keywords: *poetess, art, beauty, woman, creativity*

XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti bir sıra qüdrətli sənətkarlar, o cümlədən poeziyamızı zənginləşdirən Heyran xanım Dünbili, Fatma xanım Kəminə, Aşıq Pəri kimi istedadlı qadın şairlər yetişdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əvəzolunmaz xidmətləri olmuş bu cür görkəmli ədiblərimizdən biri də bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində başlayan Azərbaycan ədəbi mühitinin qüdrətli sənətkarlarından, Füzuli ənənələrini davam etdirən Xurşidbanu Natəvandır. Natəvanın bir şairə kimi dünyagörüşünün, bədii zövqünün formalaşmasında qohumları Qasım bəy Zakir, Mirzə Camal, Mirzə Adıgözəl, Əhməd bəy Cavanşir kimi şəxsiyyətlər və bibiləri Ağabəyim ağa və Gövhər ağanın da şeir yazmaları, əmisi Əbülfət ağa Tutinin, anasının yaxın qohumları Kəlbəli xan Müsahib və Fətəli xan Halinin şair olması onun şeir-sənət aləminə könül verməsinə səbəb olmuş, öz yaradıcılıqları, ədəbi söhbətləri, ağıllı məsləhətləri ilə Xurşidbanuda şeirə, sənətə olan həvəsi qüvvətləndirmiş, onda dərin ehtiram oyatmışlar.

Xurşidbanunun şeirlərində o dövrdəki əhvali-ruhiyyəsi, təfəkkür və düşüncə tərzini öz əksini tapmışdır. Daha çox mənəvi tənhalıq və kimsəsizlikdən əziyyət çəkən şairənin insanları daima azad və xoşbəxt görmək arzusu ilə qələmə aldığı şeirləri dərin ictimai məna kəsb edir. Natəvan şöhrətli şairə kimi tək Azərbaycanda deyil, başqa ölkələrdə də tanınmışdır. Buna sübut olaraq Leypsiqdə 1867-ci ildə nəşr olunmuş "Əşəri-müərayn-Azərbaycan" adlı Adolf Berjenin kitabında, Mir

Möhsün Nəvvabın "Təzkiyə-n-Nəvvab" adlı əsərində, Məhəmməd ağa Müştərinin "Riyazül-əşiqin" əsərində və Ziyaəddin ibn Fəxrəddinin 1904-cü ildə Orenburqda nəşr etdiyi "Məhşur xatunlar" təzkiyəsində Natəvan haqqında geniş məlumatın olmasını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Qeyd etdiyimiz kimi əsərlərinin əksəriyyətini Məhəmməd Füzuli ədəbi təsiri ilə yazan Natəvan irsi sənətkarlıq baxımından kamil nümunələr hesab edilir. Xurşidbanu Natəvan sənətkarlığının başlıca səciyyəsinə incə mətləbləri, dərin hissləri özündə ehtiva edən qüvvətli lirika, fikir əlvanlığı və məna dərinliyi ilə seçilən əsərlər təyin edir. Səməd Vurğun şairənin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək onun şeirlərini "feodal dünyasına qarşı etiraz formalarından biri", qəzəllərindəki yanıqlı şikayətlərini isə "böyük insan kədəri" adlandırmışdır. Həqiqətən, şairənin sənətkarlığı hər şeydən əvvəl, qələmə aldığı mövzunun gözəlliyində, tərənnüm etdiyi varlığın, hadisələrin həyat həqiqətlərinə uyğunluğunda, məna dərinliyində özünü göstərir.

Şairə yaradıcılığına baxış keçirərkən onu tək şeirləri ilə təhlil etmək doğru olmazdır deyə düşünürük. Çünki, Natəvan şairliklə yanaşı musiqiyə, rəssamlığa və bədii tikməyə, parça üzərində bəzəkli şəkillər çəkməyə də meyl göstərmiş. Əslində, düşünürük ki, lirik duyğulu şairənin incə zövqlü qadın olması qarşılığında gözoşxayan tikmələr ərsəyə gətirməsi heç kəs də təəccüb doğurmamalıdır. Şairənin gözəlliyə məftunluğunun ifadəsi rəsm, lirik hisslərinin tərənnümçüsü şeir idisə, incə duyğularının carçısı da sanki musiqi idi, o musiqi ki, Natəvana ruhi qida verir, onda fərh hissi doğururdu. Məhz bu səbəbdən incəsənətin bütün növlərinə yaxından bələd olan şairənin təşkil etdiyi bütün ziyafət məclislərin iştirakçıları çox zaman bu üç sənəti təmsil edən ziyalılar olmuşdur.

Xurşidbanunun dekorativ-tətbiqi sənəd sahəsində yaratdığı bədii irsi o dövr Azərbaycan incəsənətinin inkişafına öz tövəhsini verməklə yanaşı, şairə eyni zamanda yaradıcılığı boyu poeziya ilə təsviri sənəti uğurla qovuşdurmağı bacaran bir sənətkar zirvəsinə də ucalmışdır.

Xurşidbanunun poetik əsərləri kimi, rəsmləri də, Azərbaycan klassik bədii irsinin dəyərli nümunələrindən hesab edirlər. Natəvanın çəkdiyi "Gül", "Bənövşə", "Qərənfil", "Qönçə" rəsmlərində biz bir daha şairənin istedadının, yüksək sənətkarlıq məharətinin şahidi oluruq. Xurşidbanuya qədər rəssamlar əsasən dini-romantik mövzular ilə kifayətlənmiş, lakin "budaq", "üzüm salxımı", "ağac", "ev", "gül", "çiçək" təsvirləri ilə Azərbaycan incəsənətində yenilik gətirən şairə beləliklə, Şərq miniaturçularının işlətdiyi əsatiri mövzulardan uzaqlaşaraq, daha çox real həyat gözəlliklərinin təsvirini rəsmə gətirmişdir. Şairə istedadının göstərici olaraq onun "Qızılgül" rəsinə hədiyyə kimi yazılan əsərlər içərisində Həsənin şeiri diqqətəlayiqdir:

Bu, ya rəb, hansı güldür kim, bunun hər bərgi bir candır,

Tamaşasında yeksər fəhm qasir, əql heyrandır!

Şair Natəvanın ustad nəqqaş olduğuna dərin etiqadla inanır, klassik Çin ustaları ilə onu qarşılaşdıraraq, bu zaman da şairənin fırçasındakı qüdrətə üstünlük verirdi.

Ümumiyyətlə, şairə təbiətin füsunkar gözəlliklərinin seyrinə dalaraq, bu gözəlliklərdə ruha qida verən zərif nişanələrdən, həyat gözəlliklərindən ilhamlanaraq istər çəkdiyi rəsmlərdə, istərsə də qələmə aldığı şeirlərdə Natəvanın real varlığa nə qədər yaxından bağlı olduğunu sərgiləmiş olur. Bu mövzuda yazılan istər şeirlər, istərsə də çəkilən rəsmlər şairənin dünyagörüşündəki nikbinliyin, həyatiliyin təzahür formalarından biridir.

Flora Bahlul Karimova
Nakhchivan State University
flora.kerimova.80@mail.ru

THE PLACE OF TOURISM IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC ARENA

Açar sözlər: *turizm, iqtisadiyyat, inkişaf, mədəniyyət, biznes, ictimai münasibətlər*

Keywords: *Tourism, economy, development, culture, business, public relations*

In recent years, tourism has been noted as the fastest growing economic sector in the world. This sector does not lag behind oil exports and the automotive industry in terms of revenue. Tourism plays an important role in the formation of the budgets of a number of countries and the stabilization of the trade balance.

The process of globalization in the modern world makes cooperation in the field of tourism as an integral part of the system of peace and international security even more relevant. The experience of DDCs shows that tourism is a powerful force influencing the economy. It plays an important role in shaping the state budget and stabilizing the trade balance. However, the role of tourism does not end there. and is a catalyst for their development.[2]

The development of tourism plays the role of a driving force in the economy, stimulating countries to cope with such a serious problem as unemployment. This creates the basis for the formation of gross domestic product (GDP) and the solution of socio-economic problems. The development of tourism is understood not only in terms of the number of citizens traveling, but as a process of modernization of tourism infrastructure as a whole. International tourism brings countries closer together, strengthens international ties, promotes economic and cultural ties, creates economic integration between countries, creates

the basis for the free movement of currency, labor and capital between countries. Tourism causes a large inflow of foreign currency into the country and the region. services are called invisible exports in international trade. Their distinctive feature as a commodity is that many of these services are produced at minimal cost and, as a rule, without the use of foreign currency. According to the world economic market, the economic development of tourism in most countries has a constant growth rate as the most dynamically developing sector. The majority of workers are not specially trained in this area. However, this does not mean that highly skilled labor is not used in tourism. On the contrary, as tourism develops, the demand for more skilled, professional workers increases, and its geographical scale expands compared to other sectors of the economy. Factors such as scientific and technological progress, increasing the living standards of the population and its effective leisure time, vacations, economic and political stability affect the development of tourism in the world. [1]

Along with domestic tourism, the development of foreign tourism can be considered a fundamental basis of any country's economy. Recently, the role of business trips, retirees and the elderly has increased in tourism. In this regard, the development of international tourism can be explained by many factors:

1. Increase in the number of visits due to the growth of both business and interests as a result of economic development and social progress;

2. Reduction of travel due to the improvement of all types of transport, creation of favorable conditions for the use of all segments of the population;

3. Increasing the number, material and cultural level of workers and employees in economically developed countries, leading to an increase in their outlook and moral values.

In addition, the intensification of labor and the acquisition of long-term leave by employees were the basis for their more meaningful recreation. [3]

The expansion of interstate relations and cultural exchanges has given impetus to the development of tourism. The development of the service has stimulated technological progress in the field of telecommunications, expanded the geography and scale of tourism exchanges. Finally, the easing of restrictions on the export of currency and the simplification of border procedures have stimulated the development of tourism. The economic opportunities for the development of tourism on an international scale have created favorable conditions for the development of organizational and economic processes in individual countries.

For many of them, international tourism involves:

1. An important source of foreign exchange earnings;
2. Stimulating factor in increasing the balance of payments;
3. A strong impetus to the development and diversification of many areas (new enterprises and areas serving the tourism sector are emerging).

In economic relations, tourism is a set of public relations in the field of production, exchange and distribution of products; part of the national economic complex of the country, which includes certain areas of production and economic activities; economic science that studies tourism in the context of the economic activity of a region or country (tourism economics); is considered as a social science that studies behavior in the production, consumption, distribution and exchange of tourist products. Economists analyze the processes taking place in these areas and predict their results for individuals, organizations and society as a whole. The tourist economic system is a modern economic theory that studies the behavior of people as economic entities in the production, distribution, exchange and consumption of tourist services in order to meet the needs of people at all levels within the limited resources of the family, firm and society as a whole.

From the point of view of the fundamental economy, tourism is an economic complex. Its development is explained more by world economic processes and relations than by immanent (internal) reasons. In many cases, tourism is an important catalyst for economic growth in

fast-growing economies. In this case, tourism plays a mediating role in the redistribution of national product between countries. By purchasing local goods and using services in the countries they visit, tourists both increase local production and create new jobs in those countries. [1]

In general, tourism has an invaluable role in bringing peoples closer together, establishing economic and cultural ties and mutual understanding. Azerbaijan is also one of the countries with tourism potential. Azerbaijan's competitiveness in tourism is very high. Many types of tourism have developed in our country. The Azerbaijani government has announced the development of tourism as a priority for the non-oil sector of the economy. Our country has begun to be recognized as a new tourist destination in the world, and integration into the international tourism market is becoming more widespread every year.

References

1. Mammadov C.A., Soltanova.H.B. "Geography of International Tourism" Baku, 2002
2. Alirzayev A.G. "Economics and management of tourism" Baku, 2011
3. www.tourism.az

Sevda Həmid qızı Kərimova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

sevda.kerimova1@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ QARABAĞDA BİZNES MÜHİTİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *işğaldan azad olmuş, Qarabağ, sahibkarlıq, informasiya, biznes, kitabxana, resurs*

Keywords: *liberated from occupation, Karabakh, entrepreneurship, information, business, library, resource*

Azərbaycanın erməni işğalından azad olunmuş ərazilərində bu regionun ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə böyük tədbirlər planı həyata keçirilməkdədir.

İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tətbiq ediləcək texnologiyalar bu ərazilərdə kiçik sahibkarlığın inkişafına da şərait yaradacaqdır.

Həmin ərazilərimizdə üç beynəlxalq hava limanı fəaliyyətə başlayacaq. Bu hava limanlarının inşa edilməsi nəqliyyat-logistika cəhətdən həmin ərazilərə çatdırılacaq malların, bərpa prosesinin və quruculuq layihələrinin sürətləndirilməsinə gətirib çıxaracaq.

Hazırda bir çox dünya dövlətləri Qarabağa investisiyalar qoymaqladırlar. Yerli sahibkarlarımız da Qarabağda həyata keçirmək istədikləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxsaylı müəssisələr qurmuşlar. Kəlbəcərdə və Laçında bir çox bizneslə məşğul olacaq obyektlərin açılması nəzərdə tutulmuşdur. İşğaldan azad olunan ərazilərdə bizneslə məşğul olmaq istəyən sahibkarlara bu ərazilərin investisiya və iqtisadi potensialına aid məsləhət və informasiya xidmətlərinin də göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Nəzərdə tutulan informasiya xidmətlərinin həyata keçirilməsində kitabxanalrın xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Azad edilmiş ərazilərdə yeni kitabxana infrastrukturunun yaradılması da vacib məsələlərdən biri kimi önə çəkilməlidir. Kitabxanalarda istifadəçilərə sənədlərin elektron halda təqdim olunması xidməti, virtual məlumat xidməti, elektron kitabxanaçı xidməti həyata keçirilməlidir.

Rəqəmsal informasiya mühitində istifadəçilərin elektron resurslardan daha səmərəli istifadə edə bilməsi üçün bu prioritet istiqamətləri qeyd etmək olar: istifadəçilərin informasiya mədəniyyətinin yüksəldilməsi; istifadəçilərin kitabxananın mövcud resurs və xidmətləri barəsində məlumatlandırılması; elektron kataloqun xidmət funksiyalarının artırılması; istifadəçilərin elektron sənədlərə girişinin təmin edilməsi; uzaqda olan istifadəçilərə məlumat biblioqrafiya xidmətinin göstərilməsi; ümumi məlumat resurslarından korporativ istifadənin təmin edilməsi (1, s. 39).

Biznes mühitinin informasiya təminatı üçün resursların inkişaf meyllərindən danışdıqda kitabxana fondlarının elektron nəşrlər vasitəsilə komplektləşdirilməsi prioritet məsələ kimi nəzərdə tutulmalıdır. Regionlarda sahibkarların informasiya təminatı kiçik biznesin primitiv və qeyri-qənaətbəxş informasiya təminatından qlobal informasiya cəmiyyətinin tərkib hissəsi olan müasir səviyyəyə keçməlidir.

Kitabxanalar sahibkarlığın informasiya təminatının planlaşdırılması və həyata keçirilməsində yerləşdiyi rayonun spesifik xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almalıdırlar. Çünki, sahibkarları regional əhəmiyyətli məlumatlar maraqlandırır. Burada yerli hakimiyyət orqanlarının məlumatlarının toplanması, işlənməsi və təqdim edilməsi ilə məşğul olan kitabxanalar üçün böyük perspektivlər vardır (2). Bu ərazilərdə yaradılacaq kitabxanaların işçiləri müəssisə və şirkət rəhbərliyinə fərdi olaraq məlumat xidmətinin göstərilməsi ilə də məşğul olmalıdırlar. Nəzərdən keçirilən məsələlərin həlli üçün bəzi təkliflər vermək olar:

– Ərazidə fəaliyyət göstərən hər bir sahibkarı kiçik sahibkarlığa dəstək proqramı ilə tanış etmək;

- İnformasiya resurslarının təqdim edilməsi ilə yanaşı, hüquq, iqtisadiyyat və vergi sahələri üzrə mütəxəssislərin əraziyə gedərək məsləhətlər verməsini təşkil etmək;
- Reklam fəaliyyətinin, biznes planların hazırlanmasına kömək etmək;
- Regionun əsas informasiya mərkəzləri kimi bütün kitabxanalarına yeni informasiya texnologiyalarını yerləşdirmək yolu ilə informasiyanın əldə edilməsini və şəffaflığını təmin etmək;
- Kitabxanaların dövrü nəşrlər, hüquq və iqtisadiyyata dair ədəbiyyatla komplektləşdirilməsini inkişaf etdirmək.

Ədəbiyyat

1. Allen K. Current trends affecting providers of business information // Business Information Review, – 2011. № 28(1). – p. 39.
2. http://www.library.ru/1/kb/articles/article.php?a_uid=157

Xəyalə İsrayıl qızı Əsgərova

Gəncə Dövlət Universiteti

baş müəllim

xayala.askerova@mail

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ ORDU QURUCULUĞU VƏ ERMƏNİSTAN TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI MÜBARİZƏ

Açar sözlər: *Qafqaz İslam Ordusu, Hərbi Nazirlik, milli ordu, hərbi təhsil, vətəni müdafiə*

Key words: *Caucasus Islamic Army, Ministry of War, national army, military education, defending of homeland*

Azərbaycan Cümhuriyyəti xalqın milli mədəni, tarixi, fəlsəfi irsidir; zaman keçdikcə bu irs yenidən öyrənilir, araşdırılır və millətin bugünü, gələcəyi üçün dövlətçiliyin ideoloji bazası rolunu oynayır. Cümhuriyyət irsində Azərbaycan ordusunun yaranması və formalaşması məsələləri isə ayrıca bir səhifədir. Cümhuriyyətin qurulmasından sonra onun varlığı və gələcəyi birbaşa ordudan asılı idi. Ordu dövlətin yaşamasının əsas təminatçısı olduğundan onun təşkili və formalaşması prioritet istiqamətlərdən birini təşkil edirdi. Son dərəcə çətin şəraitdə demokratik bir dövlət qurmağı bacaran Cümhuriyyət yaradıcıları qısa müddətdə milli ordunu nəinki formalaşdırmış, həm də müxtəlif yerlərdə uğurlu hərbi əməliyyatlar aparmağa müvəffəq olmuşdular. Ona görə də, Cümhuriyyət irsindən danışarkən ordu quruculuğuna nəzər yetirməmək mümkün deyil. (5 səh.5) 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Milli Şura Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi haqqında “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi ərəfəsində yaranmış tarixi şəraitin mühüm təyin edici amili olan siyasi vəziyyətdən danışarkən həmin dövrdə, xüsusilə 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq İrəvan, Bakı quberniyalarında, Qubada, Zəngəzurda, Naxçıvanda və digər yerlərdə ermənilər

tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı məruz qoyulmasına, yaşayış məntəqələrinin dağıdılmasına, talan edilməsinə də münasibət bildirilməlidir. (1) Rus ordusunun Qafqaz cəbhəsindən çıxarılması ilə yaranan cəzasızlıq şəraitindən istifadə edən erməni hərbi birləşmələri 1918-ci ilin martına qədər təkcə İrəvan quberniyasında 199 kəndi dağıtmış, 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalini məhv etmişdi. Bakıda bu zaman Birinci dünya müharibəsindən qayıdan 8 min silahlı erməni toplanmışdı. Qafqaz cəbhəsindən, habelə İrandan döən rus əsgərləri də Bakıya yığılmışdılar. Beləliklə mart qırğını ərəfəsində Bakıda 20 minə yaxın düşmən qüvvəsi cəmləşmişdi. Onların qarşısına qoyulan başlıca vəzifə Azərbaycanın müstəqilliyinə yol verməmək, bolşevik hakimiyyətinin təsir dairəsini mümkün olduğu qədər, hətta bütün ölkə üzrə genişləndirmək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri ölkənin müdafiəsinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi. Ölkədə yaranmış son dərəcə ağır hərbi-siyasi şərait bunu tələb edirdi və Cümhuriyyətin elan edilməsinin elə ilk günlərindən həmin vəzifənin həlli istiqamətində lazımi addımların atılmasına başlandı. Hələ müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində formalaşdırılmasına başlanmış Müsəlman korpusunun hissə və bölmələri də bu işə cəlb edildilər və artıq Gəncəyə doğru hərəkətə başlamış Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunlarının qarşısını kəsmək üçün cəbhə xəttinə göndərildilər. Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırıldı. Çağırış səfərbərlik işləri yenidən quruldu, bir sıra bölgələrdə könüllü xalq dəstələri təşkil edildi. 1918 il sentyabrın 15-də Bakı şəhəri azad edilərək müstəqil Azərbaycan dövlətinin paytaxtına çevrildi. (2,səh,49)Hökumətin və Hərbi Nazirliyin ölkənin müdafiəsinin təşkili və ordu quruculuğu istiqamətində ümumdövlət mənafeələrini əks etdirən qarşılıqlı fəaliyyəti güclü hərbi qüvvələrin yaradılmasına yol açdı. Qısa müddətdə Hərbi Nazirliyin aparatı formalaşdırıldı. Azərbaycanda milli ordu yaradılması, bir tərəfdən dövlət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsi, digər tərəfdən də konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması üçün atılan zəruri addım idi. (3səh.13) Azərbaycan ordusunun nəyə qadir olması

Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan qoparmaq məqsədilə həyata keçirilən erməni-daşnak təcavüzünün aradan qaldırılması üçün aparılan Qarabağ əməliyyatında özünü bir daha bariz nümayiş etdirdi. Azərbaycanın hərbi tarixinə Qarabağ müharibəsi adı ilə daxil olmuş bu müharibənin uğurla başa çatdırılması Azərbaycan ordusu əsgərlərinin, zabit və generallarının Vətənə əsl xidmət nümunəsi idi. Azərbaycan ordusunun qüdrət və qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Erməni silahlı qüvvələri göstərdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq, Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına nail ola bilmədilər. (2,səh,50)Yenicə yaranmış olan Milli Ordunun döyüşçülərinin sonrakı taleyi son dərəcə kədərli dir. 1918-ci il iyunun 26-da yaradılmış Azərbaycan Milli Ordusunun taleyi uğurla nəticələnməsə də, Vətən tariximizdə, xalqımızın azadlıq mübarizəsində silinməz izini qoydu. Bu gün də biz Azərbaycan ordusu ilə fəxr edirik çünki, Azərbaycan ordusu öz şücaətini bir daha nümayiş etdirdi. **Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsinin qalibidir.** Azərbaycan xalqı bundan sonra da öz liderinə böyük etimad göstərərək təmkin nümayiş etdirəcək, hərbi qələbəni siyasi qələbə kimi möhkəmlədirəcək, yumruq kimi Azərbaycan Prezidentinin ətrafında birləşəcək.

Ədəbiyyat

1. ARDA, f. 970, s.1, iş 144, v 66-67
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. I cild. Lider Nəşriyyatı Bakı -2004. 471 səh.
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918– 1920). Армия. Баку, 1998. 534 səh
4. Lətif Şüküroğlu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu. Bakı-2018. 445 səh.

Fatmakhanim Eldar Ahmadli

Nakhchivan State University

teacher

fatya.ahmedli@gmail.com

“DARK” TOURISM IN CONTEXT "GREAT RETURN" TO KARABAKH

Açar sözlər: *Turizm, rekreasiya, “Böyük qayıdış”, iqtisadiyyat, inkişaf, mədəniyyət, sosial-mədəni xidmətlər, infrastruktur*

Keywords: *Tourism, recreation, "Great Return", economy, development, culture, socio-cultural services, infrastructure*

The liberated lands of Karabakh are one of the most important regions of Azerbaijan with all its capabilities. Rich in underground and surface resources, the tourism potential of Karabakh is quite wide. There are many opportunities for the development of many types of tourism - ecotourism, mountain tourism, winter tourism, hunting tourism, health tourism. More than a year has passed since the 44-day Patriotic War, which ended with our historic victory. The conflict is behind us and the main task now is to rebuild our territories, which were destroyed by the enemy for almost 30 years, and to create a favorable environment for their return. Many roads have already been covered, communication lines have been laid, new roads have been built for kilometers, and some of the destroyed buildings and historical and cultural monuments have been restored. On the one hand, the historical appearance of Karabakh is restored, on the other hand, the most modern living infrastructure is being built. [1]

The Karabakh region opens new doors for the development of the country's tourism industry, both in terms of geographical location, historical and cultural, unique natural and climatic features, as well as its rich flora and fauna. We have cities and regions in the liberated territories that are unrivaled in terms of tourism in the South Caucasus. Two

wars in the region over the past 30 years, the savage destruction of Armenian settlements and monuments during the occupation, and the tragedies that befell our people also allow for the development of dark tourism in Karabakh. They intend to keep some of the destroyed buildings in Aghdam as they are: "We will keep a quarter of the destroyed buildings in a certain part of the city. This will both attract foreign tourists and be a reminder for future generations. We must not forget our history, we must learn from our past".

What is dark tourism?

Dark tourism, as its name suggests, is a dark, sad tourism. Those who are interested in this tourism are called dark tourists. Changes in the tourism sector in recent years have increased interest in alternative tourism. Dark tourism is also an alternative that is gaining popularity day by day. Dark tourism is a type of travel to places associated with death and tragedy in the historical sense, which is very different from the nature of tourism to relax, have fun and have a good time. The tragedies of history, the difficulties caused by wars and disasters constitute the concept of dark tourism. In fact, there is a point in our country where each of us goes without even realizing it - the Alley of Martyrs. It is located in one of the most beautiful places of Baku and is considered an object of dark tourism. The mass grave in Guba can also be included here. Dark tourism, on the other hand, is a means of propaganda. Here, the interests of both universal and purely a nation can be protected. There are enough resources for dark tourism in Karabakh: "Dark tourism plays an important role in world practice. We can apply international experience in Karabakh as well. It is possible to display various military equipment in a state of disrepair under a glass window. In other words, tourists should see what pages of history are written here and what roads our victorious army crossed to liberate our territories from occupation. In addition, videos of those who took part in the war can be created and displayed in the museum. I think this will be a good way to convey all the subtleties of war to the world. At the same time, it is a potential species in terms of tourism. At present, this type of tourism is not very developed in Azerbaijan. "The development

of dark tourism in Karabakh can give a big impetus to the development of tourism in the country as a whole. Bloody battles took place in Karabakh. We returned these territories with martyrs. It is also planned to create air museums as an example. I think it will be interesting for both local and foreign tourists. Today, with its ruins extending to the horizon, Aghdam is one of the world's largest dark tourist destinations. Not only in Aghdam, but everywhere in Karabakh Examples of savagery can be found. Today, in Shusha, next to the restored statues of our historical figures, the previous monuments shot are also placed. It can also be a product of dark tourism within a kind of historical and cultural tourism. [2]

Unfortunately, during the occupation of our lands, Armenian vandals destroyed our material and cultural monuments and historical sites in the mountainous part of Karabakh and most of the surrounding areas, and caused great damage to the ecosystem of the region. In doing so, they demonstrated their predatory, barbaric nature. But time is running out. The love of construction, which is in the nature of our people, will revive these places and revive our ancient lands. In the near future, Karabakh will become the main tourist region of Azerbaijan. This will play an important role in the cultural and economic life of our country. [3]

References

1. tourism.gov.az
2. www.dark-tourism.com
3. www.virtualkarabakh.az

Əsəd Məhəmməd oğlu Quliyev
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
dissertant
asadquliyev@gmail.com

**ƏMƏKDAR RƏSSAM İSMAYIL MƏMMƏDOVUN
YARADICILIĞINDA MİLLİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ
ƏNƏNƏLƏR NİZAMİ GƏNCƏVİ OBRAZI VƏ
YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ**

Açar sözlər: *İsmayıl Məmmədov, milli və ümumbəşəri ənənələr, Nizami Gəncəvi, obraz, bədii yaradıcılıq, ənənə*

Key words: *Ismayil Mammadov, national and universal traditions, Nizami Ganjavi, image, artistic creativity, tradition*

İ.Məmmədov (1948-2016) geniş yaradıcılıq diapazonuna malik rəssam olub. Belə ki, rəssam dəzgah rəngkarlığı, qrafika, teatr dekorasiya və monumental rəngkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərüb. Sadalanan istiqamətlər üzrə uğurlu bədii yaradıcılıq nümunələrinin müəllifi kimi təsviri sənət tariximizdə özünə layiq yer qazana bilib.

İ.Məmmədov yaradıcılığında dahi N.Gəncəvi obrazına iki dəfə müraciət etmişdir. Rəssamın N.Gəncəviyə həsr olunmuş, şairin portreti təsvir olunmuş iki rəngkarlıq əsəri mövcuddur. Rəssamın yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində Nizami dühasına müraciət edərək maraqlı rəngkarlıq kompozisiyaları yaratmışdır. Rəssam “Mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin portreti” (k,y,b, 90x80, 1981-84) adlı tablosunda sanki mücərrəd biçimli mavi, çəhrayı və qəhvəyi rəglər fonunda iri planda şərq qiyafəli, başı çalmalı, dərin fikirli, çöhrəsi ətrafa yönəlmiş və əllərinin mənalı ifadəsi ilə seçilən şairin müdrik surətini təsvir etmişdir. İslam filosofu olan, yaradıcılığının əsas özəyinin islam fəlsəfəsindən qaynaqlandığı şeyx Nizaminin obrazını rəssamdan əvvəl təsvir edilmiş surlərlə müqayisə etmiş olsaq İ.Məmmədovun fərqli obraz yarada bildiyini və əsl Şeyx Nizami dühasını sezdiren portret

əsər yaratmış olduğunu qeyd edə bilərik. Nizami həyatı və yaradıcılığının əsas leymotivi olan mənəvi saflıq və insan ləyaqətinin paklığı təsvir olunmuş şairin surətində öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Sənətsünaslıq doktoru N.Həbibov rəssamın romantik səpkidə rəsm edilmiş uğurlu tablo yaratdığını vurğulamışdır. Qeyd olunan portretlə bağlı sənətsünas Nadir Zamanovun mülahizələri ziddiyyətlidir və yaradıcı şəxsin bədii təxəyyül, yaradıcılıq imkanlarının inikası baxımından doğru sayıla bilməz.

Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin daimi ekspozisiyasında nümayiş olunan “Nizami və yeddi filosof” (k,y,b, 140x130, 1991) adlı tabloda kompozisiyanın mərkəzində Nizaminin ayaq üstə surəti təsvir olunub. Arxa fonda, tablonun yuxarı hissəsində yeddi qədim Yunan filosofunun antik üslubda rəsmləri əks olunub. Həmçinin hər rəsmi aşağı hissəsində əksi olan filosofların müvafiq olaraq latın dilində adları (“Apollonios”, “Porphyrios”, “Sokrates”, “Thales”, “Platon”, “Aristoteles”) qeyd olunub. “Əsərin fonunda abstrakt məna kəsb edən rənglər qovuşağı, aşağı hissədə vərəqlər, onlardan birinin üzərində şah surəti əks olunmuşdur”. Fikrimizcə rəssam bu tablosunda da şair və filosofların yaradıcılığının əbədi və ölməzliyini, həmçinin bəşəri və humanist ideyaların zamanın bütün dövrlərində yaşadılacağı fikrini təsvir etməyə çalışmışdır.

Rəssam kitab qrafikası sahəsində şairin süjetlərinə və obrazlarına özünəməxsus, yaddaqalan və bədii təsir qüvvəsinə malik rəsmlər və illüstrasiyalar ərsəyə gətirmişdir. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş və rəssamın rəngli illüstrasiyaları ilə süslənmiş “Hind gözəli” (1983) və “Bülbül və qızılquş” (1985) adlı iki kitab “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir.

“Hind gözəli” adlı kitabda N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasından “Hind gözəlinin hekayəti” hissəsi A.Sarovlunun farscadan tərcüməsi, Z.Xəlilin redaktorluğu və rəssam İ.Məmmədovun bədii tərtibatında uğurla həll olunub. Rəssam mətnin məna və məzmununa uyğun, süjet xətti və ideyasının əyani qavranılması və açılmasına xidmət edən, mətnin uşaqların daha asan şəkildə, əyani qavramalarına kömək edən illüstrasiyalar yaratmışdır. Kitabın üz

qabığında rəssam zəngin hind incəsənətindən qaynaqlanaraq, qədim hind heykəltərsliq sənətinə istinadən qadın ilahəsinin rəsmini təsvir etmişdir. Mövzu ilə ahəngdar səsləşən Bəhram şahın və hind gözəlinin rəsmləri daha çox diqqəti cəlb edir. Bəhram şahın təsvirində rəssam qədim miniatüra sənətimizdən gələn ənənələrə öz sadıqlığını göstərmişdirsə, digər rəsmlərin təsvirində və bədii işlənmə həllində milli və ümumbəşəri ənənələrin sintezindən bəhrələnməyə üstünlük vermişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, kitab 2019-cu ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

N.Gəncəvinin “Sirlər Xəzinəsi” poemasından “İki bayquşun söhbəti”, “Süleyman şah və əkinçi”, “Sultan Səncər və qarı”, “Kərpic kəsən kişi və cavan”, “Ovçu, it və tülkü”, “Zalım padşah və qoca”, “Hacı və Sofi” və “İki həkim” adlı ibrətamiz hekayətləri toplanmış, kiçik yaşlı uşaqlar üçün mətnləri işləyən Q.Musayev, rəssamı isə İ.Məmmədov olan “Bülbül və qızılquş” adlı kitab olduqca bədii zövqlə və incə rəssam fırçası ilə cilalanmışdır. Rəssam tərəfindən hər bir balaca mətn üçün işlənmiş ayrı-ayrı rəsmlər çox uğurlu bədii ifadə həllinə və qüvvətli bədii estetik təsir gücünə malikdir. Balaca uşaqlar üçün bu cür yüksək səviyyəli kitab tərtibatı və rəssamın bədii təxəyyül imkanları hesabına ərsəyə gəlmiş illüstrasiyalar diqqət çəkəndir və yaddaqalandır. İ.Məmmədovun kitab üçün işləmiş olduğu rəsmlər kompozisiya, kolorit, süjetin qavranılması və mövzu ilə ahəng baxımından çox müvəffəqiyyətlə icra olunub. Rəssam yenə də miniatüra sənətimizdən gələn ənənələrlə özünün rəssammlıq fantaziyası və professionalıq məharəti ilə yeni sənət nümunələri ərsəyə gətirib. Sənətsünaslıq doktoru Cəmilə Həsənzadə rəssamın kitab qrafikası sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı qeyd edir: “İ.Məmmədovun ciddi qrafik cizgilərində klassik şər obrazları gözəl miniatür şərtiliyi ilə verilmişdir”. Haqqında bəhs etdiyimiz kitabların cari il Nizami ili çərçivəsində təkrar nəşr edilməsi təqdirə layiq addım olardı.

Bəşəriyyət mövcud olduqca, həmişə sənət olacaq. N.Gəncəvi obrazı və yaradıcılığı bütün əsrlərdə sənət adamlarının ilham qaynağı olub. Bu gün də bu belədir. Sovet dövrü incəsənət tariximizdə N.Gəncəvinin obrazı və yaradıcılığına çağdaş sənət metodları ilə müraciət

olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi ölməz Nizami süjetlərinə və obrazına Əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədov da müraciət edərək, diqqəti cəlb edən, bədii estetik zövq bəxş edən, yüksək professionallıq və özünəməxsus işlənilmə xüsusiyyətlərinə malik sənət nümunələri ərsəyə gətirmişdir. Şübhəsizdir ki, bu sənət nümunələri özünün bədii təsir qüvvəsi və bədii təhlil xüsusiyyətlərinin mükəmməlliyi baxımından təsviri sənət tariximizdə özünəməxsus yer qazanmışdır.

Şakir Vahid oğlu Hüseyn

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

doktorant

Shakirhuseyin@gmail.com

AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ SOVET İŞGALININ İLK İLLƏRİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *Yeni İqtisadi Siyasət, Hərbi Kommunizm, Torpaq bölgüsü, milliləşdirmə, Sovet hakimiyyəti.*

Keywords: *New Economic Policy, Military Commune, Land Division, Nationalization, Soviet*

Birinci dünya müharibəsi, erməni müdaxiləsi, daşnak Ermənistanının arası kəsilməyən təcavüz və işğalları, qeyri-sabit hakimiyyət Naxçıvan iqtisadiyyatına böyük zərbə vurmuşdu. 1914-1920-ci illərdə pambıqçılıq, taxılçılıq, baramaçılıq təsərrüfat sahələri xeyli azalmış, üzüm, meyvə və tut bağlarının çox hissəsi sıradan çıxmış, mal-qaranın sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşmüşdü.

Ara verməyən erməni təcavüzləri və daşnak fitnəkarlıqları nəticəsində əhali doğma yurdundan baş götürüb qaçmağa məcbur olmuşdur. Şəhər və kəndlər xarabazarlığı xatırladırdı. Naxçıvan şəhərinin 60 faizdən çoxu, Sədərək, Dəmirçi, Baş Noraşen, Güznüt, Çəsməbasar, Yayı, Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis, Əliabad, Nəzərabad, Aza, Təzəkənd və Cəhri kəndləri tamamilə dağılmışdı. Ümumiyyətlə bu və ya başqa dərəcədə dağıntıya məruz qalmamış kənd qalmamışdı. B. Vəlibəyov Naxçıvanın 1920-ci ildəki vəziyyətini belə təsvir edirdi: «Aclıq içərisində can çəkişən Naxçıvan ölgün bir dənizə, bir qəbiristanına bənzəyirdi. Qar ilə örtülmüş yollarda addımbaş qaçqınların, soyuqdan donmuş insanların meyitlərinə rast gəlmək olurdu».

[5]

Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə qədər ümumi torpaq sahəsi 508.208 desyatinə bərabər idi. Bu torpaq sahəsinin 92,1 faizi mülkədar, bəy, xan, xəzinə və məscidlərə məxsus idi və yalnız 7,9 faizi (40.405 desyatin) kəndli torpaqları sayılırdı. 1630 kəndli ailəsi torpaqdan, 8714 ailə isə canlı və cansız kənd təsərrüfatı avadanlığı və alətlərindən məhrum edilmişdi. [1]

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi sovet qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra həyatın bütün sahələrində sovetləşmə prossinə start verildi. O cümlədən hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər ilk vaxtlar Hərbi Kommunizm siyasəti tətbiq etdilər. Naxçıvan İnqilab Komitəsinin avqust ayının ikinci yarısında keçirdiyi iclaslardan sonra sovet quruculuğuna başlamaq sahəsində ilk tədbirlər görülməsinə başlanmışdır. Yəni sovetlərin fəaliyyəti canlandırılmış, torpaq milliləşdirilmiş, köhnə polis idarələri ləğv edilmiş, dəmir yolu dövlətin nəzarəti altına keçmişdi. Qaçqınların işi ilə daha ciddi məşğul olmaq üçün Naxçıvan İnqilab Komitəsi nəzdində geniş səlahiyyətlərə malik xüsusi qaçqınlar komitəsi yaradılmışdı. Qaçqınlar və yoxsul kəndlilər natura ilə alınan bütün vergilərdən azad edilmişdilər [4, s 18]

Torpaq bölgüsünün həyata keçirilməsində yerli hakimiyyət orqanlarının qarşısına ciddi çətinliklər çıxmışdı. Bu Sovet idarələrində torpaq işindən baş çıxaran mütəxəssis kadrların olmamasından irəli gəlirdi. Əlbəttə, dedə-baba torpaqlarının müsadirə edilməsindən narazı qalan mülkədar, bəy və xanların, onların qohum-əqrəbalarının bu işə mane olması üçün göstərdikləri müqavimətin də əhəmiyyətini azaltmaq olmazdı. Heç də təsadüfi deyildi ki, həmin müqaviməti qırmaq üçün Cəhri, Əbrəqunis, Şahbuz, Sədərək, Şahtaxtı və digər kəndlərdə torpaq komissiyası üzvlərini müdafiə edən xüsusi dəstələr təşkil edilmişdi. Lakin xüsusi dəstələrin fəaliyyəti də istənilən nəticəni verməmişdi. Belə olduqda, Bakıda xüsusi təlimatlandırılmış 20 nəfər savadlı fəhlə torpaq bölgüsü aparmaq üçün Naxçıvana göndərilmişdi. [2]

Ağır vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün hökumət 1921-ci ilin yazından Yeni İqtisadi Siyasətə (YİS) keçmək haqqında göstəriş verir.

Bolşeviklərin hakimiyyətini gücləndirmək, xalqın aclığının qarşısını almaq, k/t-nın inkişafı üçün YİS zəruri islahatlar sistemi idi. » [3, s 13]

Naxçıvan İnqilab Komitəsi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərmənovun göstərişlərini yerinə yetirərək, 1921-ci ilin avqust ayında istismarçı siniflərə məxsus olan bütün torpaqları milliləşdirdi.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan MDA, f. 40, siy. 2, iş 97, vərəq 8
2. Naxçıvan MDA, f. 34, siy. 1, iş 14, vərəq 20
3. Rəna Bayramova “Azərbaycan Rəhbərliyində ixtilaflar və Daxili Siyasi Çəkişmələr (1920 – 1925-Ci illər). Bakı – «Elm» - 2007, səh 105
4. Səid Sadiqov “Naxçıvan Muxtar Respublikası Tarixindən” Bakı - 1995 Səh 18)
5. «Kommunist» qəzeti, 28 iyul 1930-cu il.

Emil Ağayev

ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci

müəllim

emilaghayev93@mail.ru

SƏTTARIN “ŞUŞA MOTİVLƏRİ” (ƏSƏRİN SƏNƏTŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ)

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, Səttar Bəhlulzadə, təsviri sənət*

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Sattar Bahlulzade, fine arts*

İncəsənətin vahid bir prinsip əsasında təqdim edilməsi bütün dövrlər üçün aktualdır. Bu fikri əsas götürərək, janrların özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzər alsaq, ideya, bitkinlik daha çox vurğulanır. Hər bir janrdə ölkənin tarixiliyi, mənzərəsi, məişəti təqdim edilir. Rəssamlarımızın yaradıcılığında geniş yer tutan mənzərə janrını xüsusilə vurğulamalıyıq. Kompozisiyalarda ölkəmizin təbiəti, mədəni irsi canlandırılır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı hesab edilən Şuşa və Cıdır düzü rəssamlarımızın sanki sevgi mənbəyi olmuşdur. A.Hacıyev, A.Azərelli, E.Şahtaxtinskaya kimi sənətkarlarımız bu mövzuya müraciət etmişlər. Yaradıcılığında lirika üslubu ilə tanınan Səttar Bəhlulzadənin mənzərələri təsviri sənətimiz üçün mühüm bir səhifədir.

Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığını təhlil etsək, hər bir əsəri sanki bir obrazlı səhnədir. Vətənə olan sevgisi onun yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir. “Xəzər gözəli”, “Kəpəzin göz yaşları”, “Vətənimin baharı”, “Əmircan” kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. 50-ci illərdə etüdləri ilə məşhurlaşan Səttar Qarabağa da səyahət edir. Şuşanın məşhur Cıdır düzünə fərqli yanaşması ilə seçilir. Kompozisiyada hər bir təsvir vasitəsi “bədi ümumiləşdirmə”yə əsaslanır. Bəstəkar Vəlif Adıgözəlovun Şuşa üçün bəstələdiyi musiqini rəssam rəng dili ilə açıqlamışdır.

Əsər 1956-cı ildə kətan üzərində yağlı boya texnikasıyla işlənilmişdir. Rəssamın yaradıcılığına xas olan realizm və romantizm cərəyanlarının üstünlük təşkil etdiyi kompozisiyada, fərdi üsluba xas olan ənənələr vardır. Onun müəllifi olduğu “Cıdır düzü” (ill 1) əsərində mənzərəni dəqiqliklə müşahidə etdiyini vurğulamalıyıq. Məkan isə tarixi, ənənəvililiyi ilə seçilir. Rəssam tablosunda dörd fəsili bir kompozisiyada yerləşdirmişdir.

Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin bütün əsərlərində təsviri sənətin yaradıcılıq psixologiyası üstünlük təşkil edir. Rənglərin qarşılıqlı vəhdəti işıq-hava perspektivinə tabedir. Sənətkar bütün diqqətləri “Cıdır düzü”nə istiqamətləndirmişdir. Digər əsərlərində olduğu kimi öz məqsədinə nail olmuşdur.

İLL 1. Səttar Bəhlulzadə “Cıdır düzü” (1956)

Rəssamın yaradıcılığında mühüm yer tutan Qarabağ etüdlərinin hər birində bu diyarın gözəllikləri fəlsəfi tutumluğu ilə seçilir. “Yuxarı Daşaltı” (ill 2) əsərində insan və təbiəti qarşı-qarşıya qoymuşdur. Rənglərin axıcılığı, dumanlı hava Şuşa təbiətinə xas olan gerçəkliyi rəssam təqdim etmişdir. Lirikə, vətən sevgisi, ecəzkar Şuşa sənətkarın fırçasının təsir gücüylə tamaşaçılara çatdırılmışdır.

8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan xalqının igid oğullarının düşməndən azad etdiyi Şuşamızda Səttarın yaşayaraq yenidən əsərlər yaratmaq ona qismət olardı.....

İLL 2. Səttar Bəhlulzadə “Yuxarı Daşaltı” (1957)

Ədəbiyyat

1. Ağayev E. Azərbaycanlı rəssamların Şuşa sevgisi // 4th international Nowruz conference on scientific research – 2021, 18-21 mart. Azərbaycan. Qarabağ – s.44-50.
2. Əliyev Z. Günahlı dünyanın günahsız adamı və yaxud Səttar Bəhlulzadə romantizmi//Bakı, Timeprint – 2014. – 232

Elnurə Fərman qızı Məmmədova

Azərbaycan Milli Kulinarıya Mərkəzi

elnuraq.m@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA MƏDƏNİYYƏTİMİZİN BİR PARÇASI OLAN MİLLİ MƏTBƏX NÜMUNƏLƏRİNİN YERİ

***Açar sözlər:** nağıllar, mədəniyyət, milli, mətbəx, xalq*

***Keywords:** tales, culture, national, cuisine, folk*

Tədqiqatın məqsədi, dünya kulinarıya mədəniyyətinin bir parçası olan mətbəx nümunələrimizin tarixinin xalq nağıllarında araşdırılması, öyrənilməsi, tarixi yerinin müəyyən edilməsidir. Məqalədə ilk Azərbaycan xalq nağıllarının e.ə. 6-7-ci əsrlərdə yaranmasını nəzərə alaraq nağıllarda adları çəkilən mətbəx nümunələrinin qədimliyinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məqalədə araşdırılaraq, beş cildə olan Azərbaycan xalq nağıllarında kulinarıya nümunələri təhlil edilib. Mətbəx nümunələrinin tarixinin öyrənilməsində bu və digər folklor nümunələrindən istifadə edilməsi çox maraqlı faktların ortaya çıxmasına səbəb olur.

Məqalədə məişət nağılları, sehrli və heyvanlar haqqında nağıllarda mətbəx mədəniyyəti, qidalanma, mətbəx adət - ənənələri, süfrə mədəniyyəti, istifadə olunan qab - qacaq haqqında məlumatın analizi verilir.

Azərbaycan mətbəxinin ən qədim nümunələrindən olan dolma və lavaş bir neçə nağıllımızda ön plana çəkilir. Məsələn, “Keçəlin nağılı” və “Padşahla pinəçi nağılı” –bu nağıllara misal ola bilər. Nağılların xalq yaradıcılığı olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, insanlar yalnız sevdikləri və qorumaq istədikləri elementləri əsrlərlə saxlayıb, qoruyub gələcək nəsillərə ötürür.

Azərbaycan xalq nağıllarında "yemək", “çörək”, “aş”, “süfrə” anlayışı qidalanmanı xarakterizə edir. Azərbaycan xalq nağıllarında qidanın insan münasibətlərinin əks olunması, rifahın və var-dövlətin

göstəricisi, kasıbcılığın əlaməti və s. məsələrdə mühüm rol oynaması diqqət çəkir. Məqalədə kulinariya elementlərinin insanları tanımaq üçün sınaq vasitəsi kimi istifadə olunması ilə dəfələrlə rastlaşırıq. Bəzən isə məhz “ çörək” anlayışı əsas qəhrəmanları xarakterizə edir, onların insani keyfiyyətlərini nümayiş etdirir.

Azərbaycan nağıllarında mətbəx nümunələrinin istifadəsinin daha bir xarakterik xüsusiyyətləri konkret xörəklərin müalicə məqsədilə istifadə olunması səhnələridir.

Saray süfrə mədəniyyətinin, saraylarda hər adamın aşpaz ola bilməməsi və əlbətdəki padşahın xörəyinin xüsusi adamlar tərəfindən təqdim olunması mühüm faktlardı.

Nağıllarda dolma, həliması, küftə bozbaş, bozartma, çörək, lavaş, yaxmac, cığırtmalı aş, qayğanaq, cızdağ, plov, şorba, sütlü aş, yuxa, cad, şor, cığırtmalı aş, pendir, kəlləpaça, aylanlı aş, halva, qovurma, qoğal, fətir, kabab, aylan, lavaş, bozbaş, yuxa, dürmək, yayma, sıyıq və s. kulinariya nümunələrinin adları qeyd olunur.

Nağıllarda olan mətbəx mədəniyyəti səhnələr yemək mədəniyyətinin əsrlər əvvəl insanların xarakterinə, davranışına necə təsir etdiyini öyrənməyə imkan verir.

Nəticə olaraq xörəklərimizim bütün yazılı və şifahi nağıl nümunələrindən bir daha toplanmasını, nağılların kulinariya tarixində mənbə kimi baxılması bu gün aktual olmayan xörəklərin üzə çıxarılması, onların yenidən texnoloji işlənməsi xörəklərin tarixinin öyrənilməsinə təklif edirik.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan nağılları". 5 cildə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005.
2. "Azərbaycan nağılları". Bakı: "Azərənşr", 1977.
3. Азербайджанская кухня. Баку: «İndigo printhouse», 2013..
4. Amiraslanov Tahir, Amiraslanova Aynura. Azerbaijan Culinary. Bakı: Şərq-Qərb, 2013.

Balamirzə Aydın oğlu Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

balamirzamammadli@gmail.com

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ BAKI NEFTİ ALMANİYANIN HƏRBİ-STRATEJİ PLANLARINDA

Açar sözlər: *İkinci dünya müharibəsi, Bakı nefti, Edelveys planı, SSRİ, nasist Almaniyası*

Key words: *World War II, Baku oil, Edelweiss plan, USSR, Nazi Germany*

Bəşər tarixinin ən qanlı müharibəsi olan ikinci dünya müharibəsinin hələ ilk illərindən Sovet İttifaqının ən əsas neft bazası olan Bakı şəhəri və bütövlükdə Qafqaz nasist Almaniyasının hərbi-siyasi və strateji planlarında mühüm yer tutmuşdur. Çünki, çox zaman “motorlar müharibəsi” adlanan bu yeni dünya müharibəsində həlledici rola malik tanklar, təyyarələr, döyüş gəmiləri, özüyəriyən artilleriya qurğuları, bir sözlə daxili yanma mühərrikli bütün hərbi texnika hərəkətə gəlmək üçün tonlarla yanacaq tələb edirdi. Hələ, XX əsrin əvvəllərində britaniyalı admiral Con Fişer deyirdi ki, “kim neftin sahibdirsə, o da dünyanın sahibidir”. II dünya müharibəsinin ilk illərində nasist Almaniyasının apardığı “blitzkrieg” (ildırımsürətli müharibə) nəticəsində Avropada işğal edilən geniş ərazilər almanlara öz hərbi texniki kontingentini getdikcə daha da böyütməyə şərait yaradırdı ki, bu da onların neftə olan tələbatını son dərəcə artırır. İtalyan tarixçisi Cüzeppe Boffa yazır ki, “Almaniya öz iqtisadi potensialına görə SSRİ-ni üstələyirdi. Lakin, Sovet İttifaqından fərqli olaraq hər növ xammala, ən əsası isə neftə malik deyildi” (Boffa, 1990: 119). Elə buna görə idi ki, hələ, sovet-alman müharibəsinin başlanmasından əvvəl – 1941-ci il martın 27-də Almanıyanın Kontinental Neft Cəmiyyətinə Bakıda

neftin çıxarılması, emalı və daşınması ilə məşğul olacağı ilə bağlı göstəriş verilmişdi (Azərbaycan tarixi VII cild, 2008: 7).

22 iyun 1941-ci ildə nasist Almaniyanın Sovet İttifaqına xaincəsinə hücumundan sonra, bütün SSRİ ərazisində iqtisadiyyat hərbi relslər üzərinə keçirildi və müharibə milyonlarla insan kimi Azərbaycan neftçiləri üçün də ağır sınaq oldu. Müharibə illərində Bakının demək olar ki, bütün neft mədənlərində belə bir şüara rast gəlmək olardı: “Bakılı, unutma ki, neftə hər yerdə ehtiyac var – quruda da, havada da, suda da!”. Azərbaycan neftçiləri müharibənin ağır şərtlərinə baxmayaraq cəbhəni vaxtı-vaxtında yüksək keyfiyyətli yanacaq təmin etmək kimi tələyüklü vəzifəni böyük rəşadətlə yerinə yetirirdilər. Məhz bunun nəticəsi idi ki, təkcə 1941-ci ildə Azərbaycan neftçiləri respublika sənayesi tarixində rekord sayda – 23 481 000 ton neft istehsal etdilər (Azərbaycan tarixi VII cild, 2008: 14). Bu da həmin il bütün SSRİ-də hasil olunan 33 milyon ton neftin 71,2%-nə bərabər idi. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya 1941-ci ildə hasil olunan neftin miqdarı SSRİ-dən 3 dəfə az – 10 milyon ton olmuşdur (История второй мировой войны 1939-1945 гг., 1974: 285.). Ona görə də, Hitler 16 iyul 1941-ci ildə keçirdiyi müşavirədə “Bakı vilayəti alman konsessiyası (hərbi koloniyası) olmalıdır”, – deyə bildirdi (Дашичев, 1967: 107).

1942-ci ilin iyulun 23-də Hitler Qafqazla bağlı “Edelveys” kod adı altında strateji bir əməliyyatın həyata keçirilməsinə dair 45 nömrəli direktiv imzaladı. “Edelveys” planına görə, Qafqazın əsas neft rayonları (Bakı, Maykop, Qroznı) işğal edilməli, vermaxt həmin ərazilərin nefti hesabına şiddətli ehtiyac duyduğu yanacaq ilə təmin olunmalı, SSRİ Qafqazın neft rayonlarının itirilməsi hesabına zəiflədilməli, onun Qara dəniz donanması darmadağın edilməli idi. Almanlar düşünürdü ki, bu plan uğurla həyata keçirilərsə sonradan əlverişli Qafqaz yolu vasitəsilə Yaxın Şərq və Hindistana da müdaxilə etmək, habelə Türkiyəni də SSRİ-yə qarşı müharibəyə cəlb etmək mümkün olar (Гречко, 1976: 164). Almanların son dərəcə strateji məqsədləri hədəfləyən “Edelveys” planına görə Bakı 25 sentyabr 1942-ci ildə işğal olunmalı idi. Alman hərbi komandanlığı sovet

orqanlarının neft mədənlərini sıradan çıxarmağa macal tapmaması üçün Bakıya gözlənilmədən, qəfil desant ordusu çıxarmağı planlaşdırırdı. Çünki, Hitler belə bir fikirdə idi ki, Almaniya üçün tək-cə SSRİ-ni resurslardan məhrum etmək deyil, onlardan dərhal istifadə etmək də son dərəcə vacibdir” (Батлер и Гуйер, 1967: 94).

1942-ci ilin sonlarına doğru vermaxtın vəziyyəti getdikcə çətinləşirdi. Yanacaq çatışmazlığı İkinci dünya müharibəsi başlayandan bəri bütün hərbi uğurlarını motorlaşdırılmış texnikanın köməyi ilə qazanan vermaxtın Stalinqrad ətrafında çıxılmaz vəziyyətə düşməsinin ən mühüm səbəblərindən biri idi. Həmin vaxt, Stalinqrad istiqamətində cəmlənmiş və general-feldmarşal F.Paulyusun komandanlıq etdiyi 6-cı alman ordusuna məxsus olan təqribən 10 min motorlaşdırılmış texnika gündəlik 120 ton yanacaq tələb edirdi (İsrafilov, 2005: 238). Lakin, Paulyusun mühasirəyə düşən ordusu öz motorlu texnikası üçün lazımı qədər yanacaq ala bilmədi və buna görə də, təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Bu isə, Stalinqrad döyüşünün Sovet İttifaqının parlaq qələbəsi ilə başa çatması və müharibədə əsaslı dönüşün başlanması ilə nəticələndi.

Beləliklə, nasist Almaniya Bakı neftini ələ keçirməyə nail ola bilmədi. Sovet tarixçiləri və həmçinin dünya tarixçilərinin bir çoxu qırmızı ordunun Stalinqradda və Qafqazda qələbəsinin səbəbləri kimi əsgərlərin vətənpərvərlik və qəhrəmanlığını, partiya-siyasi işin uğurla aparılmasını, sovet xalqlarının dostluğunu və s. göstərsələr də, qələbədə ən böyük rolu olan, bütün müharibə boyunca sovet texnikasını fasiləsiz yanacaqqla təchiz edən Bakı neftini təəssüf ki, yaddan çıxarmışlar. Bununla yanaşı, müharibə başa çatandan sonra Bakıya “qəhrəman şəhər” adının verilməməsi də təəssüf doğurur. Baxmayaraq ki, marşal G.Jukovun da qeyd etdiyi kimi, Bakı neftçiləri Vətənin müdafiəsi üçün, düşmən üzərində sürətli qələbə qazanmaq üçün cəbhəyə və ölkəyə nə qədər lazımdırsa, o qədər də yanacaq vermişdilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, Elm, 2008, 608 s.
2. İsrailoğlu N. Neft və cahan savaşı. Bakı, Mütərcim, 2005, 316 s.
3. Батлер Дж., Гуайер Дж. Большая стратегия. Июнь 1941 – август 1942. Москва, Воениздат, 1967, 568 с.
4. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Том 2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев, 1941-1964. Москва, Международные отношения, 1990, 631 с.
5. Гречко А. Годы войны. Москва, Воениздат, 1976, 574 с.
6. Дашичев В. Совершенно секретно! Только для командования! Москва, Наука, 1967, 752 с.
7. История второй мировой войны 1939-1945 гг. В 12 томах. Том 3. Москва, Воениздат, 1974, 498 с.
8. Кейтель В. Взгляд в прошлое накануне смертного приговора // Новая и новейшая история, 1991, № 3.

Abutalıb Əlibaba oğlu Turabov

Soyqırımı Memorial Kompleksi
abuturabov1333@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN TARİXİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TƏHSİLİ TARİXİNİN DAVAMIDIR

Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirilmişdir. İclasda Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi və *1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) yarandı.*

AXC yarandığı gündən xalqın maariflənməsinə böyük önəm verirdi. Cümhuriyyətin qurucuları yaxşı bilirdilər ki, təhsil xalqın və dövlətin taleyində ciddi əhəmiyyət daşıyır. M.Ə.Rəsulzadə elmsizliyi “böyük və dəvası tapılmayan dərd” hesab edir, “millətin millət olması üçün onun elmi, təhsili və mədəniyyəti olmalıdır”, - deyirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra 30 iyun tarixində Hökumətin qərarı ilə XMN-nə nazirliyin ştat cədvəlini müəyyənləşdirmək və Əsasnaməsini hazırlayıb Hökumətə təqdim etmək tapşırılmışdır. 1918-ci il avqustun 2-də xalq maarifi naziri tərəfindən hazırlanmış Əsasnamə baxılmaq və təsdiq edilməsi üçün Hökumətə təqdim olunmuşdu.

Xalq maarifi naziri N.Yusifbəyli 1918-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan qubernatorlarına göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində maarif sahəsində qarşıda çox böyük və çətin vəzifələr durur. Nazirlik yeni məktəblər, müəllim kursları açmaqla, təhsil sahəsində ölkəni mümkün qədər qısa müddətdə lazımi səviyyəyə çatdırmaq üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə aldı. Məktubda qeyd edilirdi ki, “indiki zamanda yalnız yüksək maarifə malik olan xalq tərəqqi edə bilər”.

Cümhuriyyət Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas təhsili məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin və Xalq Maarifi Nazirliyinin təhsil sahəsində qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri də ölkədə ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması olmuşdur. Cümhuriyyət Hökumətinin fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanda 3 (üç) ali təhsil ocağının - **Bakı Dövlət Universitetinin, Əkinçilik İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının** təsis edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı. Onlardan yalnız birini - Bakı Dövlət Universitetinin açılmasını reallaşdırmaq mümkün olmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-də **“Bakı Dövlət Universitetinin təsişi haqqında”** qanun qəbul etdi. 1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu.

Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı əsasında XMN-nin xətti ilə 100 nəfərdən ibarət azərbaycanlı gənc xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir (dövlət hesabına).

Azərbaycanın Qəzalarında yaşayan sakinlərin təhsil alması da öndə duran problemlərdən biri idi. Bu məqsədlə 1919-cu il sentyabrın 15-dən Gəncə, Şuşa, Şəki, Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən xüsusi kurslar təşkil olunmuşdur.

Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müasir Azərbaycanımızda da təhsilə göstərilən diqqət və qayğı ən yüksək səviyyədədir. Həqiqətən, ölkəmizdə təhsilin inkişafına böyük diqqət mövcuddur. “Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz” – bu sözlər Ulu öndər Heydər Əliyevə məxsusdur. Ümummilli liderimiz daim təhsilə qayğı ilə yanaşmış, onun əhəmiyyətini xüsusən vurğulayırdı. Məhz Ulu öndərin rəhbərliyi ilə təhsil sistemində islahatların əsasını təşkil edən mühüm sərəncamlar, fərmanlar imzalanmışdır.

Bu gün ölkə başçısı Cənab İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan təhsilində sistemli islahatlar aparılaraq Ulu öndərin təhsil siyasəti uğurla davam etdirilir. Cənab Prezidentin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində hər bir sahədə olduğu kimi təhsil sahəsinin də

inkişafı üçün təməl olmuşdur. Hazırda təhsilimizin ayrı-ayrı sahələri deyil, o bütövlükdə kompleks şəkildə inkişaf edir. Təhsil sahəsi daim möhtərəm Prezident İlham Əliyevin diqqət mərkəzindədir. Cənab Prezident qeyd edir ki, “Biz inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini yaxşı bilirik. Və görürük ki, o ölkələr sözün əsl mənasında inkişaf edir ki, orada təhsilin səviyyəsi yüksəkdir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanda bu sahəyə daim diqqət göstərilsin, praktiki tədbirlər görülsün, həm təhsil sisteminin maddi-texniki bazası güclənsin, eyni zamanda və ən önəmlisi təhsilin keyfiyyəti artsın.

Cənab Prezidentin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illər ərzində təhsilin inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulmuş hədəflərdən biri də yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblər üçün əlavə korpusların inşası, onların əsaslı təmiri, müasir avadanlıqlarla təminatı, istilik sisteminin bərpası, ümumilikdə infrastrukturun yenilənməsi olmuşdur. Qəbul olunmuş Dövlət Proqramlarında təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsini də əsas istiqamətlərdən biri kimi qeyd etmək lazımdır. Məktəblərdə əsaslı təmir-tikinti işlərinin aparılması, müasir tipli yeni təhsil ocaqlarının tikilib istifadəyə verilməsi regionların sosial iqtisadi inkişafı - Dövlət Proqramlarında öz əksini tapdı.

Cənab Prezidentin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərdə rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından ölkənin müasir tələblərə cavab verən kadrlara ehtiyacını ödəmək üçün gənclərin xaricdə təhsil alması dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədilə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Sərəncam da imzalanmışdır. Uğurla həyata keçirilən Dövlət Proqramı və eləcə də digər təhsil formaları üzrə demək olar ki, Avropa ölkələrinin əksəriyyətində, ABŞ, Kanada, Rusiya, Türkiyə, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər ölkələrdə minlərlə Azərbaycan vətəndaşı təhsil alır. Xarici ölkələrdəki gənclərimiz təhsil almaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının

təmsilçisi, onun qədim mədəniyyətinin, adət və ənənələrinin təbliğatçılarıdır.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, təhsil sahəsinin inkişafı Azərbaycan dövləti üçün prioritet istiqamətlərdən biridir.

Sonda belə qənaətə gəlmək olar ki, Cümhuriyyət dövründən bu günə kimi Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişafı, ümumiyyətlə bu yöndə görülən işlər və atılan addımlar bu sahənin bugünkündən daha çox gələcək inkişaf perspektivləri üzərində qurulub. Bu gələcək Azərbaycan təhsillin nurlu sabahıdır. Onun adı isə elmlə gələcəkdir.

Развитие системы образования в нашей стране, в целом, работа и шаги, предпринятые в этом направлении и в этой области, больше основывается на перспективах развития будущего. Это светлое будущее для образования в Азербайджане под названием образованное будущее.

Development of an education system in our country, in general, work and steps taken in this direction and of this sphere is based more on the prospects of development of the future. This is the bright future for education in Azerbaijan under the name of the educated future.

Jalə İlqar qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

magistrant

jala.pashazadeh@gmail.com

VİTRAJ SƏNƏTİNDƏ RƏNGİN ROLU

Açar sözlər: *inşa, incəsənət, dekorativlik, abidə, inkişaf*

Key words: *construction, Fine art, decorativeness, monument, development*

Dizayn - bir ideya, obyekt, və ya sistemin inşası üçün bir plan yaratmaqdır. Yaradıcılıq düşüncə, duyğu və hadisələrin subyektiv şərhidir. Təsviri incəsənətin freska, vitraj kimi monumental-dekorativ növləri məlumdur, onların əsas xüsusiyyəti dekorativlikdir. Vizual dünyada olduğu kimi vitraj sənətində də rəng güclü bir simvollar vasitədir. Harmonik sistemə gətirilən rəng vasitəsi ilə, həqiqi aləmin rəng palitrasının gözəlliyi və zənginliyi, cisimlərin fakturası, həcmi və s. ötürülür. Düzgün seçilmiş rəng – bir forma, söz və ya yazılmış bir mesajdan əvvəl də ilkin təəssürat yarada bilər. Vitraj sənətində əsas məqsəd memarlıq abidələrinin interyer eləcə də eksteryer dizaynında harmonik görünüşün əldə edilməsidir. Orta əsrlərdə Roman üslubu, xüsusən də qotika üslublarının dövründə vitraj sənəti inkişafının ən yüksək pilləsinə qədər inkişaf dövrünü keçdi. Qotika dövrünün memarlıq abidələrində vitraj sənətinin bədii nümunələrinin ecəzkar rəng kompozisiyasına heyran qalmamaq mümkün deyil. Burada rəng güclü bir bədii vasitə kimi müəyyən informasiya daşıyıcısı rolunu oynayır. /Wright A., 1998: 21/

Vitraj kompozisiyasında rəng, ornament, simvollar hər biri bədii vasitə əhəmiyyətli rol oynayır. Hələ qədim dövrdən vizual ünsiyyətin ilk formaları daş, sümük, gil, mozaika üzərində rəsmlər idi. Şüşə sənətinə aid bədii nümunələr və mozaika sənətinə aid tapılmış qədim əşyalar o dövrün mədəniyyəti haqqında məlumat verir. Bu dekorativ

kompozisiyalar tanrıların mənzərəli və heykəltəraşlıq şəkilləri, mifik və real həyatdan mənzərələrdir. Lakin Orta əsrlərdə artıq vitraj texnikası ilə yanaşı, oyma texnikası geniş yayılmışdı. Beləliklə, vizual statik ünsiyyətdə bədii ünsiyyətin bir neçə yolu formalaşır: şəkil, o cümlədən kiçik heykəllər, memarlıq və şəhərsalma, o cümlədən böyük heykəllər vasitəsilə. Orta əsr mənbələrində göstərilir ki, artıq 6-cı əsrdən vitraj sənətində rəngli şüşədən istifadə olunurdu. Orta əsrlərdə digər qotik məbədlərdə olduğu kimi freskalar deyil, yeganə işıq mənbəyi çoxsaylı vitraj pəncərələri hesab olunurdu. Bu bədii şüşə nümunələrində obrazın canlılığı, tarixi detalların əksini izləmək olar. 12-ci əsrdə erkən qotika dövründə tikilmiş Paris Notr-Dam kilsəsində rəngli şüşələrlə yanaşı rəngsiz şüşələrin əlavə edilməsi texnikası vitraj sənətində yenilik kimi öz əksini tapdı. Bu möhtəşəm dini tikilinin çoxsaylı vitrajları ecəzkar rəng palitrası, mozaik kompazisiyası ilə fərqlənir. / Richard G., 2020: 14/

Rənglər bizdə predmetlər və müəyyən anlayışlarla assosiasiyalar yaradır, bəzən bunu duyuruq, bəzən isə yox. Rəngi bir elm kimi ilk dəfə ingilis fiziki İsaak Nyuton araşdırmışdır. O, qaranlıq bir otağa işığın girə biləcəyi kiçik bir deşik açmış və onun qabağında prizma yerləşdirmişdir. Nyuton bu deşikdən keçən işığın prizmaya dəyərək sınması ilə qarşı divara asdığı pərdə üzərində rəngarəng göyqurşağını yaratmağa nail olmuşdur. Beləliklə, Nyuton ağ işığın sınıb əks olunması ilə onun müxtəlif enerjilərə sahib olduğunu müəyyən etmişdir. Nyutonun bu addımından sonra alman filosofu və şairi Göte rənglərin insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqəsinin olduğunu və insanın sevdiyi rəng ilə xarakteri arasında münasibətin olduğunu bildirmişdir. “Rənglər işığın acılarıdır” fikrini ifadə edən filosof, rəngin elmiliyi ilə yanaşı, onun psixologiyasını önə çəkmişdir.

Psixoloqlar müəyyən edib ki, rəng baxımından tarazlıq təşkil edən şərait yaradıcılıq ab-havası, sakitlik yaradır, eləcə də insanlar arasında olan münasibətləri yaxşılaşdırır. Rəng insanın bilavasitə psixointellektual əhvalına da təsir göstərir. Rəngin insanın qavrayışına və onun psixoloji durumuna təsirinə isveçrəli psixoloq Maks Lüşer xüsusi diqqət ayırıb. O sübut edib ki, müəyyən rənglər insanda

müəyyən emosiyalar yaradır. Məsələn, sarı-qırmızı çalarlar insanda həyəcan, təşviş, aktivlik hisslərini oyadır. Göy və boz rəng çalarları, əksinə sakitləşdirici təsirə malikdir. Sübut olunub ki, hər bir rəng insanda şüuraltı təsəvvürlər yaradır. Xüsusi tədqiqatlar onu göstərir ki, işıqın və rəngin 80 %-i sinir sistemi ilə, qalan 20 % isə görmə ilə qəbul olunur. /Спирито М., 2006:17/ Maraqlı filmlərə baxanda, plakatları, afişaları seyr edərkən əsasən rənglərin ahənginə və məkan seçiminə diqqət yetiririk və buna uyğun olaraq əhvalımız dəyişir. Bədii əsərin rəng tamamlanması və insanın təbii qavraması arasında müəyyən bağlılıq mövcuddur. Belə ki, rəng və forma insana emosional təsir edir, cəlbedici olduğu kimi, çəkindirici, komfort aurası yaradan və ya, əksinə, qıcıqlandırıcı ola bilər. Beləliklə, rənglərin bəzi tibbi, fizioloji və psixoloji təsvirləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Angela Wright. The Beginner's Guide to Colour Psychology, 1998
2. Richard G.Lewis. Color Psychology: Profit From The Psychology of Color: Discover the Meaning and Effects of Color (Psychoprofits), 2020
3. Мария Спирито. Витражное искусство и техника росписи по стеклу, 2006

Təhminə Fəxrəddin qızı Quluzadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
tahmina.guluzada@gmail.com

MÜALİCƏVİ TURİZMİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *sanatoriya, kurort, sağlamlıq turizmi, müalicəvi turizm, müalicəvi – mineral sular*

Key words: *sanatorium, resort, health tourism, medical tourism, therapeutic - mineral waters*

Turist axını cəlb edilməzdən öncə bəzi nüanslara diqqət edilməlidir. İlk öncə turistlərin tələbatı müəyyən edilməli və tələbatın ödənilməsi üçün bir sıra addımlar atılmalıdır. Bunun üçün ölkədə infrastruktur şəbəkəsini inkişaf etdirmək, xidmət sisteminin standartlara uyğun olmasını təşkil etmək, turistlərin yerləşməsi üçün mövcud otellərdə xidmət və keyfiyyət standartlarına əməl olunmasını müəyyənləşdirmək, nəqliyyat şəbəkəsinin genişlənməsini, inkişafını təmin etmək lazımdır. Turistin faydalana biləcəyi xidmətlərin mövcud olması, o cümlədən bu sahənin inkişafını həyata keçirmək onların müsbət təsirlə ayrılmasına şərait yaradır. Çox uzun illər öncə sağlamlıq üçün köç və axtarışlar başlamışdır. Hər ölkənin sağlamlıq problemləri, öz mədəniyyəti və müalicə axtarışları fərqli şəkildə olmuşdur. Respublikamızın sanatoriya-kurortların inkişafında müalicəvi mineral sularının böyük rolu vardır. Masallıda “İstisu”, Naxçıvanda “Sirab, Vayxır, Badamlı” mineral suları, Naxçıvanın “Duzdağ” mədəni, Naftalanda “Naftalan nefti”, Gədəbəydə Narzan, Turşsu, Kəlbəcərdə, Şuşada “İstisu”, həm daxili turizmin inkişafında, həm də beynəlxalq miqyasda ölkəmizi tanıtmada olduqca əhəmiyyətlidir. Bu sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması təmin edilməlidir.

Ölkəmizdə müalicəvi-sağlamlıq turizminin təşkilində Sağlamlıq və termal turizmə dəstək assosiasiyası bir sıra tədbirlər həyata keçirir.

İlk öncə müalicə mərkəzləri, personalın davranışı, xidmətin keyfiyyəti, qiymətlər, müalicə çeşidi, və s. kimi məlumatlar əldə edilir. Bu amillərə əsasən sanatoriya kurortlarının yenidən təşkili həyata keçirilir. Bu proseslərin həlli ilə əlaqədar olaraq təşkilatların birgə köməyindən istifadə edilir. Ölkəmizdə müalicəvi turizminin təşkili zamanı bir çox ölkənin bu sahədə həyata keçirdiyi təcrübədən istifadə edilir. Bu sektorun inkişaf etdiyi ölkələrə infoturların təşkil olunması, o cümlədən digər ölkələrdən ekspertlərin dəvət olunması, müalicəvi turizmin təşkilində və inkişafında mühüm rol oynayır. Naftalan, Qalaaltı və başqa turizm mərkəzlərinə təşkil edilən infoturları buna misal göstərmək olar. Mütəxəssislər xarici təcrübələrdən istifadə edərək, bölgələrdə potensial sağlamlıq ehtiyatlarını araşdırmalı, müalicəvi turizm müəssisələrinin yaradılması üçün əsaslar hazırlamalı, sağlamlıq ehtiyatlarına uyğun kurort zonalarını təşkil etməlidirlər. Əlbəttə bu kimi təcrübələr müqayisəli şəkildə aparılmalıdır. Turizm marşrutu təşkil edərkən bir sıra amillər də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, turizm marşrutu keçən rayonların infrastrukturunu da nəzərə alınmalıdır, əgər həmin ərazilər turistlərin rahatlığı üçün əlverişli şəraitə malik deyilsə, o zaman marşrut xəttinə daxil edilməməlidir. Yəni, sağlamlıq turizmi üçün gələn turist ölkənin mədəniyyəti, təbiəti, ətraf mühiti, tarixi abidələri ilə maraqlanır. Vaxtlarını daha səmərəli təşkil etmək üçün belə gəzintilər hazırlanmalıdır. Ölkənin tanınması üçün kiçik simvollar təqdim edilməli, tarixi abidələr haqqında məlumatlar bələdçilər vasitəsilə turistlərə çatdırılmalıdır. Turizmin təşkili zamanı turistlərin psixoloji, fizioloji tələblərinə uyğun xidmətlər təşkil edilməlidir. Bunun üçün turizmin təşkili zamanı yalnız iqtisadi mənfəət deyil, həm də turist kontingentlərinin tələbatlarını müəyyənləşdirmək və proqnozlaşdırmaq kimi məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Planlamada turizmin təşkili zamanı təklükəsizlik strategiyası mühüm rol oynayır. Planlama aşağıdakı qaydada aparılır:

- Turizmin idarə edilməsində, o cümlədən inkişafında fiziki və hüquqi şəxslərin, əhəlinin iştirakının artırılması və maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması;

- Turizmin dövlət iqtisadiyyatında payını artırmaq;
- Turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və regionların ölkə iqtisadiyyatında rolunu artırmaq üçün turizm fəaliyyətini sürətləndirmək;

Turizm sektorunun inkişafında təhsilli, savadlı və bacarıqlı kadr olması çox vacibdir. Əgər turizm müəssisəsi profesional kadrdan məhrumdursa, həmin sahənin inkişafından söz gedə bilməz. Bu səbəbdən turizmdə təhsilə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Digər önəmli məsələ isə reklamla əlaqədardır. Reklamın təsiri ilə sağlam bir əlaqənin qurulduğunu unutmamalıyıq. Bu gün gözəl və qürurlu ölkəmizin sağlamlıq mərkəzləri turistik zonanın daxilindədir. Artıq Azərbaycanın sağlamlıq turizmi yenidən sürətlənmişdir. Ölkəmizin müalicəvi turizm potensialı bu sektorun rolunun artmasına imkan verir. Azərbaycan kurortları beynəlxalq səviyyəli səkkiz mineral su təklif edir. Qalaaltının mineral suyu Sovet dövründə keçirilən müsabiqələrdə davamlı olaraq mükafatlara layiq görülmüşdür. Ölkəmizdə müalicə mərkəzləri bir- biri ilə rəqabət aparmır. Çünki, hər sağlamlıq kurortu xəstələr üçün unikal imkanlar təklif edir.

Sahil Məhərrəm oğlu Əliheydərov

Qərbi Kaspi Universiteti (WCU)

magistrant

sahil99.alihaydarov@gmail.com

SÜNİİNTELLEKTİN VERGİİNİZİBATÇILIĞI PROSESİNDƏTƏTBİQİ

Açar sözlər: Vergi inzibatçılığı, süni intellekt, vergi planlaşdırması, vergi tənzimlənməsi, vergi nəzarəti

Keywords: Tax admnistration, artifical intelligence, tax planning, tax regulation, tax control

Azərbaycanın iqtisadi mühitində müşahidə olunan müsbət meyillərin əldə edilməsində xüsusilə vergi sahəsində həyata keçirilən islahatların böyük rolu olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyat vahid orqanizm kimi çıxış edir və iqtisadi sistemə yanaşma tək qütlü ola bilməz. Son dövrlər xüsusilə vergi sistemində daha optimal variantlardan istifadə etməklə büdcənin formalaşdırılması və vergi ödəyicilərinin maraqlarının təmin olunması istiqamətində atılan addımların yekun nəticəsi vergi inzibatçılığı sahəsində də ciddi addımların atılmasını tələb edir.

Vergi inzibatçılığı- Vergi idarəetməsinin bir hissəsi olub öz özlüyündə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət, vergi orqanları tərəfindən vergi qanunvericiliyinin reallaşdırılmasına və icrasına nəzarət və ümumilikdə isə nəzarət fəaliyyətinin təşkilini ehtiva edir.

Azərbaycanda mövcud olan vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi müasir idarəetmə nəzəriyyəsinin tələblərinə uyğun olan vergi inzibatçılığının formalaşdırılmasını labüd etmişdir. Vergi inzibatçılığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bir neçə şərtə diqqət olunmalıdır:

Vergi orqanlarının fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi

Təşkilati strukturun formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi

✚ Maddi texniki bazanın müasir dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırılması və ən müasir texnologiyalardan istifadə

Vergi inzibətçiliğinin inkişafı və daha səmərəli həyata küçürülməsi təbii ki, texniki yeniliklərdən və innovativ yanaşmadan daha çox aslıdır. Vergi inzibətçiliği prosesində müasir dövrün kassa aparatlarının və ümumilikdə Nəzarət Kassa Texnikasının rolu böyükdür. NKT-nın inkişafı iqtisadi inkişafın nəticəsi olsa da burada daha çox texniki tərəqqidə əldə olunan nəliyyətlərin böyük rolu vardır. Müasir dövrdə NKT-nın inkişafı bir neçə amillə xarakterizə oluna bilər:

- ✚ Hesablaşmaların növ və say etibarilə artıma məruz qalması
- ✚ Hesablaşmaların mürəkkəbləşməsi
- ✚ Gəlirlərin səviyyəsinin azaldılması üçün nəzərdə tutulan saxta sxemlərin sayının artması və.s

Müasir dövrün vergi inzibətçiliğinin əsas məqsədlərindən biri həm də kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınmasından ibarətdir. Ölkəmizdə hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün ən geniş istifadə olunan kassa aparatlarıdır. Digər bir tərəfdən isə əsas məqsəd təbii ki, xidmət və ticarət müəssisələrinin gəlirlərinin nəzarət altında saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, onlayn nəzarətin həyata keçirilməsinin qanunvericilikdə göstərilməsi və bunun normalarının müəyyən edilməsinin çox ciddi faydaları olmuşdur. Məsələn, belə bir təcrübəyə Cənubi Koreyada artıq 2005-ci ildən sahibdirlər. Şərqi Avropa ölkələrində isə onlayn nəzarətdən 2012-ci ildən istifadə olunmağa başlanmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə vergi məlumatlarının köçürülməsinin yeni sistemi sayəsində Makedoniyada vergi gəlirləri 17% artıb, Bolqarıstanda vergi bazası 30% artmışdır. Eyni dövrdə Gürcüstanda elan edilmiş gəlir 65% artıb.

Süni intellekt- İnsan kimi düşünə bilən maşınlardır desək yanlışdır.

Burada əsas məqam insan məntiqinin maşınlarda tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir ki, artıq buna müəyyən mənada nail olmaq mümkün olmuşdur. Həmçinin süni intellekt müəyyən mənada Big Data “inqilabından” qaynaqlanır. Məlumatların aşırı çoxluğu bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına insanları təşviq etdi və daha sonra isə tədqiqatların aparılması işində maşınların insanlara nisbətə

daha effektiv fəaliyyət göstərdikləri bəlli oldu. Maşınlar getdikcə “daha ağıllı” olmağa başladı və son məqamda isə bu məqsədə çatmaq mümkün oldu.

Süni intellektin Azərbaycanda vergi inzibatchılığı sahəsində təmin etdiyi üstünlüklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Hər kateqoriyaya aid olan vergi ödəyicilərinin məlumatlarının daha qısa zaman kəsiyində öyrənilməsinin mümkünlüyü

2. Vergi ödəyicilərinə xüsusilə hüquqi şəxslərə gələcək biznes ssenarilərini modelləşdirməkdə köməklik göstərəcək

3. Real zaman kəsiyində həm vergi orqanları həm də hüquqi şəxslər öz davranış metodlarının və hərəkətlərinin izlənilməsində yeni imkanlar əldə etmiş olacaqlar

4. Vergi mühitində süni intellektdən istifadə həmçinin mühasibat işlərində və uçotun düzgünlüyünün əldə edilməsində, o cümlədən səmərəli fəaliyyətin təmin olunmasına imkan yaradacaqdır.

5. Süni intellekt vergi proqnozlarının verilməsində və təhlilin aparılmasında daha yeni imkanlar yarada bilər

6. Transmilli şirkətlər üçün verilənlərin vaxtında əldə olunub səmərəli təhlilinə imkanlar açacaq

7. Vergi məlumatlarının şəffavlığının artırılmasına öz müsbət tövhəsini vermiş olacaq

8. Ümumilikdə iqtisadi sistemdə böhranlar və mövcud təhlükələrə qarşı daha operativ və loyallıq fəaliyyətin təmin olunmasına öz müsbət tövhəsini vermiş olacaq.

Bu istiqamətdə əsas narahatlıq vergi işində çalışan insan qüvvəsinə ehtiyacın qalmaması və bütünlüklə insansız bir mühitin yaradılmasıdır. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, bu narahatlığın ciddi əsası yoxdur. Qısaca bu prosesi belə izah etmək istədim ki, vergi informasiyalarının böyük həcmdə təkrarlanması bu prosesin insan tərəfindən sistemləşdirilməsini qeyri mümkün edir ki, informasiya texnologiyaları bunun öhdəsindən gələ bilər. Vergi işində çalışan əməkdaşların işləri olduqca geniş və mürəkkəb olduğundan ancaq texnologiyanın mövcudiyyətinə hesablanmış hər hansı bir sistemi təsəvvür etmək doğru deyildir.

Ədəbiyyat

1. Ə.N.Həsənov, C.A.Mehdiyev, E.Ə.Hüseynov, R.B.Məhər-rəmov, Z.A.Babayev, F.M. Yadigarov. Vergi inzibatçılığı, 2017, s 900
2. T.Əliyava. Vergi inzibatçılığının texnoloji transformasiyası, 2019, s 47
3. Ü.Rzayeva. Vergi inzibatçılığında süni intellektdən istifadə imkanları, 2019, s 50
4. İ.Sağbaş, N.T. Saruc. Vergi teorisi, 2017, s 243
5. <https://www.taxes.gov.az/az>
6. <https://data.edu.az/az/data-bloq/suni/>

Elmira Ferdowsi Aliyeva

Ganja State University

Assistant

elka.emma@mail.ru

CAESAR'S MAJOR TRIUMPH IN THE GAUL

Açar sözlər: *tarix, Qalliya, Qalli müharibələri, üsyan, mübarizə, Alesia döyüşü, zəfər*

Key words: *history, Gaul, Gallic wars, rebellion, struggle, Alesia battle, triumph*

Roman history is one of the brightest parts of world history. Ancient Rome was a magnificent city, even when considered with the possibilities of the modern world. One of the most remarkable part of the Roman history is the reign of Julius Caesar, although his reign was short-lived in Rome. However, his dazzling career still proceeds to attract people's attention.

Julius Caesar was one of the most popular conqueror in the world history. He was a Roman general and politician. He was born in a noble family, but his father took part of wrong side of civil war. That's why Caesar required to commence from underhand. He commenced from roman army. Seizing the opportunity, Caesar advanced in the political system and briefly became governor of Spain, a Roman province. In Rome his political allies helped him to become governor of Gaul. Gaul was the most dangerous place in Roman era. Roman people had vicious past with them. Letters was written about these people by Julius Caesar. That big source called "Gallic Wars"(Commentarii De Bello Gallico) informed us their lifestyle, their traditions and also religions. "Gallic wars" was his achievements and actions in the army. Caesar wrote three parts of Gaul: "All Gaul is divided into three parts, one of which inhabit in the Belgae, another is the Aquitani, the third are those, who in their own language are called Celts, in our Gauls. All

these vary from each other in language, customs and laws"[1, 1.1]. Beginning in 58 B.C, Julius Caesar waged two military campaigns and suppressed a widespread revolt in an attempt to conquer and pacify the tribes of Gaul. Divided Gaul rivals created vast opportunity for Julius Caesar. Between 58 B.C and 50 B.C Gallic, Germanic and Britonic tribes tried to preserve their homelands against In 52 B.C, Caesar conquered vast parts of the Gauls except town of Gergovia.

Vercingetorix was a gallic chieftain. He was Avernian tribe. Caesar had almost completed expansion of Gaul when Vercingetorix led the rebellion with uprising Gauls. When Caesar expended his control in region and commenced to demand Roman laws. The Eburone tribe refused to accept his terms. The Eburone tribe was massacred by Roman forces without hesitation or mercy. Vercingetorix commenced to build army. And the first time Gaul tribes supported and decided to help each other. Gauls were making swift strikes on the Romans and their supply lines, then vanishing into the surrounding landscape. But Caesar had no intentions about give up from Gaul, Caesar occupied and ruined three of Gallic towns. Vercingetorix decided to detain Roman forces from their trusting terms. Whole cities, villages, were burned to keep them from falling into Caesar's hands. Then Vercingetorix refuged in city of Alesia, Caesar arrived soon after him. Caesar's future depended on his actions in Gaul. Soon Caesar heard that 250.000 Gallic troops were arriving to Alesia to assist Vercingetorix. Victory seemed to be near for Gauls. Caesar was sieged by two Gallic troops. Roman soldiers were encouraged by Caesar. Vercingetorix's last hope supporting group of Gauls was defeated by Caesar. Vercingetorix and his men surrounded Caesar. The defenders of Alesia were massacred, sold as slaves. Although he was defeated, Vercingetorix's fame grew, and he became a popular cult figure and legend shortly after his death.

Caesar's Achievements of Gaul was spectacular for his reputation [6, 69]. Rome celebrated triumph parades for his honor of victories. In the last of eight years, Caesar had conquered all of Gaul and a part of Britain.

The conquest of Gaul marked the beginning of almost five centuries of Roman rule, which would have profound cultural and historical impacts. Conquering Gaul enabled further expansion of the Empire into Northwestern Europe.

References

1. Commentarii - De Bello Gallico VII (Gallic Wars) – translated form by W.F Masom and A.H Allcroft, London : University Tutorial Press Ltd, 2017
2. Julius Caesar by Philip Freeman, Simon & Schuster 2009
3. Vercingetorix by Joshua J. Mark, 2016. Vercingetorix - World History Encyclopedia
4. SPQR – a History of Ancient Rome by Mary Beard, United Kingdom: Liveright & Company Profile Books, 2015
5. The History of the Ancient World by Susan Wise Bauer, WW. Norton, 2007
6. History of the Julius Caesar by Jacob Abbot, New York: Harper and Brothers, 1856

Bahar Eldar qızı Quliyeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

magistrant

guliyeva.bahar.2101@atmu.edu.az

AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ TURİZMİ VƏ OTEL BİZNESİNDƏ MÜALİCƏ XİDMƏTİ

Açar sözlər: *Sağlamlıq turizmi, tibbi turizm, termal sağlamlıq turizmi, yaşlı turizmi, yol xəritəsi*

Keywords: *Health tourism, medical tourism, thermal health tourism, elderly tourism, road map*

Günümüzdə səhiyyənin inkişafı ilə əlaqədar əksər insanlar müalicə və sağlamlığın bərpa edilməsi, eləcə də qorunması məqsədilə digər ölkələrin təcrübəsindən faydalanmağı seçir. Müalicəvi turizm zamanı insanların keyfiyyətli tibbi xidmətlərə əlçatanlığının təmin olunması ilə yanaşı, fiziki və əqli yorğunluğun bərpası, xüsusi qulluq və gözəllik yönümlü digər xidmətlər də təklif edilir ki, bu da tələbatın artmasının başlıca səbəblərindəndir.

Sağlamlıq turizminin növlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. Tibbi turizm – yaşayış yerindən kənarda tibbi xidmətlərin göstərilməsi və ölkədən xaricdə istirahətin yüksək ixtisaslı tibbi yardımla birləşdirilməsindən ibarətdir. Tibbi turizmdə iştirak edən turistlərə o cümlədən, ölkə sərhədlərini keçərək başqa bir mühitə sağlamlıq xidməti almaq üçün səyahət edən şəxslərə tibbi turistlər və ya medikal turistlər deyilir [2, səh. 8].

2. Termal sağlamlıq turizminə “sudan şəfa” mənasını verməklə turistlərin və ya pasiyentlərin müalicə məqsədilə istifadə etdiyi təbii sağlamlıq mənbələri aiddir. Termal sağlamlıq turizmi yalnız xəstəliyin müalicəsi ilə əlaqəli olmayıb, həmçinin sağlamlığın davamlılığını təmin etməyə yönəlmiş prosedurların cəmindən ibarətdir (idman

terapiyası, massaj, balneoterapiya, hidroterapiya, termal müalicə və s.) [2, səh. 8].

3. Yaşlı turizmi (3-cü yaş turizmi), ümumi rifah halında qayğıya ehtiyacı olan - xüsusilə, ağıl və zehni sağlamlıq şikayətləri olmayan, özünə xidmət edə bilən və yoluxucu xəstəlikləri olmayan yaşlıların müalicəsini əhatə edərək bu kimi müalicələr üçün xaricə səyahət zamanı turizm xidməti formasında təyin edilə bilən sağlamlıq turizmi növüdür [2, səh. 9].

4. Qüsurlu insanlar üçün turizm bir insanın edə biləcəyi şeyi etmək qabiliyyətində bu və ya digər dərəcədə məhdudiyyət və ya çatışmazlıq olduğu zaman təyin edilir [2, səh. 9]. “Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə sağlamaşdırma yerləri və kurortlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və “Azərbaycan Respublikasında kurortların 2009-2018-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul olunması, “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin təsdiq edilməsi bu sahənin ölkəmiz üçün də prioritet olduğunu göstərir.

Mövcud yol xəritəsinə əsasən, sağlamlıq turizmi sahəsində görülməli tədbirlərə ***Qalaaltı, Naftalan və Duzdağ ərazilərində mövcud yerləşdirmə alternativlərində, sağlamlıq xidməti göstərən müəssisələrdə və turistlər üçün maraqlı ola biləcək digər müxtəlif yerlərdə bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması, həmçinin Bakı və Naftalan arasında nəqliyyat - sürətli və yüksək keyfiyyətli avtobus və qatar xidmətlərinə başlanılması, Naftalan nefti əsasında mövcud və yeni sağlamlıq məhsullarının təşviqi nəzərdə tutulmuşdur.***

İlk mərhələdə Qalaaltı, Naftalan və Duzdağ ərazilərində qeyd edilən xidmətlərdə yeniliklər etmək üçün tədbirlər planının hazırlanması məqsədilə Turizm Şurası tərəfindən müxtəlif aidiyyəti tərəflərlə görüşlər təşkil ediləcəkdir ki, nəticədə yerli və xarici investisiya qoyuluşları üçün lazımi şərait yaradılacaqdır [3, səh. 61].

Hazırlanmış Yol xəritəsinin icrası zamanı risklərin təhlili göstərir ki, əsas risk faktorlarına maliyyə çatışmazlığı və təbliğat fəaliyyətlərinin (məsələn, hədəf auditoriyanın düzgün seçilməməsi) müvafiq qaydada həyata keçirilməməsi ola bilər. Eyni zamanda, Naftalan nefti və ondan

hazırlanmış sağlamlıq məhsullarının lazımi qaydada sertifikatlaşdırılmaması, gələcəkdə hədəf turist qruplarını sözügedən turizm məhsulundan istifadə etməkdən çəkindirə bilər [3, səh. 62].

Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq Yol xəritəsinin icrası ilə əlaqədar olaraq Naftalan nefti əsasında mövcud və yeni sağlamlıq məhsullarının təşviqi məqsədilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Yusif Məmmədliyəv adına Neft-Kimya Prosesləri və akademik A.Qarayev adına Fiziologiya institutları və digər aidiyyəti qurumların nümayəndələrindən ibarət işçi qrupunun tərkibi artıq təsdiq olunmuşdur [4].

Sağlamlıq turizmindən bəhs edərkən insanların digər ölkələrə müalicə məqsədilə səfər etmə səbəblərindən də bəhs etmək lazımdır ki, bunlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

Qiymət: müalicənin qiyməti daha ucuz olması;

Əlçatan olmayan və ya təsdiqlənməmiş prosedur olması: prosedur və ya müalicə səyahətçinin öz ölkəsində əlçatan olmadıqda və təsdiq edilmədikdə [5].

Müalicəvi turizm çərçivəsində əksər hallarda insanlar stomatoloji yardım, cərrahi müdaxilələr, kosmetik cərrahiyyə, sonsuzluğun müalicəsi, orqan və toxuma transplantasiyası, eləcə də xərcəngin müalicəsi ilə əlaqədar olaraq səfərlər edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müalicəvi turizm riskli ola bilər və fəsadların yaranması prosedurun aparıldığı xəstəlik nəhiyəsindən asılıdır. Fəsadların yaranmasının digər səbəblərinə aşağıdakılar aiddir:

Yoluxucu xəstəliklər. Bütün tibbi prosedurlar müəyyən qədər fəsad yaranma riskinə malikdir ki, bu yara infeksiyası, qan dövrəni ilə yarana bilən infeksiyalar, donordan keçə bilən infeksiyalar, o cümlədən hepatit B, hepatit C və İİV.

Antibiotiklərə davamlılıq. Antibiotiklərə davamlılıq global problem hesab edilir. Belə ki, bir çox ölkələrdə antibiotiklərə davamlılıq müşayiət edilən xəstəliklərə yoluxma ehtimalı vardır. Dərman vasitələrinə yüksək davamlılıq göstərən bakteriyalar müalicəvi turizmlə əlaqədar səyahət edənlər arasında yoluxucu xəstəliklərin alovlanmasına səbəb olmuşdur.

Xidmət keyfiyyəti. Müxtəlif ölkələrdə lisenziya, attestasiya və akkreditasiyaya olan tələblər bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Bu zaman original olmayan dərman vasitələrinin, eləcə də aşağı keyfiyyətli tibbi avadanlıqlardan istifadə edilməsi mümkündür.

Kommunikasiya problemləri. Təyinat yerində tibb personalı ilə ünsiyyət asan olmaya bilər. Belə ki, çətinliklə danışdığınız dildə tibbi xidmət almaq müalicənin gedişinin nisbətən tam anlaşılmamasına səbəb ola bilər.

Hava yolu ilə səyahət. Əməliyyatdan sonra baş verən uçuşlar zamanı trombların, eləcə də dərin venalarda trombozların yaranma riski mümkündür. Əgər sizdə döş qəfəsi və ya qarın boşluğu nəhiyəsində əməliyyat aparılacaqsə, atmosfer təzyiqinin dəyişməsi səbəbindən yaranan ağrılaşma və fəsadlardan yayınmaq məqsədilə 10 gündən az olmayaraq hava yolu ilə səyahət etməyiniz tövsiyə edilmir. Üz, göz qapaqları və burun nəhiyəsində kosmetik prosedurlar və ya lazer müalicəsi aparılan şəxslər üçün uçuşa qədərki dövr 7-10 gün təşkil edir.

Fasiləsiz qulluq. Ölkəyə qayıtdıqdan sonra fəsadların yaranması ilə əlaqədar olaraq pasiyentə davamlı tibbi xidmətin göstərilməsi lazım ola bilər. Müalicəvi turizmin risklərini necə minimuma endirmək olar:

1. Əvvəlcədən tibbi konsultasiyadan keçin;
2. Əgər başqa ölkəyə tibbi yardım məqsədilə səfər etməyi planlaşdırırsınızsa, səfərdən 4-6 həftə əvvəl şəxsi həkiminiz və ya vasitəçiyə müraciət edərək sağlam səyahət və sağlamlıq vəziyyətinizlə əlaqədar olaraq qarşılaşa biləcəyiniz konkret risklər barədə ümumi informasiya əldə edin;
3. Beynəlxalq tibbi sığorta paketi əldə edin.
4. Xaricdə olarkən müalicə ilə yanaşı, ekskursiya və ya üzgüçülük kimi istirahət planları qurarkən prosedurdan sonra qadağan edilmiş olmasını əvvəlcədən araşdırın [5].

Ədəbiyyat

1. “Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə sağlamaşdırma yerləri və kurortlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 01.04.2008-ci il tarixli, <http://www.e-qanun.az/framework/14606>
2. Azərbaycanda sağlamlıq turizmi – cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri. Bakı: Nəşr, 2021, səh. 183
3. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, səh. 98
4. <https://science.gov.az/az/news/open/7603>
5. <https://wwwnc.cdc.gov/travel/page/medical-tourism> (Center for disease control - Xəstəliklərə nəzarət mərkəzi)

Cəmilə Afət qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistr
camila.mamedova.91@mail.ru

İNTERYERİN ÜSLUB HƏLLİ VƏ DİZAYN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: dizayn, interyer, üslub, inkişaf

Key words: design, interior, style, development

19-cu əsrdə müxtəlif fənlər üzrə ixtisaslaşmalarla bir peşə və təhsil sahəsi olaraq ortaya çıxan dizayn, insanların gündəlik həyatda istifadə etdikləri hər cür məkanı dəyişə biləcək bir peşə olaraq qurulmuşdur. Bu gün inkişaf edən və dəyişən həyat vərdislərinə uyğun olaraq, gündəlik həyatın tələb etdiyi hər bir "interyer" fenomeni daxili memarlığın dizayn və tətbiqi çərçivəsindədir. Gənc nəsil, eləcə dəbi yaxından təqib edən insanlar “Dizayn” sənətinə yaxından maraq göstərir onu öyrənir, məşğul olurlar.

Dizayn (ing. *design* mühəndis, konstruktor, lat. *designare* ölçmək) sənaye məhsullarının formasını müəyyənləşdirmək üçün edilən yaradıcı fəaliyyətdir. Bura həm xarici görünüş, həm struktur və funksional cizgilərini müəyyənləşdirmək vəzifələri aiddir.

Əşyaların layihələşdirilməsi insanın əmək, məişət və istirahət şəraitinin əlverişliyini nəzərə almaqla onların estetik cəhətdən harmonikliyini təmin edən fəaliyyət sahəsidir. /*Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi. Dərslik. Bakı, MSA, 2012/*

İnteryer Dizayn Üslubları- Evinizin interyerini necə tərtib edəcəyinizi araşdırdığınız zaman, yəqin ki, “müasir”, “rustic”, “art deko” və bir neçə başqa interyer dizayn üslublarına rast gəlmisiniz. Bu terminologiyaların əslində nə demək olduğunu heç düşünmüşünüz mü? Başlayanlar üçün bu terminlər müxtəlif daxili dizayn üslublarına

aiddir, hər bir dizaynın özünəməxsus xüsusiyyətləri, ləzzəti, bitməsi, təcrübəsi və daxili üslubu var.

Müasir İnteryer üslubu-Əvvəldən qeyd etmək lazımdır ki, “modern” və “müasir” iki fərqli interyer üslubudur. Müasir interyer dizayn tərzii təmiz və sadə rəng sxemləri, qonaqpərvər hisslər, təmiz fərdi elementlər, eləcə də şüşə və poladdan çox istifadə və tarixi dövrlərə aid çox ehtiyac duyulan dəyişdirmələri ilə müəyyən edilir. Rəng palitrasında qara və ağ üstünlük təşkil edir, digər əsas rənglər arasında bəzi solğun mavi, qırmızı çalarlar var.

Minimalistik – Nəzərə alınmalı ən müasir interyer dizayn üslublarından biri olan insanlar tez-tez minimalizmi kəskin soyuqluq və narahat şiddətlə qarışdırmağa meyillidirlər - bu, heç də belə deyil. Əslində, tələssiz, təmiz zərifliklə dolu olan minimal interyer dizaynına (isti minimalizm) daha isti münasibət də var. Dəbdəbəli rahatlıq və funksionallıqda sadəliyi, zərifliyi və bacarıqlı əlləri düşünün.

Rustic- Açıq havadan və təsərrüfat evi və sənaye interyer dizayn üslublarının birləşməsindən ilham alaraq, köntöy dekorasiya gözlənilməz toxunuşlar və ümumi mürəkkəb əyilmə ilə təbii və köhnəlmiş bitirmə, xam ağac, daş və dəriyə diqqət yetirir.

Yuxarıda göstərilən otağın xüsusi təmtəraqlı şerpa divanları, sənayedən ilhamlanmış məftil kulonları və unikal dəri kreslolar kimi müxtəlif bəzək əşyaları qarışığını necə qoruduğunu sevirik.

Eclectic- Bohem dekoruna bənzər, lakin qətiyyətlə böyüyən cazibə ilə, eklektik interyer dizaynı yüksək enerjili, sehrli tapıntılar və mebellərlə bağlıdır. Faydalı və diqqət mərkəzində olan zəngin qarışıq yaratmaq üçün bir araya gətirilən qalın rəng palitralarını, fakturaları və naxışları düşünün.

Art deco- Zövqünüz bəzəkli və ləl-cəvahirata doğru yönəlsə, bu 1920-ci illərin dizayn tərzii geri dönüşü ən yaxşı seçiminiz ola bilər. Art deco interyer dizaynı dərhal zənginliyi oyadır; zərif, məftunedici və zərif olan bu üslub 1920-ci illərdə qəşəngliyin təcəssümü kimi populyarlaşdı.

Klassik üslub - klassik üslubun əsasını onun lakonikliyi, dürüstlüyü və ahəngliyi təşkil edir. Obrazın daha çox tipoloji əlamətlərindən

istifadə olunur. Klassika – bu, qızıl və gümüşdən hazırlanmış ciddi çərçivələr, zəngin dekorativ elementlərdir. Klassik üslub çərçivəsində koloristika – dolğun çalarların və kontrast uyğunluqlarının istifadəsini nəzərdə tutur: qatı-qəhvəyi, moruq rəngli. Klassik üslub antik memarlığın və İtaliyanın Yüksək İntibahının ən yaxşı ənənələrinə riayət edir. /Paşayev B.S. Dizayn tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı- 2015/

Beləliklə biz bir sıra dizayn üslublarının adını sadaladıq. Hər bir insan fərqli fikirlərə, düşüncələrə sahib olduğundan onların mənzildə istifadə etdiyi üslublar, rənglər və elementlərdə fərqli ola bilər. Eyni zamanda dizayn, mebel istehsalında və bunların daxili bəzədilməsi sahəsində mühüm səviyyədə inkişaf etmişdi.

Ədəbiyyat

1. Paşayev B.S. Dizayn tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı- 2015. – 438 səh.
2. Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi. Dərslik. Bakı, MSA, 2012.

Rahim Cabbar Najafov
Nakhchivan State University
Master degree
rahimnajaf@hotmail.com

INTERNATIONAL INTEGRATION IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS AND ITS IMPACT ON MODERN WORLD POLITICS

Açar sözlər: *Qloballaşma, beynəlxalq integrasiya, beynəlxalq münasibətlər, integrasiya prosesləri, sivilizasiya, Azərbaycan*

Keywords: *Globalization, international integration, international relations, integration processes, civilization, Azerbaijan*

At the interstate level of modern international relations and world politics, one of the main trends is international integration. According to the subject of integration is in the form of social, political, economical, scientific-technical and information. According to its geography, it manifests itself in global, regional and sub-regional forms. Among the reasons for integration and forcing states and non-state governments to join this process are the historical unity and joint action of the people's aspiration, deepening of the international division of labor, scientific and technological progress. The need for interaction in context of the scale, the solution is only the result of joint efforts increase in the number of possible global problems and interdependence. There are several important factors that distinguish integration from other interstate socio-economical and political processes in the world.

1. Integration implies the joint management of economic interdependence and relations by states, the creation of a single economic system that meets the requirements of the entire region;

2. As a result of integration, all money, services, trades, goods, production relations and labor resources are free from national barriers;

3. A single intra-regional market is formed

4. Labor efficiency, living conditions of the population increase, production relations and services develop

The integration process has both advantages and disadvantages. The interests of the states, regions and other units that are the subject of integration sometimes intersect, and sometimes the interests of one are fully met, while the interests of the other are to some extent violated. One entity loses more socio-economically in the process of integration, while another gains more. The same approach applies to specific people in the countries involved in integration. The most negative aspect of integration is the violation of the cultural and moral values of the subjects involved in the process. From the moment of its establishment, each state basically represents a specific nation, a society with a national-spiritual existence and traditions. The language, religion and culture of these peoples have been formed for hundreds of years and have acquired different shades. Although the process of mutual enrichment of cultures takes place in the conditions of deep integration, the weaker and more unsustainable ones as a whole disappear and lose their existence. Researchers make predictions about the future prospects of global integration processes based on the experience of several regional integration centers in the modern world. Currently, such regional integration centers primarily include Europe, Southeast Asia and the Pacific, North America and the Eurasian region.

In recent years, Azerbaijan has pursued a completely independent policy in the world, in the true sense of the word, gained prestige through its political line, statehood progress, successfully formed a national development strategy, concept of political-economic, cultural-spiritual evolution, unified ideology. The consistent and purposeful activity of our state in the field of diplomacy based on national interests, democratization, implementation of legal principles has ensured full realization of national independence. Consistent work with international and regional organizations in the integration of our country into the world community has also had a positive impact on the expansion of Azerbaijan's foreign economic relations. The existing political and macroeconomic stability in Azerbaijan, reliable protection of investors'

rights, rich natural resources, highly qualified labor force have made our country one of the most attractive countries for foreign investment.

The highest stage of integration is political integration, which ensures the establishment of a single supranational political institution, governing bodies for member countries. Thus, as a result of integration, countries that once competed with each other to ensure their national interests, economic, political and spiritual development, unite in a single economic, political and spiritual union and communicate with the outside world. Economic, cultural and political differences between countries are disappearing, national borders and barriers, national affiliation are losing their significance.

References

1. International Relations (5th Edition), by Joshua S. Goldstein. July 21, 2004.
2. Oxford University Press, New York, 2003.
3. The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations, by John Baylis, Steven Smith, Oxford University Press, New York, 2001.

FİLOLOGİYA BÖLMƏSİ

FİLOLOGİYA SECTION

Salidə Şəmməd qızı Şərifova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, professor
s.sharifova@lit.science.az

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ÇANAQQALA SAVAŞININ BƏDİİ ƏKSİ

Açar sözlər: *Çanaqqala savaşı, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk xalqı, Osmanlı Türkiyəsi, şəhid, çavuş obrazı, Seyid Çavuş*

Keywords: *Canakkale War, Azerbaijani literature, the Turkish people, Ottoman Turkey, the image of a martyr, the image of a sergeant, Seyid Sergeant*

Çanaqqala savaşının Türk xalqının tarixi yaddaşında qəhrəmanlıq salnaməsi kimi həkk olunması, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu M.K. Atatürkün “Mən sizə hücum etməyi deyil, ölməyi əmr edirəm” çağırışı Azərbaycan bədii ədəbiyyatında əksini geniş tapmışdır. Ədiblərin yaradıcılığında Çanaqqala tarixi salnamə, dastana çevrilməsi, önəmli tarixi mahiyyət kəsb edən tarixi hadisə olması kimi təsvir edilir. Bədii əsərlərdə Çanaqqala savaşının hərbi gedişat və olaylarına əsaslanaraq təsvir edilməsi özünü göstərməkdədir. Ədəbiyyatımızda Seyid Çavuşun bir mərmi ilə müharibəni bitirməsinin rəmziləşdirilməsi, Çanaqqala savaşında döyüşmüş qadınların obrazının təqdimi bununla əlaqəlidir. Ədəbiyyatımızda Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsinə qardaş köməyinin təsviri, Çanaqqala savaşının iştirakçılarının Azərbaycan xalqına yardım etməsinin bədii təsviri iki dövlət arasındakı qırılmaz bağlılığın əksidir.

1915-1916-cı illərdə Osmanlı dövləti ilə Antanta dövlətləri arasında baş vermiş Çanaqqala müharibəsi ədəbiyyatın aktual mövzularından birinə çevrilir. Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqala savaşının bədii əksi XX əsrin sonlarında, Sovetlərin süqutundan sonra aktualıq qazana bilir. Məhz bu dövrə kimi Çanaqqala savaşı yazılı ədəbiyyatda deyil, xalqın yaddaşlarında yaşamışdır. Məsələn, bu faktı Nizami Muradoğlunun “Naxçıvanda Çanaqqala əfsanəsi” adlı yazısında babasının xatirələrinin təsvir edilməsində müşahidə etmək mümkündür. Müəllif Çanaqqala savaşında ağır yaralanmış, müalicə olunduqdan sonra türk əsgəri birliklərinin tərkibində Naxçıvana gələn Həsən çavuş obrazını yaradaraq, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında yasaq edilmiş Çanaqqala savaşının yaddaşlarda yaşamasını təsdiq edə bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqala savaşının təsviri və ya tərənnümü zamanı Qarabağ müharibəsi ilə paralellər aparılmış, türk xalqının tarixinə qızıl qələmlərlə yazılmış Çanaqqala savaşından ibrət dərsi götürülməsinə çağırışlar səslənilmişdir. Bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatında M.K. Atatürkün “Mən sizə hücum etməyi yox, ölməyi əmr edirəm” (“Size taarruzu emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum!”) fikirləri əsas çağırış kimi qəbul edilmişdir. Məsələn, Ənvər Mete və Nadir Əhmədovun həmmüəllif olduqları “İblis Xislətli Erməni” kitabında, Cığatəl İsaqızının “Nə mutlu, Türkəm deyənə” şeirində M.K. Atatürkün “Mən sizə hücum etməyi yox, ölməyi əmr edirəm” fikirlərindən istifadə edilməsi öz xalqını Çanaqqala döyüşlərində iştirak etmiş insanların qəhrəmanlıqlarını təkrarlamağa, vətən uğrunda canlarından keçmələrinə çağırış kimi səslənilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında maraqlı məqamlardan biri də, Çanaqqala savaşının şəhidlərindən olan Seyid Çavuşun bir mərmii ilə müharibəni bitirməsinin rəmziləşdirilərək təqdim edilməsidir. Seyid Çavuşun qəhrəmanlığının təsvir edilməsi Çanaqqala döyüşlərində şəhid olmuş digər osmanlı əsgərlərin qəhrəmanlıqlarına xələl gətirə bilməz, onların böyüklüyünə kölgə sala bilməz. Əksinə, Seyid Çavuşun obrazının ədəbiyyatda təsvir edilməsi ümumiləşdirilmiş obraz kimi Çanaqqala savaşında iştirak etmiş Osmanlı əsgərlərinin, həmçinin də şəhid dümüş

şəhidlərin yenilməz olmasını əks etdirmişdir. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında Yusif Nəğməkarın “Çanaqqala” poemasında da Seyid çavuş obrazının tərənnüm edilməsi diqqətdən yayınmır. Seyid çavuşun göstərmiş olduğu şücaət bütün Çanaqqala qəhrəmanlarının tarixi şüaciətlərinin tərənnümüdür. Azərbaycan ədəbiyyatında Seyid Çavuş obrazı müasir dövr Azərbaycan qəhrəmanları ilə müqayisə edilərək bədii paralellik aparılmaqla təqdim edilmiş və edilməkdədir.

Çanaqqala savaşında azərbaycanlıların da iştirak etməsi faktı ədəbiyyatın mövzusuna çevrilmişdir. Türk xalqının ağır günlərində ləyaqətlə apardıqları mübarizənin Azərbaycanda əks-səda doğurması və Azərbaycanın Osmanlı Türkiyəsinə qardaş köməyinin təsviri həm nəsrdə, həm də poeziyada əksini tapa bilmişdir. Hətta Çanaqqala savaşına yardıma gedənlərin yalnız kişilər olmaması, həmçinin qadınların da yollanması faktı təsvir edilmişdir. Məsələn, Yusif Nəğməkarın “Çanaqqala” poemasının “Gülçöhrə” adlı bölümündə Azərbaycandan köməyə gedən insanların ümumiləşdirilmiş obrazı Abşerondan olan Əsəd və Gülşöhrənin obrazları ilə təqdim edilmişdir.

Etibar Etibarlıının “Dan üzü ağaranda” poeması da Çanaqqala qalibiyyətinin ortağ tariximizin şanlı səhifəsi olması, həmçinin Çanaqqala döyüşlərinin ağır və acıları açıqlanmışdır. Bununla yanaşı, Etibar Etibarlıının “Dan üzü ağaranda” poemasında Çanaqqala döyüşlərində qəhrəmanlıq göstərmiş, şəhid olmuş qadın və qızların ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqalanın Türkün şanlı tarixinə, dastanına çevrilməsinin qələmə alınması təqdirəlayiqdir. Zəlimxan Yaqubun “Çanaqqala dastanı”, Yusif Nəğməkarın “Çanaqqala”, Sevinc Nuruqızının “Çanaqqala keçilməz”, Etibar Etibarlıının “Dan üzü ağaranda”, Fəxrəddin Ziyanın “Çanaqqala savaşı” poemalarında Çanaqqala savaşı və qəhrəmanları, savaşla bağlı hadisələr pafosla, məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqala savaşı zəfər simvolu kimi təqdim edilmişdir. Məsələn, Elli Atayurdun “Çanaqqala”, Rafiq Odayın “Çanaqqala zəfəri”, Akif Əhmədgilin “Çanaqqala, bağışla, mən Şuşadan gəlmişəm”, Oqtay Rzanın “Çanaqqala” və s. şeirlərdə

məhz Çanaqqalanın qalibiyyətini zəfər zəfəri kimi dəyərləndirilməsinin şahidi oluruq.

Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqala savaşından ibrət dərsi almayanların aqibətinin uğursuzluqla nəticələnməsi əksini tapa bilmişdir. Məsələn, Ramiz Qusarçaylı “Səddama gecikmiş məktub” adlı şeirində tarixdən ibrət götürməyənlərin aqibətini açıqlamaqla yanaşı, məhz Çanaqqala savaşının da bir tarixi qəhrəmanlıq məktəbi olması amili qabardılmış, bu tarixi qəhrəmanlıq məktəbini anlamayan, dərk etməyən kəslərin məğlubiyyətə düçar olması faktı bədii dillə əks etdirilmişdir.

Çinarə Məmməd qızı Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Univeristeti (UNEC)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
chinara83@gmail.com

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYANIN LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTDƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, işgüzar ünsiyyət, işgüzar yazışmalar, lingvokulturoloji aspekt*

Key words: *intercultural communication, business communication, business correspondence, linguo-cultural aspect*

Hazırda sosial-mədəni həyatda ən mühüm amillərdən biri işgüzar diskurs və onun lingvomədəni aspektlərinin öyrənilməsinə daim artan marağı şərtləndirən ünsiyyətdir. İşgüzar ünsiyyətin müxtəlif formaları var ki, bunlar həm şifahi, həm də yazılı formada həyata keçirilir. Məsələn: işgüzar söhbətlər, görüşlər, ictimai, kütləvi və maarifləndirici tədbirlər, diskussiyalar, konfranslar, o cümlədən işgüzar yazışmalar. İşgüzar yazışmalar işgüzar ünsiyyətin müxtəlif kommunikasiya kanalları vasitəsilə ötürülən, iqtisadi və hüquqi fəaliyyətlərlə müşayiət olunan və həm müxtəlif təşkilatlar, həm də bir təşkilatın struktur bölmələri arasında məlumat mübadiləsi üçün istifadə edilən, yazılı şəkildə həyata keçirilən xüsusi formasıdır. İşgüzar yazışmaların standart aspektləri tərtibçinin kommunikativ rolunu, məqsədini və adresat amilini özündə birləşdirən konkret nitq situasiyası əsasında formalaşır. İşgüzar yazıların mövzusu, məzmunu, forması və proqramı onların tərtibçiləri tərəfindən müəyyən edilir. Burada fərdi-subyektiv amillər mühüm rol oynayır, çünki diskursu yaradan müəllif təkcə obyektiv məlumatı deyil, həm də ona olan şəxsi münasibətini çatdırır ki, bu da adresatın həmin informasiyaya reaksiyasını aydınlaşdırır.

İşgüzar diskursda məqsəd amili də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəha aydın başa düşülən, asanlıqla dərk edilən və düzgün ifadə edilən

məqsəd yazışmanın məzmununu, funksiyasını, quruluşunu müəyyən etməyə imkan yaradır. Tədqiqatçı N. Səlimova bu məsələ ilə bağlı yazır: “İşgüzar sənədlərin məqsədi müəllifin öz nöqteyi-nəzərini və mövqeyini yazışmanın ünvanlandığı şəxsə çatdırmaqdan ibarətdir. Savadlı və inandırıcı arqumentlər bu məqsədə nail olunmasında əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu yazışmalar qramatik, etik və digər qaydalara əməl edilmədən aparılıqda yaranmış münasibətlər nəinki inkişaf edə, əksinə ilk anındaca korlana bilər və işgüzar əlaqələr pozula bilər. Ona görə də yuxarıda qeyd olunan qaydalara əməl etməklə tərtib olunan işgüzar məktublar onu tərtib edən şəxsin və təmsil etdiyi idarə, müəssisə və təşkilatın barəsində müsbət təəsürat yarada bilər ki, bu da görülən işlərdə uğur qazanmağın vacib şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir”. [9] Nitqin məqsədi bir neçə zəruri cəhətləri ehtiva edir:

1. Problemə diqqəti cəlb etmək;
2. Məlumatlandırmaq;
3. Problemin həllinə sövq etmək;
4. Problemin həlli üçün lazımı addımların atılması ehtiyacına inandırmaq;
5. Sənədləşmə – hər hansı bir hadisəyə hüquqi status vermək;
6. İşgüzar əlaqələri qoruyub-saxlamaq, möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək.

İşgüzar yazışmada adresat nəzakətli ifadələrin seçilməsinə, rekvizitlərin tərkibinə və tərtibinə, hətta bəzən işgüzar mətnlərin lüğət tərkibinə və həcminə də təsir edir. Daimi işgüzar tərəfdaşa göndərilən məlumatlar hər iki tərəfə əvvəlcədən tanış və aydın olduğu üçün onların həcmi yığcam olur, məzmunu lakonik şəkildə ifadə edilir. Bunun əksinə olaraq, məlumat adresata nə qədər az tanış olarsa, yazışma mətnində olan informasiya bir o qədər dolğun olmalıdır. Xarici adresatla ünsiyyətdə isə onun fərqli mədəniyyətə mənsub olmasını nəzərə almaq, həmçinin etik normalara riayət etmək, tolerantlığı gözləmək və milli-mədəni dəyərlərə hörmət başlıca şərtidir. İşgüzar yazışmalar diskursunda xarici dil, ilk növbədə, universal simvollar sistemi kimi deyil, ünsiyyət aktına təmsil etdiyi

mədəniyyətin bütün xüsusiyyətlərini daxil edən ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Çünki heç bir mədəniyyət dil xaricində mövcud ola bilməz. Eyni zamanda, xarici dillərdə işgüzar yazışmalar diskursu sadəcə nitq siqnallarının mübadiləsi deyil, həm də mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi – dialoqudur. Xarici dildə işgüzar yazışmalar diskursu, əsasən, ümumdünya səviyyəsində qəbul edilmiş qaydalara, normalara və formalara uyğun olaraq həyata keçirilən peşə fəaliyyətinin məqsədləri, xüsusiyyətləri və texnologiyası ilə şərtlənir. Müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin nümayəndələri işgüzar ünsiyyətdə onun ayrı-ayrı komponentlərini təşkil edən fəaliyyətlər: planlaşdırma, idarəetmə qərarlarının qəbulu, məlumat mənbələrinin axtarışı, lazımi məlumatların əldə edilməsi və s. yerinə yetirir. Bu komponentlər mədəniyyətlərarası işgüzar əlaqələrin təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlərin həllini təmin edir. Peşəkar fəaliyyətin bu komponentlərinin həyata keçirilməsi prosesində müxtəlif xalqların nümayəndələri bu xalqlarda formalaşmış milli fərqləri əks etdirən meyil və münasibətləri rəhbər tuturlar.

Mədəniyyətlər arasında mövcud fərqli cəhətlər müxtəlif xalqları və millətləri təmsil edən tərəfdaşlar arasında birbaşa ünsiyyət prosesində də özünü göstərir. Bu fərqlər xüsusən kommunikativ əlaqənin inkişafında, müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları tərəfindən ötürülən məlumatların qavranılmasının spesifikliyində, habelə onlara xas olan qeyri-şifahi davranış xüsusiyyətlərində ifadə olunur.

İşgüzar ünsiyyət bütün xalqlar və ölkələrdə eyni dərəcədə həyata keçirilmir. Məsələn, bir çox Qərb dövlətlərində çox vaxt işgüzar ünsiyyətin yazılı formasına üstünlük verilir. Bunun da başlıca səbəbi odur ki, yazılı ünsiyyət bir sıra məlumatların yaxın və uzaq məsafələrə ötürülməsi, qorunub-saxlanması, gələcəkdə istifadəsinin təmin edilməsi, bu məlumatlarda təhrirlərə, ikibaşlı yozulmalara, çoxmənalılığa yol vermənin qarşısının alınması, bir neçə dəfə nəzərdən keçirilib düzəlişlər edilməsinin mümkünlüyü baxımından əlverişlidir. Buna görə də Qərb mütəxəssisləri işgüzar yazışmalarda kifayət qədər yüksək səviyyədə bacarıqlara malikdirlər. Yazılı işgüzar ünsiyyət mesajlar, məktublar, elektron poçt ünvanı üzərindən yazışmalar,

hesabatlar və s. şəklində reallaşdırılır. Bunun əksinə olaraq, Amerikada və Rusiyada şifahi işgüzar ünsiyyətə daha çox yer verilir.

Rusiyada şifahi işgüzar yazışma diskursu kollektiv və ictimai şüura söykənir və sənədlərin quruluşuna ciddi diqqət yetirilməsi, kargüzarlığın geniş yayılması və ştapların istifadəsində öz əksini tapır.

Amerika işgüzar diskursu da şifahi ictimai nitq ənənələrini qoruyub-saxlayır ki, bu da müxtəlif diktəvlərin və təlimatların üslubunun demokratikliyi və pozitiv çalarlığında öz əksini tapır.

Hazırda ölkəmizdə işgüzar ünsiyyətin, demək olar ki, bütün formalarından istifadə edilir. Respublikamızın müstəqilliyi əldə edildikdən sonra ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulan və bu gün onun layiqli davamçısı cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən uğurlu siyasətin nəticəsidir ki, bu gün ölkəmiz həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən inkişaf etmiş, İKT sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmiş, nəticədə, regionun ən nüfuzlu dövlətinə çevrilmişdir. Qazanılan bu nailiyyətlər bir sıra dünya ölkələri ilə siyasi-diplomatik, iqtisadi, sosial-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsinə rəvac vermişdir. Bu sahələr üzrə aparılan danışıqlar, təşkil edilən görüşlər, konfranslar, simpoziumlar, prezentasiyalar həmçinin işgüzar kommunikasiyanın inkişafına da təkan vermiş, intensivliyini artırmış, hətta onun yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdır.

Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, milli-mədəni göstəricilər ünsiyyət prosesinin, habelə işgüzar yazışmalar diskursunun əhəmiyyətli tərəflərini müəyyən edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət diskursu işgüzar yazışmaların aparıldığı milli-mədəni, kontekstdə daha da dərinləşir, çünki linqvomədəni xüsusiyyətlər və onların ünsiyyət prosesinə təsiri olmadan qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Səlimova, N. İşgüzar yazışmalar. / N.Səlimova. – Bakı, – 2017. – 108 s.
2. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / B.İ. Eminli, G.B. Paşayeva. – Sumqayıt. – 2021, – 400 s.
3. Cəfərov, V., Tağıyeva, T. Diplomatik yazışma / V.Cəfərov, T.Tağıyeva, – Bakı, – 2009. –242 s.
4. Курьянович, А. Коммуникативные аспекты слова в эпистолярном дискурсе М.И. Цветаевой: / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / – Томск, –2001. – 31 с.
5. Григорьева. В. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография / В.С. Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, – 2007. – 288 с.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-osobennosti-delovyh-peregovorov/viewer>

Günəl Baxşeyiş qızı Paşayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
p.gunel@hotmail.com

SÖZ, MƏFHUM, KONSEPT

Açar sözlər: *dilçilik, söz, dil faktları, məfhum, konsept*

Keywords: *linguistics, word, language facts, notion, concept*

Dilin lüğət tərkibində yer alan, mənası olan hər bir söz dilin semantik sistemini yaradır. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hər biri müəyyən leksik mənə daşıyır. Sözlər daşdığı mənaya görə bir – birindən fərqlənir və insan təfəkküründə müəyyən təsəvvür yaradır. Bu təsəvvür müxtəlif formaya, məzmunu malik olur və məfhum adlandırılır. Söz dilin, məfhum təfəkkürün əsas vahididir və onlar arasında sıx əlaqə mövcuddur. Söz fikrin maddi cildidir, eyni zamanda məfhumu şərtləndirən, onun mövcudluğunu sübut edən əsas vasitədir. Lakin məfhum sözlə ifadə olunsa da onun sözdən əvvəl mövcud olduğu faktıdır. Yəni, əvvəl məfhum sonra isə söz yaranır. Məfhumların hansı sözlərlə ifadə olunması təsadüfi və ixtiyari ola bilər. Bu dilçilikdə mübahisə mövzudur. Dil faktlarını nəzərə alsaq demək olar ki, məfhumların adlandırılması həm təsadüsi, həm də ixtiyari ola bilər. Buna bir çox nümunə göstərmək mümkündür.

Söz və məfhum arasındakı əlaqə onların eyniləşdirilməyi hesab oluna bilməz. Onlar arasında müəyyən fərqlər vardır; məfhumlar ümubəşəri, sözlər milli səciyyəli olur, məfhumlar eyni, sözlər müxtəlif olur, məfhumlar eyni olduğu halda dünya dillərində müxtəlif cür səslənir, məfhumun həqiqi və məcazi mənası yoxdur, sözün isə həqiqi və məcazi mənası var. “...söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid anlayışdır. Söz fikrin maddi cildidir, eyni zamanda, məfhumun yaranması və mövcudluğunu şərtləndirən amildir” [1.140]

Son illər multimədəni aspektdə lingvistikanın tədqiqatı konsept termininin də dildə geniş istifadəsinə zəmin yaratdı. Latın dilindəki “conceptus” sözü anlayış mənasını versə də dildəki bütün anlayışları və sözləri konsept kimi qəbul edə bilmərik. Yalnız mədəniyyət üçün aktual və dəyərli sayılan, özünün ifadə edilməsi üçün böyük miqdarda dil vahidlərinə malik olan atalar sözləri və zərb-məsəllər və yaxud dərin məna yüklənmiş ifadələr konseptə çevrilir. Əgər belə olmasaydı onlar məfhumlarla eyniləşər, anlayış olaraq bir birlərindən heç bir fərqi olmazdı. Lakin məfhumlardan fərqli olaraq konseptlər bir simvol, emblem olaraq onları yaradan mətnə, situasiyaya, biliklərə müəyyən formada işarə edirlər. Konsept olan leksik vahidlərin sayı məhduddur, çünki məfhumları təyin edən sözlərin hamısı konsept ola bilməz.

Konsept termini müasir dilçilikdə tamamilə yeni bir anlayış kəsb edir. İlk dəfə S.A. Askoldovun “Konsept və söz” məqaləsində bu iki anlayış arasında olan fərq ətraflı şəkildə araşdırılıb. Sözdən konseptin fərqləndirilməsi də, fikrimizcə, S.A. Askoldovun göstərilən məqaləsindən başlayır. Onun fikrinə görə konsept terminini hansısa bir hadisə ilə bağlı şüurlarda formalaşan təsəvvürlər sistemidir. [2] Hazırda müasir koqnitiv dilçilikdə də konsept termini məhz bu mənada işlənir.

Konsept həm də ümumi və fərdi olur və onlar bir biri ilə sıx bağlıdır. Lakin onlar arasında müəyyən fərqlər də vardır. Fərdi konsept fərdi səciyyə daşıyır, qəbul olunan informasiya əsasında dəyişə bilir və burada emosiya da buna təsirsiz qalmır. Ümumi konseptlər isə müəyyən dövr ərzində formalaşır və onun dəyişməsi də uzun bir zaman alır. Fərdi konsept subyektivdir, dəyişkəndir, ümumi konsept isə obyektivdir, dəyişməzdir və tarixi inkişafı nisbətən davamlıdır, müha-fizəkardır. Ümumi konseptlərin cəmi konsept mənzərəsini yaradır ki, bu da keonseptsfera adı ilə dilçilikdə tanınır. Yəni milli-mədəni fərdi həyat təcrübəsi ilə şərtlənən konseptlərin cəmi konseptsferanı yaradır.

Konseptsfera konseptlərdən ibarət fikri sferadır, o fikri şəkillər, sxemlər, anlayışlar, ssenarilər vasitəsilə ifadə edə bilər. Hər bir xalqın konseptsferası onun milli mədəniyyəti, mentalitei, məişəti və s. məsələlərə görə bir birindən fərqlənir. Lakin məfhumlarda bu belə deyildir. Məsələn, “it”(heyvan) sözü müxtəlif dillərdə müxtəlif cür

səslənsə də məfhum olaraq bütün insanlarda eyni obrazı yaradır lakin, konsept olaraq dəyərləndirsək baxarıq ki, hər bir xalqın milli, mədəni dəyərlərinə nəzərən bu obraz dəyişir. Məsələn, bir azərbaycanlıya “mənimlə it kimi davranırlar” desəniz o sizin əslində nə demək istədiyinizi anlayacaq, amma, əcnəbi vətəndaşa bu ifadə ilə müraciət etsəniz çox güman ki, it kimi davranılmağın əslində pis hiss etmədiyinə inanacaq. Çünki onun düşüncəsinə görə it sevilir, əzizlənilir, ailə üzvlərinin dostu hesab olunur.

Dilçilikdə söz, məfhum, konsept anlayışı bir-biri ilə sıx bağlı olsa da onlar arasında kifayət qədər fərq mövcuddur. Bu Azərbaycan dilçiliyində də belədir. Konsept anlayışı Azərbaycan dili üçün yeni anlayış olsa da müasir tədqiqatlar onun semasiologiyanın öyrənilməsində xüsusi rolu olduğunu təsdiq edir. Müasir Azərbaycan dili dərslərində söz və məfhum anlayışı tələbələrə tədris edilsə də, konsept anlayışı bu diqqətdən kənarda qalmışdır. Ancaq düşünürük ki, bu anlayışları konsept anlayışından kənarda daha dolğun tədqiq etmək düzgün olmazdı.

Ədəbiyyat

1. B.Ə. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə. Xəlilov. – Bakı: Nurlan. – 2008. – 442 səh.
2. С.А. Аскольдов. Концепт и слово // – Ленинград: Русская речь. Новая серия. – 1928. – с. 28-44

Vəfa Mirəhməd qızı Seyid
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafaseidova@mail.ri

QƏDİM CƏMİYYƏTDƏ İNSAN ADLARININ ƏMƏLƏ GƏLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *etnik cəmiyyət, ünifikasiya, onim, matriarxal dövr, patriarxal dövr*

Key words: *ethnic society, unification, onym, matriarchal period, patriarchal period*

Dil ictimai məfhumdur. Bu və ya digər dilin fərdlər tərəfindən seçilməsi, nitqin müxtəlif formalarda mənimsənilməsi, məhz bu fərdin aid olduğu cəmiyyətlə, etnik və ya ictimai kollektivlə, qısaca olaraq – onun üzvü olduğu mədəni-tarixi birliklə müəyyən olunur. Dil öz inkişafında ümumi psixoloji, fizioloji və anatomik ilkin şərtlərə əsaslanır; amma, dilin dəyişməsinə şərtləndirən tək element, cəmiyyətin dəyişməsidir.

Onomastik leksika da, leksikanın və eyni zamanda, dilin bir hissəsi olduğuna görə yuxarıda sadalanan şərtlər bu sahəyə də şamil olunur. Müxtəlif-tərkibli cəmiyyətdə müəyyən bir ada malik olmaq insana tanınmış hüquqlar verir, onun cəmiyyətdəki yerinə, qohumluq əlaqələrinə, qanuni və maddi hüquqlarına və tutduğu vəzifəsinə şahidlik edir.

İnsan sivilizasiyasının inkişafı zamanı matriarxal dövrdən patriarxal dövrə keçid tədricən baş verirdi. Patriarxal dövr kişi tərəfdən vəərəsə kimi əldə edilən şəxsi mülkiyyətin meydana gəlməsi, özəyini kişilərin təşkil etdiyi, lakin əsasında qadınlar duran cins dəyişikliyi ilə xarakterizə olunurdu. Bu proses tez bir zamanda onomastika sahəsinə də təsir etmişdi. Kişi xətti ilə nəşildən nəslə keçən ad atadan oğula ötürülürdü. Belə bir hal qədim Afınada müşahidə edilirdi – hər bir yeni doğulan körpə atanın üzərinə (fratriyasına) yazılırdı, qadın isə ailə

qurduqdan sonra soyadını itirərək başqa bir ailəyə köçürdü və bu ailənin soyadını daşıyırdı. Məsələn, Aristotel Asklepiadlar nəslinə mənsub olan həkim Nikomaxın oğlu idi. Onun atasının adı Eskulapın (Asklepiya) oğlu Maxaonun oğlu Nikomaxın oğlu Nikomax idi. Həqiqətdə isə, axırıncı nəslin üzvləri mifik də ola bilərdi. Alevad, Asklepiad, Branxid, Butad, Qesixid, İamid, Klitiad, Kodrid, Likomed, Midilid, Talfibiad, Fitalid, Evneid və s. kimi ləqəblər nəsilin qəhrəman-eponimi olan və atası hesab edilən mifik əcdadlardan törəmişdi: Butes, Qesixiy, Fital, Evmolp və s.

Yunanlarda bir sıra fəxri adlar (vəzifələr) müəyyən bir nəsle aid olurdu. Məsələn, Evmolpid və Kerik nəslindən ierofantlar (kahinlər) və Elevzinli Demetranın misteriyalarını (şəbih) idarə edən müşahidəçilər, Butadlardan Afina kahini Pallad və Akropolda Erextəyli Poseydon belə vəzifələri icra edirdilər. Zaman keçdikcə müxtəlif nəsle və tayfaya aid olan daha müqəddəs ayinlər nəslin kahinlərini saxlamaqla ümumyunan ayinlərinə çevrildilər. [1., s. 133-134].

Qədim Yunanıstanın ictimai quruluşunun öyrənilməsi onomastika sahəsində müasir tədqiqat işləri üçün də həddən artıq əhəmiyyətlidir, çünki çox ölkələrdə qəbul edilmiş müasir adlar tarixi və etimoloji cəhətdən qədim yunan adlarından törəmişdir. Bu adlarda Yunanıstanın ictimai quruluşunun bəzi izlərini görmək olur. Belə ki, məsələn, çox tez-tez tərkibində *bulé* və *agorá* olan adları (Trisabul, Anaksaqor, Pifaqor) çoxmənalı leksemlərin yer aldığı lüğətlərin verdiyi məlumatlar əsasında başa düşmək olmur. Yalnız adların tərkibində olan bu morfemlər yunan cəmiyyətinin həyatı haqqında dəqiq məlumatları verir. *Bule* – qədim yunan şəhərlərinin başçılarının şurası idi - senat təmsalında; *agora* – başçılar şurası tərəfindən hazırlanan qərarları qəbul edən və ya əksinə çıxan Xalq məclisi idi - Aşağı palata nümunəsi kimi. Adəti olaraq, “çar” kimi izahı verilən *Βασιλεύς* adı, çoxəsrlik tarix boyunca təbəqələşmə nəticəsində çarlar haqqında əmələ gələn təsəvvürlərdən çox uzaq olan bir mənaya malikdir. Yunan dilində *bazilevs* sözü slavyan sözü *knyaz* kimi *qoşun başçısıdır*. Basiley idarə üsulu nə tiran, nə despot, nə də mütləq monarxiya üsulu idi.

Eramızdan 753 il əvvəl alban təpələrindən İtaliyaya köç edən romalıları 300 qəbilədən ibarət idi. Hər 10 qəbilə bir kuriyada (*bəzi burjuva seçki sistemlərində seçicilərin silk, senz və s. əlamətlərinə görə dərəcələrə ayrılması*) birləşirdi və hər 10 kuriya da bir qəbilə halında toplanırdı. Hər 100 latın qəbiləsindən ramn tayfaları, sabinyanlardan tizian tayfaları, 100 qonşu tayfadan və həmçinin, etrusklardan luser tayfası yaranmışdı.

Siseronun ifadəsinə görə, qəbilə üzvü qəbilənin adını daşıyan, əcdadları qul olmayan, müstəqil valideynlərdən dünyaya gəlmiş və heç zaman vətəndaş hüquqlarından məhrum olmayan şəxslər hesab olunurdu. Romalılarda nəsil kişi xətti ilə hesaba alınır. Nəsil adları çox asanlıqla bu qəbilənin yaradıcısının və əcdadların adları ilə formalaşırdı. Belə ki, Emiliya törəmələri Emiliya da adlanırdı. Əgər ailədə yalnız bir qız olarsa, ona nəslin adı verilərdi. Məsələn, Yuliy Sezarın qızının adı Yuliya, Siseronun (Mark Tulliy) qızının adı Tulliya, Kay Oktaviy Avqustun bacısının adı Oktaviya idi. Əgər ailədə iki qız olarsa, onların adının qarşısına Böyük və Kiçik sözləri yazılar, çox qız olarsa, onları sıra nömrəsi ilə: Prima, Sekunda, Tersiya, Kvarta, Kvinta və s. ilə adlandırır və bu adlar əsasında da əzizləmə halına uyğun Tertulla, Kvartilla, Kvintilla və s. meydana gəlirdi.

Qəbilə tarixində çox məşhur olan bir adam həmin nəslin əcdadı - eponimi ola bilərdi. Zaman keçdikcə nəslin eponimi dəyişilirdi. Ərazi ayrılığı nəticəsində qəbilələr bölünürdü. Ayrılan hissə nəslə parçalamamaq şərti ilə yeni ad götürə bilərdi. Buna misal olaraq Klavdiya nəslinə aid olan iki ailəni – Marsella və Klavdiya ailələrini göstərmək olar. Nəslin adının daşınması həmin nəslin soykökünün qədimliyinin sübutu idi, onu itirmək inanılmaz hadisələrlə nəticələnə bilərdi. [2., s. 21-26].

Beləliklə, onimlər apelyativlərdən fərqli olaraq ictimai dəyişikliklərə daha tez reaksiya verir. Adlarda cəmiyyətin ictimai və mədəni həyatı öz əksini tapır. Onomastik tədqiqatlar cəmiyyətdə baş verən ictimai prosesləri aşkar etməyə köməklik göstərir və buna görə də, onlar ictimai işlərdə mühüm yer tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Морган Л. Г. Древнее общества, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Изд. 2. Л., -1935, -с.133-134.
2. Superanskaya A. B. Общая теория имени собственного, «Наука», Москва, -1973, с. 21-26.

Vüsalə Əbülfəz qızı Babayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
id.id@icloud.com

BİRİNCİ KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ DÜZGÜN TƏLƏFFÜZ VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASININ VACİBLİYİ

Açar sözlər: *fonetik simvollar, tələffüz vərdişləri, fonetik çalışmalar, dinləmə, kompleks təlim*

Key words: *phonetic symbols, pronunciation skills, phonetic exercises, listening, comprehensive training*

Müşahidələr göstərir ki, Universitetə təzə qəbul olmuş birinci kurs tələbələri lazımi səviyyədə qrammatik biliklərə və müəyyən qədər söz bazasına malik olsalar da onlar da öz fikir və mövqelərini bildirmək üçün ünsiyyətə girməkdən çəkinirlər. Buna isə əsas səbəb sözləri düzgün tələffüz edə bilmədiklərindən tələbələrdə yaranan utancaqlıq hissidir.

Elə buna görə də qeyd etməliyik ki, ingilis dilinin tədrisi prosesində birinci kurs tələbələrində düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılması vacibdir çünki öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, ünsiyyətə rahat qoşulmaq üçün tələbələrə sözlərin düzgün tələffüz edə bilməlidirlər. Nəzərə alsaq ki, tələbələrin ingilis dilində dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində də ümdə məsələlərdən biri, bəlkə də elə birincisi tələbələrə sözlərin düzgün tələffüz etməyi öyrətmək məsələsidir.

Produktiv dil vərdişlərinin bir növü hesab olunan fikri şifahi ifadə edə bilmək (speaking skills) vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsi birbaşa düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, hər hansı bir xarici dilin tədrisi qrammatik və leksik materialın tədrisi ilə yekunlaşmamalıdır. A. Abdullayev “*Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası*” kitabında vurğuladığı kimi: “Fonetika danışq səslərinin fiziologiyası üzrə şagirdlərə bilik verir,

onlara səslərin təsnifini öyrədir, səslərin əsas qanunları ilə və tələffüzlə yazı arasındakı əsas əlaqələrlə tanış edir” [A.Abdullayev, 1968: /3/].

Tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik çətinlikləri mövcuddur. İngilis dilinin də tədrisində mövcud olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılması məsələsidir. Səsləri düzgün tələffüz etməyən tələbələrin təffüzündə hələ orta məktəbdən özünə kök salmış müəyyən problemləri sonradan aradan qaldırmaq həm müəllim, həm də tələbənin özü üçün problemə çevrilir.

Orta məktəblərdə şagirdlərin oxuyub-anlama, oxunulan mətni tərcümə etmək, mətnə aid suallara həm şifahi, həm də yazılı cavab vermək, qrammatik və leksik tapşırıqları yerinə yetirmək vərdişləri formalaşdırıldığı halda, düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması məsələsinə ciddi əhəmiyyət verilmir. Elə buna görə də, fikrimizcə, dilöyrənənlərə düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılması prosesi tədrisin ilk mərhələsindən, yəni orta məktəbin aşağı siniflərindən başlanmalıdır.

Orta məktəblərdə xarici dillərin tədrisi praktik əhəmiyyət daşıdığından şagirdlərin şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Ancaq unutmayaq olmas ki, şifahi nitqin inkişafı məhz düzgün tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, səsləri düzgün tələffüz edə bilməyən tələbələr həmin səsləri eşitdikdə başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Professor D. İsmayılovanın qeyd etdiyi kimi: “Tələffüz dilöyrənənin ayrılmaz hissəsidir çünki o, öyrəncinin kommunikativ səriştəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir” [D.A. İsmailova, 2011: /155/].

Orta məktəbdə onlarda bu vərdiş ya heç aşılınmır, ya da dərindən öyrədilmir. Orta məktəblərdə fonetik çalışmaların yerinə yetirilməməsi, onlara lazımi diqqətin ayrılması təəssüf ki, bu günümüzdə də problem kimi qalır.

Tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi dinləyib-anlama ilə birbaşa əlaqədardır. Dilin kompleks şəkildə tədris edildiyi şəraitdə şifahi nitqi inkişaf etdirmək daha əlverişlidir. Məlumdur ki, kompleks təlim fonetik, leksik və qrammatik materialların ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqədə təlimini ön plana çəkir və müasir dərslilər də, məsələn hal-

hazırda tədris prosesində istifadə olunan “New English File” dərsliyi də məhz bu əsasda tərtib olunub. Deməli, dərslikdə təqdim olunmuş leksik və qrammatik materialları birini digərindən təcrid edilmiş şəkildə götürmək məqsədəuyğun deyil. Bu materialların birinin digərini tamamlaması mütləq şərtidir.

Müşahidələr göstərir ki, bəzən müəllimlər leksik və qrammatik çalışmalara daha çox vaxt ayırmaqla fonetik çalışmalara bir o qədər də diqqət yetirmirlər. Unutmaq olmaz ki, fonetik çalışmalar tələbələrin tələffüz vərdişlərini zənginləşdirir, sözlərin oxunub tanınması ilə yanaşı, həm də eşidib anlanılmasına kömək edir. “...dinləyib-anlama həlledici məqamdır çünki tələbələr eşidə bilmədiyi səsləri tələffüz edə bilmirlər. Burada isə birinci növbədə müəllimin, sonra isə tədris materiallarının (disk, kaset) rolu böyükdür” [D.A. Ismailova, 2011: /156/].

Deməli, xarici dillərin tədrisi həmin dili leksikasının, qrammatikasının, ən əsası isə fonetikasının tədrisi deməkdir. Məhz birinci kurs tələbələrinin də qarşılaşdığı ən böyük çətinlik fonetik simvolların başa düşülməsi və tələffüzü ilə əlaqədar olur. Fonetik materialın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinlik, əsasən, ana dilimizdə qarşılığı olmayan **interdental [θ]** və **[ð]** səslərinin tədrisi zamanı müşahidə olunur. **[θ]** və **[ð]** səslərini öyrədərkən, müəllimlər həmin səslərin artikulyasiya yerini düzgün başa salmalıdır. **[θ]** səsinin **[s]** kimi, **[ð]** səsinin **[z]** kimi tələffüz olunması yolverilməzdir və müəllimlər bunu ingilis dilinin tədris olunduğu ilk dövrlərdən diqqət mərkəzində saxlanmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. -Bakı: Maarif, - 1968. 261 s.
2. Ismailova D. A. Teaching English as a Foreign Language. (Textbook). Baku: Moutarjim, - 2011. 316 s.

Xatirə Şərif qızı Yusibova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

baş müəllim

yusibovax@mail.ru

MODALLIQ KATEQORIYASININ STRUKTUR VƏ SEMANTİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *modallıq, dil, məntiq, təfəkkür, dilçilik, həqiqət*

Key words: *modality, language, logic, thinking, linguistics, truth*

Modallıq anlayışı məntiqdə və dilçilikdə istifadə olunan kateqoriyadır. Bu anlayış geniş hadisələr dairəsini, həmçinin, onların xüsusiyyət və əlaqələrini əhatə edir. Modallıq anlayışına daxil edilən hadisələrin müxtəlifliyi bu kateqoriyanın məntiqçilər və lingvistlər tərəfindən müxtəlif cür yozumuna səbəb olur. Modallıq kateqoriyası insan təfəkkürünün xüsusi cəhətlərini əks etdirən bir kateqoriyadır. Təfəkkür insanın ətrafda olan hadisələri qavramaq, dərk etmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. Təfəkkür dildən kənarda baş verə bilməz, eləcə də dil təfəkkürdən ayrılaraq bilməz. Ona görə ki, dil təfəkkürün bir başa gerçəkliyidir. İnsan ətrafdakı həqiqəti, baş verəni əks etdirərək və qavrayaraq münasibətini bildirir. Bu da dildə modallıq kateqoriyası olaraq özünə yer alır.

Dil modallığının təbiətinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik modallığın həm dilçilikdə, həm də məntiqdə olması ilə bağlıdır. Modallıq anlayışı məntiqə XVIII əsrdə alman filosofu Kant tərəfindən gətirilmişdir [2,85-105]. Məntiqdə hökm modallığa görə onunla ifadə olunan vacibliyin qüvvəsi və dərəcəsi ilə fərqlənir. Q.V.Kolşanskiy modallığa məntiqi yanaşmadan çıxış edərək onu semantik kateqoriya hesab edir və qeyd edir ki, öz təbiətinə görə cümlənin modal məzmununu həqiqəti əks etdirmək fikridir. Bu da həqiqəti əks etdirən modusdan götürülür [6,45]. Bu məzmun cümlənin tərkibində reallaşır və cümlənin strukturuna heç bir təsir göstərmir.

Məlumdur ki, hökmün modallığı mənası müvafiq cümlələrdə ifadə olunur, amma cümlənin modallığı daha genişdir. Cümlədə hüquqi modallıq, vacibliş və mümkünlüklə yanaşı zəngin modallıq sistemidə vardır. Buraya zərurilik, lazımlılıq, labüdlük, arzu, əmr, xahiş və s. də daxildir. Mürəkkəb dil kateqoriyası olan modallıq kateqoriyasının təbiəti, mənalının tərkibi və ifadə vasitələri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bu kateqoriya danışanın, onun söylədiyinin məzmununa münasibətini və söylənilənin məzmununun həqiqətə münasibətidir. Bu və ya digər modallıq söyləmin əsas konstruktiv əlaməti olaraq özünü göstərir və müəyyən yolla onda ifadə olunur.

Modallığın ifadə vasitələrinin tədqiqində əsas yerlərdən birini V.V.Vinoqradoy tərəfindən yaradılmış nəzəriyyə tutur. Onun fikrinə görə cümlənin modallıq kateqoriyası əsas dil kateqoriyasıdır və hər bir cümlə əsas konstruktiv əlamət kimi modal məna malikdir, yəni məzmunca həqiqətə münasibəti göstərə bilər[6,571]. V.V. Vinqradovun modallıq haqqında təlimi sonralar onun tələbələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Amma modallıq haqqında V. V. Vinqradov təlimi ilə yanaşı bir çox dilçilərin bu kateqoriya haqqında başqa fikirləri də mövcuddur. Modallıq linqvistikada aşağıdakı kimi səciyyələndirilir :

- mümkünlülük, vaciblik planında, söyləmin məzmununun həqiqətə münasibəti planında və doğruluq, gerçəklik, həqiqilik, yəqinlik, ehtimalıq yəni məntiqi modallığın bilavasitə ifadəsi kimi ;
- söyləmin məzmununun həqiqətə münasibəti olaraq reallıq, qeyri reallıq planında;
- danışanın xəbər verdiyinə subyektiv qiymətləndirmə münasibəti kimi ;

Digər linqvistik kateqoriyalar kimi modallıq da ikili xarakter daşıyır, başqa sözlə həm məzmunun planında, həm də ifadə planında səciyyələnilir. Modallıq kateqoriyasının universallığı ondan xəbər verir ki, o hər şeydən əvvəl məzmun planına aiddir və bu mənada semantik kateqoriyadır. Məzmun planı ilə ifadə planı arasında bəzən birmənalı uyğunluq olmur. Linqvistik terminlər lüğətində qeyd edilir ki, cümlədə ifadə olunan xəbərin həqiqətə münasibəti və danışanın söyləmin

məzmununa münasibəti modallıq kateqoriyası hesab olunur [2,237]. Buna oxşar fikir həmçinin Azərbaycan dilçilik terminlərinin izahlı lüğətində verilmişdir; Danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik semantik kateqoriya modallıq kateqoriyası adlanır [1,164].

Modallığa daha geniş tərifı Q.V. Kolşanskiy vermişdir. O modallığı məzmun planının vahidi hesab edərək yazır ki, cümlənin modallıq mahiyyəti öz təbiətinə görə həqiqəti əks etdirən fikirdir bu da həqiqi hadisənin , təzahür olmanın mövcudluğu modusunda (mümkünlük, həqiqət, vaciblik) götürülür.

Bu kateqoriya universal səciyyə daşıyır və bütün dillərə xas olan kateqoriyadır. Amma bu kateqoriyanın ifadə vasitələrinə gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, modallığın hər bir dildə məxsusi ifadə vasitələri – leksik, leksik-semantik və prosodik vasitələri var.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ.,Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı-2019, 402s.
2. Hüseynli N.Z. Təfəkkürün anlayış kateqoriyal aparatı,qnoseoloji və metodoloji təhlil. Bakı-2003, 489s.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Москва-1966, 614с.
4. Бондаренко В.Н. Виды модальных значений и их выражения в языке, Москва-1979,246 с.
5. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения (материалы русского языка ,вопросы языкознания) Москва-2001,225с.
6. Колшанский Г.В. К вопросу о содержании языковой категории модальности , Вопросы языкознания, Москва 1961, №1,160 с

Cəvahir Vilayət qızı Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

müəllim

hcv.20.1980@gmail.com

İGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRİN (QƏZET MATERIALLARININ) XARİCİ DİLİN TƏLİMİNƏ TƏTBİQİ

*Azərbaycanın müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır.
Heydər Əliyev*

Açar sözlər: *məqələ, reseptiv dil vərdişi, produktiv dil vərdişi, əyani vəsait, tapşırıq*

Keywords: *article, receptive language skills, productive language skills, visual aids, task*

1991-ci ildən öz müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə hər sahədə əlaqələri genişlənməkdədir. Genişlənən və inkişaf edən əlaqələr diplomatiyanı, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, təhsil, kənd təsərrüfatı, idman və digər sahələri əhatə edir. Bu əlaqələrin möhkəmləndiyi bir dövrdə təbii ki, xarici ölkə mətbuatlarında Azərbaycan Respublikası haqqında məqalələrə tez-tez rast gəlinir.

Xarici ölkələrlə hər sahədə gündən-günə artan siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr, respublikamıza artan maraq, zəngin turist axını və s. xarici ölkə mətbuatlarının Azərbaycan haqqında hərtərəfli və müfəssəl məqalələr yazmasına rəvac vermişdir. Ölkəmiz haqqında müxtəlif xarici ölkə mətbuatlarının yazdığı məqalələr hər bir Azərbaycanlı üçün qürurverici fakt olmaqla yanaşı, xarici dilləri tədris edən müəllimlər üçün də əlavə material (supplementary material) xarakteri daşıyır.

Xarici dil müəllimlərinin Azərbaycan Respublikası haqqında xarici ölkə mətbuatlarının yazdığı məqalələrə vaxtaşırı müraciət etmələri, həmin materiallar əsasında dərs təşkil etmələri tələbələrin dünya-

görüşünün inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətlidir. Tədris materialına əlavə kimi götürülən məqalələr xarici dilin təliminin müəyyən bir hissəsinə çevrilməsi təqdirəlayiq haldır.

Təqdim olunan tezis ingilisdilli mətnlərin (qəzet materiallarının) xarici dilin təliminə tətbiqi məsələsinə həsr olunmuşdur. Həmin materiallar vasitəsilə ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrin həm reseptiv, həm də produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi mümkündür.

Qəzet materialı əlavə material olmaqla yanaşı, həm də əyani vəsait rolunu da oynayır. “Tədrisdə əyanilik təlim materialının asan başa düşülməsini, möhkəm yadda qalmasını təmin edir, öyrəncilərin dərəcə marağını artırır, habelə bütün tələbələri / şagirdləri fəallaşdırmağa kömək edir. Ümumiyyətlə, dərstdə əyani vəsaitlərdən istifadə daim diqqət mərkəzində olmuş və “Pedaqogika” dərliklərinin də bir bölməsi əyanilik prinsipinə həsr olunmuşdur” [R.Məmmədzadə /2016: 339/].

Əvvəlcə xarici dilin prosesində tələbələrin fikri şifahi ifadə edə bilmək (speaking skills) vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsinə toxunaq çünki tələbələrin xarici dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində ən mühüm məsələlərdən biri tələbələrin şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsidir.

Tələbələrin şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi barəsində p.f.d. Mehrəliyeva J.F. “Xarici dillərin tədrisinin əhəmiyyəti və tədrisə yanaşmalar haqqında” tezisində dərstdə interaktivliyin vacibliyinə toxunaraq qeyd edir: “Xarici dilin effektiv tədrisində interaktiv mühit böyük rola malikdir. Belə ki, bu tələbələrdə kommunikativ səriştənin formalaşmasına təkan verir” [J.Mehrəliyeva /2018: 143/].

Produktiv dil vərdişlərinin bir növü hesab olunan fikri şifahi ifadə edə bilmək (speaking skills) vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsi birbaşa düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılınması ilə əlaqədardır.

Qəterin ingilisdilli “The Peninsula” qəzeti artıq neçə illərdir ki, hər il may ayının əvvəllərində ənənəvi olaraq Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev haqqında məqalə dərc edir. Qəzet 2019-cu ildə də ənənəyə sadıq qalaraq may ayının 7-sində “Azerbaijani community commemorates 96th birth anniversary of Heydar Aliyev” başlıqlı məqalə dərc etmişdir. Məqaləni internet saytlarda axtarış

qutusuna başlığını yazmaqla əldə etmək olar. Adı çəkilən məqalədən istifadə edərək aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirmək olar:

Pre-reading tasks:

1. Speak about the role of politicians in the World History.
2. Name some of the great politicians.
3. Speak about Heydar Aliyev's personality as a great politician

While reading tasks:

1. While reading the article circle the important dates as they will be helpful to answer reading comprehension questions and to take active part in post reading discussions.

2. While reading the article circle adjectives that describe Heydar Aliyev's political activity.

Post reading tasks:

Answer the following questions:

1. When and where was Heydar Aliyev born?
2. When was Heydar Aliyev elected the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan?
3. What position was Heydar Aliyev elected in 1982?
4. When and why did Heydar Aliyev resign from his position?
5. Do you estimate the date July 1990 as a turning point in Heydar Aliyev's life and why?
6. When was Heydar Aliyev elected President of the Republic of Azerbaijan?
7. When did Heydar Aliyev pass away?
8. How do you characterise Heydar Aliyev's personality as a great historical leader of Azerbaijan?

Ədəbiyyat

1. Mehrəliyeva J. Xarici dilin mənimsənilməsində interaktiv baxışa dair nəzəriyyələr. Tətbiqi Dilçiliyin müasir problemləri III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: ADU, 25-26 oktyabr, 2018, s. 143-145
2. Məmmədşadə R. Əyanilik – təlimin əsas prinsipi kimi. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika Elmi Praktiki Konfransın materialları. Bakı: ADU, 5-6 may, 2016, s. 338-340
3. Glendinning E. H, Holmstrom B. Study Reading. A course in reading skills for academic purposes. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 159 s.

Nabat Bilal qızı Əliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində

Sumqayıt Dövlət Texniki Kollec

müəllim

mammadova.nabat@gmail.com

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN PYESLƏRİNİN MÖVZU VƏ İDEYASI

Açar sözlər: mövzu, ideya, ailə, cəmiyyət, gənclik, əxlaq, pyes

Key words: theme, idea, family, society, youth, morality, play

Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə ömrünün sonuna qədər böyük sənət ehtirası ilə yazıb yaratmışdı. Yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti, sadə, rəvan və axıcı dili ilə geniş oxucu kütləsi qazanan Bəxtiyar Vahabzadə şəxsiyyətini, onun yaradıcılığını türk yazıçısı Əli Yavuz Akpınar yüksək qiymətləndirərək yazır: "Vahabzadəyə görə şairin vücudu Vətən torpağı, nəfəsi Xəzər dənizindən əsən ruzigar, qanı Kür, Araz çaylarıdır. Şair Vətənsiz, millətsiz yaşaya bilməz. Şairin ən böyük vəzifəsi də Vətəni sevməkdir. Şair haqq və həqiqət yolunda daim savaşıyan bir insandır. Şair vətən, millət əqidəsinin Məcnunudur". [5, 11]

Vətən, onun bugünü, dünəni və sabahı Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsasını təşkil etmişdir. Xalqın milli şairi olaraq Bəxtiyar Vahabzadə sanki bu yolu özünə gedilməsi vacib olan cığır hesab etmişdir. Bu missiyanın daşıyıcısı olması ilə sənətkar hər zaman qürurlanmışdır. Şairin xalqı, milləti, Vətəni üçün yaratdıqları və qoruyub saxladıqları tanınmış şəxslərin gözündən qaçmamışdır. Onun yaradıcılıq yolundakı fədakarlığı ayrı-ayrı sənətkarlar, tanınmış simalar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə yalnız poeziyası ilə deyil, dramaturgiyası ilə də müasir ədəbiyyatın imkanlarına öz təsirini göstərmiş, onun vəzifələrini həyata keçirmişdi. Görkəmli şair 70-dən artıq şeir kitabının, 2

monoqrafiyanın və yüzlərlə məqalənin müəllifi idi. Akademik Dövlət Dram Teatrında onun "Vicdan" - 1960, "İkinci səs" - 1968, "Yağışdan sonra" - 1971, "Yollara iz düşür" - 1974, "Cəzasız günah" - 1975, "Dar ağacı" - 1978, "Fəryad" (Nəsimi) - 1984, "Hara gedir bu dünya" - 1990, "Özümüzü kəsən qılınc" - 1998 pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. O, tarixi və müasir mövzuda 20-dən artıq irihəcmli poemanın müəllifi idi.

Bəs Bəxtiyar Vahabzadənin pyeslərinin özəl, səciyyəvi xüsusiyyətləri nədir? Demək olar ki, bütün pyeslərində B.Vahabzadə ciddi əxlaq məsələlərinə toxunur, onları fəlsəfi mövqedən, bütün incəlikləri ilə təsvir edir. Şərə qarşı mübarizə, nəfsin yenilməsi, çirkin ehtirasların məğlubiyyəti, köhnə adət-ənənələrin çərçivədə qorunub saxlanması və s. şair-dramaturqun hər bir pyesinin əsas məzmununu, mahiyyətini, ideyasını təşkil edir.

Onun pyeslərində poeziya ilə dramaturgiya qovuşur. Personajlar öz hiss və həyəcanlarını dramatik münəqişənin fonunda poetik dillə oxucuya çatdırır. Dramaturq bütün pyeslərində insan xarakterlərini dolğun, canlı təsvir edir.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasının yeni qələbəsi hesab edilən "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri 1450 il bundan əvvəl güclü bir dövlət kimi tanınan Göytürklərin dövlət başçıları haqqındadır. Müəllif son dərəcə təzadlı konfliktlərin bədii və obrazlı həlli vasitəsi ilə böyük bir tarixi dövrün ibrətamiz inikasını yaratmışdı. Burada təsvir olunan hadisələr tamaşaçını əsərin sonuna qədər dərin bir həyəcan içərisində saxlayır, onu düşünməyə, bu mürəkkəb münəqişələrin həlledilməsi üçün yollar aramağa çağırır.

Bəxtiyar Vahabzadənin mətbuat səhifələrində mübahisələrə səbəb olmuş və günün aktual məsələlərinə həsr edilmiş "Rəqabət" dramı mövzusu və ideyası etibarilə "Özümüzü kəsən qılınc" əsərindən heç də geri qalmır.

2009-cu il yanvar ayının 2-ci yarısında Akademik Milli Dram Teatrının kollektivi Türkiyədə "Özümüzü kəsən qılınc" əsərini tamaşaya qoymuşlar. Tamaşaçılar aktyorlarımızı ayaq üstə alqışlamış, yalnız B.Vahabzadə kimi sənətkarın belə dəyərli sənət nümunəsi

yaradacağına inandıqlarını bildirmişlər. Bu tamaşa bütün türk dünyasını silkələmiş. Bu da B.Vahabzadənin Türkiyədə məşhur, tanınmış bir sənətkar olduğuna işarə edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin tarixi faciə janrında qələmə aldığı "Dar ağacı" pyesi məzmun və ideyaca vacib məsələlərə toxunur. Xalq qəhrəmanı Babəkin Vətən uğrunda yadellilərlə qəhrəmancasına mübarizəsi hər bir gəncə nümunə olan hərəkətlərdəndir. Dram əsəri müəllifin tarixi mövzulu pyeslərinin zirvəsi hesab oluna bilər.

Pyesdə konfliktin əsası iki qardaş arasında davam etdirilir. İki əks qütbə vurulan, bir-birinə zidd olan ideyalara xidmət edən Elxan və qardaşı Aqşinin mübarizəsi əsərin süjetini təşkil edir. İki qardaş - Elxan və Aqşin arasında baş verən olaylar təkcə iki nəfərə aid deyil, iki ideya arasında gedən mübarizə, savaştır. Yadellilərlə Azərbaycan uğrunda gedən mübarizə əsər boyu davam etdirilir. Hətta Elxanın güclü iradəsi qardaşı Aqşinin inadını sındırır.

Əsərdə vətəninin, doğma yurdunun qədrini bilməyən, onu ideya uğrunda düşməyə satan Aqşin səhvini anlayır, qardaşının dediklərini yadına salır və ona haqq qazandırır. Bu, Elxanın qələbəsi kimi xarakterizə edilə bilər.

"İkinci səs" əsərində hisslə şüur, ağıl arasında çırpınan insanların iztirab və həyəcanları təbii dillə təsvir edilir, Arzu və Rəşadın sevgisi fonunda cəmiyyətdəki bir sıra problemlərə toxunulur.

"Yağışdan sonra" pyesində gənclərin böyük, gözəl, saf hisslərinin köhnəliklə, yalan və xəyanətlə qarşılaşdıqda necə sarsıldığını, buna baxmayaraq, sağlam mühitin nəcib insanların köməyi ilə necə qorunub saxlandığı və qələbə qazandığını dramaturq təbii və inandırıcı şəkildə göstərir. Əsərdə maraqlı insan xarakterləri, gərgin dramaturji və psixoloji vəziyyətlər çoxdur.

"Yollara iz düşür" pyesi xalqımızın apardığı hərtərəfli tərbiyə işinə, yeni insanların mənəvi yüksəlişinə kömək etdiyi üçün qiymətlidir.

"Qızıl alma" şair - dramaturqun pyesləri arasında ən mükəmməlidir desək, yanılmazdır. Pyesdə cəmi yeddi surət var və bunların hər biri kamil işlənmiş canlı, dolğun surətdir. Və bu obrazların hər biri

oxucunun nəzərində öz fərdi xarakteri, şəxsi xüsusiyyətləri ilə canlanır. Obrazların hər biri nəcibliyi ilə oxucunun yaddaşında dərin iz buraxır.

Gördüyümüz kimi, Bəxtiyar Vahabzadə son pyeslərində ailə, məişət, əxlaq məsələlərini geniş miqyasda-ictimai həyatla üzvi surətdə işıqlandırır. Onun pyeslərinin məzmunu daim dərinləşir, ictimai-fəlsəfi səviyyədə yüksəlir. Yazıçı yaratdığı mükəmməl obrazlar vasitəsilə gerçəkləri oxuculara çatdırır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ. Əbədiyaşar şair Bəxtiyar Vahabzadə // Palitra. 3 aprel 2009, №34, s 11.
2. Ağayeva M. B.Vahabzadənin pyeslərinin səhnə təcəssümü. Bakı, Proqres, 2011, 28 s.
3. Azərbaycan dramaturgiyasının antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 471 s.
4. Cəfər Ə. Bəxtiyar Vahabzadə 85 // Ədəbiyyat qəzeti. 20 avqust 2010, s 3.
5. Əliyeva M. Bəxtiyar Vahabzadə-85 illiyi // Yeni Azərbaycan qəzeti. 21 avqust 2010, s 11.
6. Mövlud G. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası haqqında məruzə dinlənilib // 525-ci qəzet. 26 may 2011, s 7.
7. Nəsirov N. Hürufilik və Nəsimi // Təhsil problemləri qəzeti. 21-30 sentyabr 2008, s 8.
8. Yusifli V. Poeziyamızın Bəxtiyarı // Ədəbiyyat qəzeti. 20 avqust 2010, s 3.

Aytac Fizuli qızı İsmayilli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

dissertantı

ismayilliaytac94@gamil.com

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA POEMA JANRI

Açar sözlər: *Məmməd Araz, poema, lirik qəhrəman, psixologizm, mövzu rəngarəngliyi*

Key words: *Mammad Araz, poem, lyrical hero, psychology, variety of topics*

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının forma və məzmun baxımından funksionallığı artmışdır. Azərbaycan xalq şairi Məmməd Araz poema janrının kamil nümunələrini yaradaraq janrın inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Həyatın geniş epik lövhələrini vermək, insanlararası münasibətləri müşahidə etmək üçün poema janrı Məmməd Arazın müraciət etdiyi bir formadır. Geniş imkanlara malik olan poema janrı şairin yaradıcılığında həyat faktlarının, realist hadisələrin təsvirinə, dünyanın lirik planda ifadə edilməsinə görə seçilir. “Məmməd Araz bu janra müasir dövrün həqiqətlərini geniş planda vermək üçün ciddi bir forma kimi baxır və əksər hallarda da məqsədinə nail olur” [1, 253].

Şairin ilk poeması olan “Üç oğul anası” poeması onun poetik axtarışlarını əks etdirir. Lirik-epik səciyyəli poemada 3 oğlunu müharibəyə yola salan ana, onun övladlarından məktub alması, məktubların kəsilməsi, ananın kədəri, nisgili, qonşularının ona ürək-dirək verməsi və s. kimi hadisələrin təsviri, dövrün acı reallığının əks etdirilməsi baxımından maraq doğurur. Poemada hadisələr elə təsvir olunmuşdur ki, müəllif sanki hadisələrdə iştirak etmiş, ana ilə birgə müharibəyə yola saldığı oğullarının yolunu gözləmişdir. Şair fərdi-oriqinal xarakter yaratmaq məharəti, dərin psixoloji təhlil bacarığı ilə

ana obrazının daxili aləmini, psixologiyasını açmaqda əsl sənətkarlıq nümayiş etdirir.

“Araz axır” Məmməd Arazın müharibə mövzusunda yazdığı digər bir poemasıdır. “Əgər “Üç oğul anası”nda hadisələr sakit, həzin bir ahəngdə, məcrada cərəyan edirsə, “Araz axır”da coşğunluq, yerinə-yatağına sığmır, hadisələr öz dramatik axarı ilə seçilir. Lakin bu, poemanın ruhuna hopan Araz nisgilini, həsrətini yuyub apara bilmir” [3, 91]. “Araz axır” lirik-epik poeması müharibə mövzusunda yazılıb, müharibədən irəli gələn faciələr, müharibə səhnələri yox, həyat eşqi və məhəbbət, ayrılıqdan doğan hicran duyğuları qələmə alınıb.

Lirik başlanğıcın aparıcı olduğu “Əsgər qəbri haqqında ballada” poemasında bədii fəlsəfi düşüncələr ön plana keçir. Məmməd Araz Ukraynanın Lvov şəhərində qardaşlıq qəbristanlığında olarkən soyadı İbrahimov olan bir əsgər məzarı ilə qarşılaşır. Kiçik detallı qiymətləndirərək şair rastlaşdığı bir əsgər məzarı ilə müharibənin fəlakətləri, vətən yolunda canından keçənlər haqqında poetik söz deyə bilir. “Yaşamağa nə var qardaş, hünər odur yaşadasan” deyərək Məmməd Araz müharibənin insan psixologiyasında yaratdığı amansızlıqlara, insan qətlərinə lənət oxumuş, müasirlərini sülhü qorumağa çalışmışdır.

“Mən də insan oldum” və “Qayalara yazılan səs” lirik-dramatik poemalarında sənət həyat bağlılığı, sənətkar və zaman məsələləri işıqlandırılır. “Mən də insan oldum” poeması şairin böyük ehtiram bəslədiyi, Azərbaycan satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmuşdur. Şair bir fəhlənin monoloqundan bədii vasitə kimi istifadə edərək fəhlə sinfinin mənəvi aləmini, haqsızlığa dözümsüzlüyünü, zəhmətsevərliyini, mübarizliyini açır:

İnsan sayılmayan insana bir bax,

Alıb-tərs üzünə çevirdim yeri.

Yaşamaq, yaşatmaq, sevmək, yaratmaq

Danışmaq haqqımı qaytardım geri [2, 166].

Poemaya Sabirin “Fəhlə, sən də özünü insanmı sanırsan?!” şeirindən gətirdiyi sitatla başlayan Məmməd Araz şairin obrazına da

yer vermiş, sənətini yüksək qiymətləndirmiş, həyata və insanlara göstərdiyi təsir gücünü əks etdirmişdir.

Nikbin əhvali-ruhiyyənin hakim olduğu “Qayalara yazılan səs” poeması xalq şairi Səməd Vurğunun xatirəsinə həsr olunub. Təbiət hadisələrini mənalandırmaqda zəngin yaradıcılıq təcrübəsi olan şair poemanı təbiətin tərənnümü ilə başlayır. Təbiət şairin insan, onun daxili aləmi, məqsəd və vəzifələri haqqında düşüncələrini açmaq üçün poetik vasitə rolunu oynayır. Həyat, təbiət və gözəllik aşiqi olan Səməd Vurğunla qoca çobanın görüşü, su içdiyi bulağa “Vurğun bulağı” adı verilməsi, qayalardan şairin səsinin əbədi eşidilməsi poemanın əsasını təşkil edir. Məmməd Araz poemanın sətirlərində sənətə xalq məhəbbətini, bağlılığını ifadə edir, əsl sənətin, qüdrətli sənətkarın ölməzliyi ideyasını irəli sürür.

Məmməd Araz “Atamın kitabı” poemasını atası İndi İbrahimova həsr etmişdir. Poemanın qəhrəmanı zəhmətkeş qocadır, şair torpağı sevən, ona bağlı olan, bağban, əkinçi, müdrik bir el ağsaqqalının həyatından poetik lövhələr canlandırılmışdır. Dilinin bədiiliyi, forma orijinallığı, təsvir edilən hadisələrin həyatiliyi, hisslərin səmimiliyi ilə seçilən, lirik-epik təhkiyənin bir-birini əvəz etdiyi “Atamın kitabı” poeması Məmməd Araz yaradıcılığında xüsusi ilə seçilir. Həm kənd həyatı ilə bağlı səhnələrin, həm də İnfil kişinin xarakterik xüsusiyyətlərinin təsvirində təbiilik hakimdir. Poemada qəhrəmanın keçdiyi həyat yolu bütün incəliklərinə qədər verilmir, şair ata ömründən konkret hadisələr, lövhələr təsvir edir, doğma kəndinin, atasının timsalında, bütöv Azərbaycan kəndlərini, təbiətini, gözəlliklərini, xalqının mənəviyyatını tərənnüm edir.

“Kəndim, balacasan, çox balacasan” lirik poemasında Məmməd Araz yurduna olan sevgisini ifadə edir, həm də ictimai mətləblərə toxunur. O, konkret bir təbiət obyektini canlandırmır, təbiət özü bütövlükdə şairin fikirlərinin ifadəsinə xidmət edir. Şairin doğma kəndi fərdi bir obraz, mənəvi-əxlaqi meyarların əsası kimi mənalandırılır. Məmməd Araz mənəvi cəhətdən təmizlənmənin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər qazanmağın kənd, onun təbiəti ilə əlaqədə mümkün olduğunu qeyd edir.

Müasir dövrün hadisələrinə ayıq-sayıq münasibət, cəmiyyətimizin humanist ideyalarına sadıqlıq, torpağa, xalqa bağlılıq, sadəlik, səmimilik və müdriklik, yığcam süjet ətrafında canlı lövhələr, xarakterlər yaratmaq şairin poemalarını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini özündə yaşadan Məmməd Araz poemaları yaradıcılıq ənənələri, özünəməxsus forma, üslub xüsusiyyətləri, məzmun dərinliyi, mövzu rəngarəngliyi, poetik dili ilə poeziyamızda xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov Q.Q. Həyat və idrak. Bakı, "Yazıçı", 1980, 361 s.
2. Məmməd A.İ. Aylarım, illərim. Bakı, "Yazıçı", 1979, 224 s.
3. Yusifli V.Ə. Məmməd Araz dünyası. Bakı, "Şur" nəşriyyatı, 1994, 160 s.

Rəna Xatayıl qızı Məmmədzadə

Qərbi Kaspi Universiteti

dissertant

rena.m6556@gmail.com

KOMMUNİKASIYADA ZAMAN VƏ MƏKAN ANLAYIŞI

Açar sözlər: *lingvistik, kommunikasiya, situasiya, məkan, zaman*

Key words: *linguistics, communication, situation, place, time*

Müasir lingvistik tədqiqatlar antroposentrik yanaşmanın əsaslarına istinad olunaraq dili dinamik inkişaf edən bir sistem kimi nəzərdən keçirir. Məhz antroposentrik yanaşma lingvistikani fəlsəfə, kulturologiya, psixologiyaya yaxınlaşdırmış və lingvistikada koqnitiv lingvistika, sosiolingvistika, lingvistik kulturologiya, etnopsixolingvistika kimi müasir istiqamətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bu elmi paradıqmalar dil problemlərini insan faktoru ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir, insanın, dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, dilin və şüurun qarşılıqlı nisbətini və s. araşdırır. Başqa sözlə desək, fərd “insan – dil – şüur – mədəniyyət – lingvo mədəniyyət – cəmiyyət – kommunikasiya” vəhdətinin mərkəzində yerləşir [Красных В.В. 2015, səh. 9]. Deməli, antroposentriklik, diplomatik mətnlərdə zaman və məkan kateqoriyalarının ümumi bir xüsusiyyəti kimi qeyd edilə bilər, çünki, bu kateqoriyalar insanın iştirakı olmadan təsəvvür olunmur, əksinə onun ətrafında qurulur.

Kommunikasiya dil şəxsiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin çox planlı məqsədyönlü prosesidir. Müəyyən yerdə, müəyyən zaman ərzində bu və ya digər konkret situasiya ilə bağlı məlumatın alınması və mübadiləsi, ötürülməsi kommunikasiya çərçivələri daxilində həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, ünsiyyət aktı iki struktur əmələ gətirən komponentdən – *faktiki vəziyyətdən* və *ekstralingvistik* amildən ibarətdir. Məhz iştirakçıların xarakteristikaları, ətraf vəziyyət, məkan

və zaman kimi ekstralingvistik biliklər kommunikasiya prosesində dil vasitələrinin seçiminə təsir göstərir.

İnsanın ictimai həyatındakı sosial hadisələr və dəyişikliklər zamanla sıx şəkildə əlaqədardır. Bütün sosial təzahürlər və ya hadisələr bir-biri ilə vahid zəncir şəklində bağlıdır. Bu baxımdan “sosial zaman” anlayışı sosial dünyanın subyektləri arasında qarşılıqlı qurulan münasibətlər sistemini təmsil edir [Богатырева Е.Н.2015, səh. 11].

Zaman onunla bağlı olan insanlara və hadisələrə bilavasitə təsir göstərir, eləcə də cəmiyyətin sosial həyatının tənzimlənməsinin və nizamlanmasının zamanəti kimi xidmət göstərir [Barbara A.1990].

N.D. Arutunyoğlu qeyd edir ki, bəşəriyyət onun ənənəvi dünya qavrayışı ilə zamanla “işgüzar” münasibətlərdə olur. O, zamanı idarə edir və onun köməyi ilə ətraf mühitə təsir göstərir, insan isə bu zaman “zamanın hakimiyyəti altında olur” [Арутюнова Н.Д.1997, səh. 5-15].

Sosioloq E. Zerubavel müəyyən cəmiyyətin zamandan mütləq asılılığını və insanların isə öz növbəsində müxtəlif standart oriyentasiyaların köməyi ilə öz varlığını zamanda ardıcıl şəkllə salmağa cəhd göstərdiklərini qeyd edir [Zerubavel E.1981].

Nəticə etibarilə, zaman faktoru lingvo-mədəni cəmiyyətin mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olub, insan varlığının harmoniyasının və qaydasının müəyyən təminatçısı kimi çıxış edir. Zaman və məkanın fundamental kateqoriyaları fərdin həyat fəaliyyətinin prosesini müşayiət edir və onlar olmadan ətrafdakı predmetlərin qavranması aktı və onların insan şüurunda əks olunması mümkün deyildir. Bununla əlaqədar olaraq, bu kateqoriyalar qavrama fəaliyyəti prosesində dünyanın parçalanmasında (hissələrə ayrılmasında) əhəmiyyətli rol oynayır, deməli insan tərəfindən dünyanın mənzərəsinin formalaşmasına təsir göstərir və bu da dil sistemində müvafiq qaydada qeydə alınır.

Kommunikativ situasiyada məkanın və zamanın və üç növünü qeyd etmək mümkündür. Kommunikativ situasiyalarda məkanın növləri: *kulturoloji məkan* (hadisə yerinin coğrafi mənsubiyyəti); *lokal məkan* (müəyyən ərazi (şəhər, rayon)); *fərdi məkan* (vəziyyətin baş verdiyi yer (kafə, restoran, mənzil, ev)). Kommunikativ situasiyalarda zamanın

növləri: *sosial-kulturoloji zaman* (ingilisdilli cəmiyyətin əlamətdar hadisələri: Milad, Pasxa və digər bayramlar); *fərdi zaman* (kommunikativ situasiyanın ayrı-ayrı iştirakçıları üçün əhəmiyyətə malik olan müəyyən tarixlərlə təqdim olunan hadisələr (toylar, ad günləri və s.); *astronomik zaman* (istənilən planlaşdırılan görüşlər və tədbirlər).

Aparılan tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, məkan və zaman kateqoriyaları kommunikativ situasiyanın əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir və onun struktur əsasını təşkil edir. Kommunikativ situasiyalar fərqli məkan çərçivələri daxilində baş verir və fərqli zaman növləri ilə təqdim olunur. Bu da nitqdə müxtəlif coğrafi adların (ölkənin, şəhərin, rayonun və digərlərinin), əlamətdar hadisələrin xatırlanması ilə aktuallaşır.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова Н. Д. Время: модели и метафоры // Логический анализ языка. Язык и время; отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Индрик, – 1997. – С. 51–61.
2. Богатырева, Е.Н. Идея времени: социокультурный анализ // Известия Саратовского университета. – 2015. Т.15, №1. С. 10-12.
3. Красных, В.В. Жанры речи сквозь призму многомерности бытия человека говорящего // Международный научный журнал «Жанры речи». – 2015. №1. С. 9-14
4. Barbara, A. Time and Social Theory. Cambridge: Polity Press, – 1990. – 192p.
5. Zerubavel, E. Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life. Chicago: University of Chicago Press, – 1981. – 224 p.

Səbirə Rövşən qızı Müzəffərli

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doktorant

Sebiremmedova50@gmail.com

ÇİNGİZ ƏLİOĞLUNUN “KUBİST ŞEİRİ”NDƏ AVANQARD RUH

Açar sözlər: *avanqard, sərbəst şeir, kubist şeir obraz, Çingiz Əlioğlu*

Keywords: *avant-garde, free poetry, cubist poetry, character, Chingiz Alioglu*

XX əsrin əvvəllərindən başlanğıcını götürən avanqardizm Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında da zamanla öz yerini almışdır. Azərbaycan poeziyasında Rəsul Rzadan başlayan avanqardizm İsa İsmayilzadə, Ələkbər Salahzadə, Fikrət Qoca kimi ünlü qələm ustalarının poetik panoramasında özünü biruzə vermiş, bir sonrakı illərdə daha qabarıq forma almışdır. Avanqard ruhun hökm sürdüyü sol sənətkarlardan biri də Çingiz Əlioğludur. Mövzu əlvanlığı, fərdi düşüncə, orijinal işlənmə tərzii onun poetik fəaliyyətinə zənginlik verən məziyyətlərdəndir. Bütün şeirlərində oxucusu ilə həmsöhbət olan Çingiz Əlioğlu düşüncə və duyğularını kağıza köçürməkdə müvəffəq şairdir. Postmodernist paradigma hüdudlarında qələmə alınmış *“Of” simfopoeması*, *“Ah moda, moda”*, *“Özümü özümə qaytaran bu yol”*, *“Yalannandiyə”*, *“Replika”*, *“Bu dünya bir pəncərədir”*, *“Sə”*, *“Cindar, Cindar”* *“Marafon”*, eləcə də *“Kubist şeir”* avanqard ruhunun baris nümunələri hesab olunur.

Beşkünc, balaca bir otaq.

Tavanın tavasında

Yumurta sarısı tək

Qızarır solğun işıq (1, 42).

1982-cü ildə qələmə alınan “Kubist şeir” i kub formalı, balaca bir otağın təsviri ilə başlayır. Bütün hadisələr həmin otaqda cərəyan edir. Otaq bu şəirdə baş verən bütün hadisələrə şahidlik edir.

Kətilin üzərində

Yer kürəsi tək yumru

Bir baş qırmızı soğan.-

Başından yumruqla

əzilmək qorxusu (1, 43).

Həmən işıq və onun aydınlatdığı digər obraz-QADIN. Bu qadın əzilən, təhqir olunan, məişət zorakılıqlarına dözən bütün qadınların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Şair qadını təsvir edərkən qüvvətli təzad yaratmış, qadının həm *“yer kürəsi tək”* böyüklüyünü, həm də onun kədərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmağa nail olmuşdur.

Bir litrlik göy şüşə.-

Dibində bir azca

Çaxır qaralır (1, 43).

Şair oxucuda dolğun təsəvvür yaratmaq üçün ənənəvi görünən bütün əşyaları ən xırda detallarınacan təsvir etmiş, onlara poetik don biçmiş, obrazlılığını, ifadəliliyini artırmışdır.

Qədim, taxta çarpayıda

Sütul, sısqqa bir oğlan.

Üzüqoylu düşüb qalıb.

Bilmək olmur

Yatıb, ya oyaqdır (1, 43).

Oxucunu düşündürən məqam. Şairin cavabını bildiyi sual oxucuda rezonans yaradır. Şeirnin digər obrazı- OĞLAN. Bilinmir ki, yatıb, ya oyaqdır? Bəlkə də heç biri? Sadəcə ölü?!

Qızın üzünün ağlığı,

Çiyinlərinin zərifliyi ilə

Otağın səliqəsizliyi,

Tör-töküntüsü arasında

Qəribə bir ziddiyyət vardır (1, 44)...

Oxucunun gözləri misra-misra gəzişir, beyində suallar yaranır. Baş verən olayı anlamaq nə mümkün? Müəyyənlik içərisinə qeyri-müəyyənlik...

Qızın heç nə görməyən

Boz – ala gözləri

Oğlanın kürəyinə zillənib

Tavanın tavasında

Yumurta sarısı tək

Qızarır solğun işıq (1, 44).

Naməlum sonluq. Bəlkə də postmodern davranış. Məlum olan tək gerçək hadisədən təsirlənən səssiz qadındır. Bəlkə də şair cavabı oxucudan almaq istəyir? Onun düşüncələrində gəzişmək, öz ideyasını axtarmaq, aramaq istəyir?!

Şeir forma üstünlüyü, poetik texnikanın zənginliyi, gur təhkiyəçilik baxımından zəngin olan modern üslubun örnək nümunəsidir. Çingiz Əlioğlu Çağdaş Azərbaycan poeziyasında sərbəsr şeir ənənəsini poetik fəaliyyətində lazımınca yerinə yetirən avaqard ruhlu şairdir.

Ədəbiyyat

1. Ç. Əlioğlu. Günəşli dayanacaqlar/1984:200/.

Mənzər Əsəd qızı Hüseynova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

böyük elmi işçi

e-mail: gasimova.turan@yandex.com

BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜN QƏHRƏMANLARI

Açar sözlər: *Təxəyyül, obraz, yağış, kənd, tənhalıq*

Keywords: *imagination, image, rain, village, loneliness*

İstedadlı qadın yazıçılarımızdan biri kimi A.Məsudun yaradıcılığı rəngarəngdir. Onun hekayə, povest, roman və esseləriylə yanaşı dram əsərləri də oxucular tərəfində maraqla oxunulur. İlk yazılarında müəllif ailə-məişət, insanların həyat tərz, ər-arvad arasındakı münasibət, övlad tərbiyəsi və s. məsələlərə toxunursa, sonra qələmini bu mövzularla yanaşı ictimai-siyasi problemlərə yönəldir.

Afaq Məsudun ilk yazılarının uğurlu alınmasının əsas qayəsi onların təbiiliyində və reallığındadır. İlk kiçik həcmli hekayələrindən tutmuş son iri həcmli əsərlərinə nəzər salsaq Afaqın bir cümləsində də şablon, çeynənilmiş yad ifadəyə rast gəlməzsən. Tanınmış tənqidçi Ç.Məmmədov “Nəsrimiz, düşüncə və axtarışlar” məqaləsində yazır: “Bədii sənət oxucunu inandıranda, qoyulan məsələlər ona doğma olanda düşündürür və yalnız belə halda təsir gücünə malik olur. Səviyyəsindən, yaşından asılı olmayaraq hər bir oxucu bədii, əsərdəki obrazlar və hadisələrlə özünü ətrafındakıları müqayisə edir. Oxucu özünü dərk etdiyi təcrübəsindən tanıdığı həyatı əsərdə görə bilmirsə, deməli əsər inandırır, deməli, əsərdə həyat həqiqəti yox, yazıçı quraması var”.

Müəllifin məkanı şəhər mühiti olan hekayələri də uydurma süjetdən uzaqdı. Qurama mövzuları ədəbiyyata gətirməyi və bunun üzərində süjet qurub qəhrəmanını kitab dilində danışdıran dırnaqarası yazıçılardan fərqli olaraq müəllif hekayələrində yaratdığı personajlarının daxili aləminə, duyğularına üstünlük verir. Təcrübəli

yazıçı kimi yazıçı Afaq gördüyü, eşitdiyi hər hansı bir hadisəni təfəkkürünün süzgəcindən keçirir, qəhrəmanı oxucuya onun düşüncələriylə daxili monoloqu ilə psixoloji aspektdə tanıdır. Xalq yazıçısı S.Rəhimov Afaqın ilk hekayələrini oxuyarkən, onun yaradıcılığını belə ifadə etmişdir. “Gənc ədibə yaradıcılıq üfүүүндөн boylana-boylana qalxacaqdır, gənclik dəst-xətti daha da püxtələşməkdə davam edəcəkdir. Bizim ədəbiyyatımıza, oxucularına bir-birindən gözəl, bədii əsərlər təqdim edəcəkdir”. Çox keçmədi ki, böyük yazıçımızın A.Məsud haqqında dediyi sözlər doğru çıxdı. Müəllifin ilk hekayələrindən birinə nəzər salaq. “Qonaqlıq” hekayəsində gənc bir ailənin həyatının təsviriylə başlayır, ər-arvad qonaqlığa hazırlaşır. Qadın təmtəraqlı həyata meyil etdiyindən ərinə tez-tez acılayır, onun kasıblığını başına qaxır. Aspirant ər arvadın tənələrinə dözməli olur. Qonaqlıqda ancaq qaş-daşdan, bahalı geyimlərdən, şubadan danışan qadınlara qulaq asan Nüşabə evdə ərilə pul söhbəti edir. “Mən də cavanam, mən də yaşamaq istəyirəm. Dedim ərə gedərəm, gün görərəm! Odur ey, Leyla, Səidə. Hamısı gündə bir komplekt taxırlar, ilin on iki ayı xaricdə, altlarında da ki, “Volqa”ları. Mən külbaş da taksiyə də ayda bir dəfə minirəm. Nə var, nə var ərim aspirantdı. Onnansa belə zibil daşıyıydın, pul qazanaydın”. Çingiz bu söhbətə tab gətirməyib evdən gedir. Ailə dağılmaq üzrədir. Ancaq birdən-birə hər şey dəyişir. Nüşabənin atası evindəki üç aylıq yeksənəq, təmtəraqlı həyat darıxdırır. Ona elə gəlir ki, nə hədiyyələr, nə konsertlər, nə qonaqlıqlar onu sevindirmir. Çingizsiz həyata alışa bilməyən Nüşabə keçmiş rəfiqəsi – tələbə yoldaşı Nailə ilə söhbətindən sonra başa düşür ki, xoşbəxtlik heç də pulda, firavan həyatda deyil. Həm də Nailənin bir otaqlı mənzil aldığına görə sevinməsi onun təəccübünə səbəb olur. “Bir otaqlı mənzil alıblar. Sevincləri yerə-göyə söğmür. Amma mən dörd otağa sığışmıram” ürəyində fikirləşir və hər şey gözündə mənasızlaşır, səbirsizliklə Çingizin – ömür-gün yoldaşının zəngini gözləyir. Balaca bir hekayədir və müəllifin ilk qələm təcrübəsidir. Ancaq bir ailənin təsviri o qədər real, təbii verilib ki, oxucu Nüşabəylə Çingizin təzədən bir yerdə olmasına sevinir. A.Məsudun bir neçə hekayələrinin qəhrəmanları

həyatla, zamanla, ətrafdakılar ilə uyuşa bilməyən qadınlardır. “Şənbə gecəsi”, “Dovşanın ölümü”, “Tutuqaşu”, “Sərçə”, “Qəza”. Bu hekayələrdəki qadınlar elə bil onunla ünsiyyətdə olanlardan bezib. Makinasına, ağara-ağara qalan vərəqlərə yaxınlaşmağa qoymayan körpələr (Şənbə gecəsi), gecənin yarısında evə gec gələn əri (Qəza), onu duyğularından, fikirlərindən ayıran balaca qızcığaz (Sərçə) – hamı sanki onun iç dünyasının, həyatının qənimidirlər. Müəllif özü də etiraf edir ki, hekayələrinin çoxunun qəhrəmanları o özüdür. “Mənim yazdıqlarımı şəxsi həyatımın davamı, daha doğrusu, bəlkə də, bir hissəsi hesab etmək olar, hətta elə əsərlərim var bioqrafik xarakter daşıyır”. “Şənbə gecəsi” hekayəsinin qəhrəmanı yazıçı qadındır. O təkcə körpəsinin ona mənə olmağın əzabını çəkmir, həm də hiss edir ki, uşaqlarının qayğı yükündən uzaqlaşsa da yazdıqları boş və mənasızdır. Özünə tənqidi gözü ilə baxan qadın özünü öldürmək qərarına gəlir. Ancaq qadını ölümdən qurtaran da körpəsinin səsi olur. Və yaxud “Dovşanın ölümü” hekayəsi. Bu hekayədə bağda saxlladığı iki dovşandan birinin ölümünə acıyan qadının sarsıntı keçirtdiyini, hətta sağ qalan dovşanın darıxmaması üçün müxtəlif yollar fikirləşməsi, kirpi almıq istəməsi təsvir olunur. Əri arvadının qəribə hərəkətlərindən təngə gəlir və hiss edir ki, qadını sarsıdan təkcə dovşanın ölümü və o biri dovşanın tənha qalmağın qorxusu deyil, sanki qadın öz darıxdırıcı həyatından bezib. Arvadının hərəkətlərindən təngə gələn əri axır ki, dilə gəlir. “Niyə dinmirsən, danış da. Dərdini de. De ki, yaşaya bilmirsən, darıxırsan, ölürsən. Hər şeydən ürəyin bulanır. Məni görəndə gözün ağrıyır, uşaqlar əl-ayağına dolaşır, sənə mane olur”.

“Sel” hekayəsində isə bir kəndi öz çaynaqlarına alan selin təsviriylə başlayır. Müəllif sanki o kəndin içindədir və kəndi kəndin içindəkilərlə - evləri, insanları, ağacları, heyvanları, toyuq-cücəsini, əşyalarını necə qabağına qatıb yerlə-yeksən etdiyini öz gözləriylə görüb.

Müəllifin bu hekayəsində təsvirlər, bənzətmələr digər, hekayələrində olduğu kimi öz canlılığı ilə seçilir. Bu da yazıçının təxəyülünün zənginliyindən xəbər verir. Bu hekayədə yeganə qadın obrazı Şahnabatdı – kəndi sel aparanda tut ağacının gövdəsindən

yapışib üzü aşağı suyun üzündə üzən hamilə qadın. Bu sel cavan gəlinin özüylə bərabər arzularını da, hiss və duyğularını da sevdiyiəri Məhəmmədi də, bətnindəki körpəsini də məhv edir. Sel Şahnabatı üzəaşağı apardıqca gözü atın belində suyun altında görünən Məhəmmədin cansız cəsədinə sataşır. Təsadüf nəticəsində sağ qalan Şahnabat gördüklərindən dəhşətə gələrək havalanıb dənizə sarı qaçır.

Afaq Məsudun hekayələrində ironik çalarlara da tez-tez rast gəlmək olar. “Toylarımızdan bir fraqment”, “Həsən əmi”, “Yataqxana” hekayələrində olduğu kimi.

“Toylarımızdan bir fraqment” hekayəsində oğlunun toyuna hazırlaşan Safuranın meşşanlığı, toya gələnlərin yersiz hərəkətləri, bir-birilərinə iradları, hər şeyin şitini-şorunu çıxaran toy fraqmentlərindən bəhs edilir. Xalq yazıçısı S.Rəhimov yazır: “Hekayədə Afaq bu günkü həyatımızda çox mühüm məsələyə - toy məsələsinə toxunub. Ümumən yeni həyatda yenilikçiliklə yaşamaq məsələsinə qarşı bədətlər ifşaedici göstəriləndir. Afaqın bu hekayəsi cəmiyyətimizin bütün təbəqələrini tərpedən zəruri məsələdir”.

Afaq Məsudun yazıçı təfəkkürü geniş və rəngarəngdir. Akademik Nizami Cəfərov Afaq Məsuda həsr etdiyi “Afaq Məsud dünyası” kitabında yazır. “Yazıçının vardiği təfərrüatlar nə qədər geniş, təfəsilatlı olsa da, yorucu deyil. İlk növbədə ona görə ki, az qala hər cümlə ovqat yaradır, obraz və ya təəssürat barədəki məlumatı get-gedə daha da bütövləşdirir”.

Sevinç Salimova

Azerbaijan University of Languages

Ph.D ., senior teacher

salimova_sevinc@mail.ru

COVID SLANG IN ENGLISH

Açar sözlər: *covid, jarqon, distant, online*

Key words: *covid, slang, distant , online*

Slang is one of the forms of informal communication which is very popular in the world. Slang is far in its form , character and usage from the official literary language . It is very popular among the certain groups of people such as the youth, musicians, medical personnel, military people, etc.

Slang is the form of a language that is deliberately used by a certain group of people with a special meaning, setting them apart from other people.

Nowadays new slang words concerning Covid 19 pandemic appeared in English . These words became very popular and they are widely used in media, in conversations , among the youth,etc.

Let's have a look at some newly coined slang words related to Covid 19 in English.

One of the most popular covid slang words is the word “covidiot” (covid + idiot). This word is used to speak about the people who disobey the rules accepted in fighting covid, for example, denying wearing masks in public places , ignoring hygienic rules, etc.

Covidiot don't take COVID-19 risks seriously, some of them even don't beleive in existance of virus. These people often behave in a silly way ignoring the risk of the spreading of the virus.

Don't be a covidiot. Wear a mask in the bus .

Covidient- is the slang word which is opposite to the “covidiot”. The word “covidient” means a person who strictly obeys the rules while the word “covidiot” means a person ignoring Covid 19 rules .

She is such a covidient . She always keeps distance in public places

Covideoparties (covid+ parties). Due to the total or partial lockdown some people started to record videoparties at home.

She had a covideoparty at home . After it she sent the recording to her close friends.

Infodemic is also a new slang word (information + epidemic) formed after Covid 19 outbreak . This word means an excessive and often not precise and accurate amount of false and harmful information both online and offline .

Nowadays we fight not only with epidemic but also struggle with infodemic.

Another new slang word which appeared in English is “coronaspeck”.

Coronaspeck is a new slang word that is formed from the words corona+ speck (German, bacon, bacon fat) and denotes a person who eats and drinks too much during lockdown . As a rule such people put a lot of weight because of it .

Don't be a coronaspeck . You eat too much !

Quarantini is a slang word that means drink which is drunk during quarantine . This beverage often contain some alcohol , for example martini . Some people think that drinking such beverages is very helpful for our body and they prevent spreading the virus.

During the lockdown she drank quarantini every day !

Vaxinista – is a person that had a vaccine and continues active social life ,or does sport , goes shopping , etc.

After getting a vaccine she turned intoa confirmed vaxinista .

Anti- vaxxer is a person who is strictly against of being vaccinated. Such people often tell or publish horrible stories about vaccine , often speak against vaccination on different virtual platforms , often telling horrible stories about it or making horrible predictions about the future

Some of them claim that there is a link between vaccination and different diseases.

Jane is a confirmed anti-vaxxer who persuades his family not to be vaccinated.

Among numerous new slang words related to the Covid 19 in English one can mention also the words like **cyberchondriac**, **cyberchondria**, DIC , vaxhole, twindemic (twin+ pandemic) and so on.

At the end we want to state once more that all changes happening in our society always reflect in the language we use. The common example is the appearance and spreading of Covid 19 that caused appearing of new words in The English language.

Elnarə Hüseynağa qızı Əhmədova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

baş müəllim

ahmedovaelnara03@gmail.com

ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ MANİPULYASIYANIN LİŊQVOPSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: təsiretmə, manipulyasiya, şüur, emosiya, düşüncə

Key words: influence, manipulation, consciousness, emotion, thought

Müasir dövrdə manipulyasiya insanın şüur və düşüncəsinə təsir etmək üçün ən güclü vasitələrdən biridir. Şəxsiyyətlərlərarası manipulyasiya və ya fərdi şüurun şəxsiyyətlərlərarası münasibətlər səviyyəsində manipulyasiyası problemi təkcə psixologiyanın deyil, həm də dilçilik elminin diqqət mərkəzindədir. Manipulyasiyanın kommunikativ formalarının müxtəlifliyi və insan düşüncəsinə təsiretmə strategiyasının çoxsaylı linqvistik təzahürləri onu dilçiliyin ən mürəkkəb və aktual problemlərindən birinə çevirir. Nitq manipulyasiyası həyatımızın, demək olar ki, bütün sahələrində istifadə olunur: gündəlik həyatda, münasibətlərdə, reklam çarxlarında, siyasi təbliğatda, media mətnlərində və s. Manipulyasiya bir növ insanlardan lazım olanı almağa imkan verən güclü bir alətdir. Bunu daha ətraflı izah etmək üçün öncə manipulyasiya terminin hansı mənanı ifadə etdiyini və hansı məqsədlə istifadə edildiyinə aydınlıq gətirək.

Bu termini hərfi mənada “nəyə isə nüfuzetmə” və ya “gizli təsir” kimi izah edilir. Təbii ki, bu gizlilik yalnız ondan məharətlə istifadə etməyi bacaranlar üçün məqbuldur, əks halda əgər nüfuzetmə, yaxud təsiretmə nəzərə çarparsa, yəni başqaları tərəfindən hiss olunacaq səviyyədə olarsa, o artıq gizli olmur, manipulyativ keyfiyyətini itirir. Bəzən isə dialoqda manipulyasiya o qədər yüksək səviyyəli bacarıqla istifadə olunur ki, ünvanlanan şəxsin partnyorunun onu nəyəsə inandırmağa çalışdığını nəinki dərhal, uzun müddət təxmin etməsi çətinləşir. Ünsiyyət danışan və dinləyən, ünsiyyətin predmeti və

formasını, dil vahidlərinin dəqiq seçilməsi və düzgün istifadəsi ilə şərtləndirir kimi, manipulyasiya üçün də onun subyekt (manipulyator), obyekt (nitq vasitəsi ilə şəxslər və düşüncəsinə təsir edilən şəxslər), həmçinin dil vasitələri və təsiretmə üsulları ilə qarşılıqlı təsirdə və qərarın dəyişdirilməsinə nail olmaq başlıca şərtədir. Bəs “gizli təsir” necə həyata keçirilir? Bu anlayış təsir, nəzarət, bacarıq, məqsədə çatmaq kimi ünsürlərlə yanaşı, aşağıdakı 2 mühüm elementi özündə birləşdirir:

1. Beyni idarəetmə qabiliyyəti (süür və duyğulara təsir etməklə həmsöhbətin beynini idarə etmək; emosiya, davranış, jest və mimikaya görə onun fikirlərini müəyyən edib, zəif tərəflərini dəqiqləşdirmək və öz fikirlərinə məharətlə təslim etmək bacarığı);

2. Sözlər vasitəsilə idarəetmə (zəngin söz ehtiyatı, bəlağətli nitq, təhrikədiçisi söz, cümlə və ifadələr, vokativlər, evfemizmlər və s. ustalıqla istifadə etmək).

Manipulyasiyanın ən mühüm taktiki məqsədlərindən biri təlqindir. Təlqin problemlərin həllində səmərəli nəticələr əldə etmək üçün özündə təsdiq və ya inkar etmək, inandırmaq, bəzən həqiqəti birbaşa deyil, üstüörtülü şəkildə çatdırmaq, bəzən situasiyadan asılı olaraq, ifrata varıb faktları saxtalaşdırmaqla dezinformasiya yaymaq, yalan və böhtan atmaq, komplementlərdən istifadə etmək, yaltaqcasına tərif etmək və s. bu kimi anlayışları ehtiva edir. Manipulyasiyanın keyfiyyəti birbaşa onun subyektindən asılıdır. E. Şostrom manipulyativ ünsiyyətdə subyektin 4 əsas tipini göstərmişdir: 1) aktiv manipulyator; 2) passiv manipulyator; 3) rəqabət aparan manipulyator; 4) etinasız (laqeyd) manipulyator. [3] Bunlardan hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Manipulyatorun aktiv və ya passivliyi verbal manipulyasiyanın aktiv-passivliyinə görə müəyyən edilir. Birinci halda subyekt əsasən səbirsiz, hücum mövqeyində olan, fikrini və duyğularını açıq ifadə edən, ikinci halda isə, bunun əksinə olaraq, hisslərini, əsasən də niyyətini məharətlə gizlədən rolundadır. Rəqabət aparan və laqeyd manipulyatorlar əvvəlki iki tip arasında aralıq mövqe tutur və manipulyatorların ara tipləridir, buna görə də bu iki tip manipulyasiyanın linqvistik aspektdən təhlilində tədqiqat obyektinə kimi o qədər də maraqlı deyil.

Manipulyasiya ilk baxışdan nədənsə təsəvvürdə fikirlərə mənfi yöndə təsir kimi qəbul edilir, lakin məqsəddən asılı olaraq, bu proses, yəni insan düşüncəsinə təsiretmə həm mənfi, həm də müsbət yöndə ola bilər ki, bu da bir necə vacib üsulla həyata keçirilir:

1. Həqiqəti söyləmək, həmsöhbəti tutarlı və məntiqi arqumentlərlə məlumatın doğruluğuna inandırmaq və faktlar ortaya qoymaq və ya yalan danışmaq, faktları saxtalaşdırmaq, onları öz mənfəətlərinə uyğun dəyişdirmək, olmayan bir şeyi olmuş kimi göstərmək (açar sözlər: *həqiqətən, doğrudan da, bu, belədir, inan ki, şübhəsiz* və s.; bədən dili (jest və mimika): simada özündən əmin ifadə yaratmaq, nəzərləri həmsöhbətin göz bəbəklərindən çəkməmək, başını tez-tez yuxarı-aşağı tərpətmək (bu jest həmsöhbətin də qeyri-ixtiyari onu təkrarlamasına və həmfikir olmasına imkan yaradır), aramla nəfəs almaq).

2. Emosiyaları, duyğuları rıqqətə gətirmək. Bu yolla həmsöhbəti komplekslərindən xilas etmək, özünəgüvənmə hissini oyatmaq və ya möhkəmləndirmək, ona stimül vermək, yaxud bunun əksinə olaraq, onu kompleksə salmaq, özünə olan güvəncini sarsıtmaq mümkündür. İkinci halda bəzən fitnəkarlıq, alçaltma, hədə-qorxu, incitmə kimi üsullardan da istifadə edilir. Bəzi hallarda isə eqoya toxunmaq və təkəbbürü ön plana çıxarmaqla həmsöhbəti tamamilə öz məqsədinə təslim etmək mümkündür (açar sözlər: müsbət yöndə: *bacaracaqsan, bu, çox sadədir, uğurlu alınacaq, sənin əlində heç nədir, birinci dəfə deyil ki, su içmək kimi asandır* və s.; mənfi yöndə: *çətin ki alına, bu, sənə görə deyil, sən o ağılin sahibi deyilsən, özünü başqalarına güldürmə, özünə başqa iş tap və s.*; bədən dili (jest və mimika): *narazı halda* ağız büzmək, qaşları yuxarıya doğru qaldırmaq, istehza ilə gülmək, başını sağa-sola tərpətmək, əlləri narazılıqla yelləmək və s.).

3. Beyinyuma taktikası. Bunu əvvəlki iki üsulun cəmi kimi də qəbul etmək olar. Həmsöhbətin həm hisslərinə, həm fikirlərinə təsir etməklə onu müstəqil düşünməkdən, mühakimə qabiliyyətindən məhrum etmək, itaətə sürükləmək mümkündür. Bu tip manipulyasiyadan qorunmaq, ona qalib gəlmək həddindən artıq çətindir.

4. Müttəfiqlik taktikası. Bu zaman manipulyator uzlaşan, həmfikir rolunda və əksərən dinləyici mövqeyində çıxış edir, danışmağa tələsmir, həmsöhbətinə özünü ifadə etmək şansı tanıyır, onun söz,

davranış və jestlərini müşahidə edir. Bu üsul ona həmsöhbətini daha yaxşı tanımaq, onun duyğu və düşüncələrinə dərinlən bələd olmaq imkanı yaradır. Danışarkən isə başqalarının fikirlərindən, olmuş və hər kəsin bildiyi (ən çox da özünün başına gələn) hadisələri nümunə gətirməklə inandırmağa çalışır və özünün də öz dedikləri ilə razılaşdığını dönə-dönə dilə gətirir (açar sözlər: *razıyam, mənə də belədir, mən də belə düşünürəm, necə deyərlər, bu təkcə mənim fikrim deyil, belə də olmalıdır, başqa cür ola da bilməz, bu, hamıya məlumdur, bunu kim bilmir ki* və s.; bədən dili (jest və mimika): önə doğru nisbətən əyilmək və ya söykənmək, göz bəbəklərinə baxmaq, qolları sinədə çarpazlamaq, barmaqları bir-birinə daraqlamaq, razılıqla gülümsəmək və s.).

Manipulyasiyanın xarakterindən (dağıdıcı və ya konstruktiv) asılı olmayaraq, bu fenomen sözlə ifadə olunan fikrə əsaslanır. Dil təkcə müsbət mənada deyil, bəzən mənfi mənada da böyük qüvvədir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, nitq təsirinin inandırıcı, uğurlu və ya effektiv olması qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsində çoxçeşidi dil vahidləri və vasitələrinin, eləcə də onları müşayiət edən bədən dili formalarının düzgün seçilərək istifadəsindən birbaşa asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Həbibova, K.Ə. *Nitqdə Manipulyasiya* (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında psixolinqvistik araşdırma) / K.Ə.Həbibova, – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 77 s.
2. Колесникова, Г.И. Сознание личности: социальный механизм манипуляции. / Г.И.Колесникова, – Ростов н/Дону: Изд-во ЮФУ, – 2010. – 133с.
3. Шостром, Э. «Анти-Карнеги», или Человек-манипулятор. [Электронный ресурс] / Н.И.Козлов, 2003 – 2010
4. URL: http://edu.tltu.ru/er/er_files/book2042/book.pdf
5. Шейнов, В.П. Скрытое управление человеком. [Электронный ресурс] / (Психология манипулирования) Издательства: АСТ, Харвест, – 2006 г. URL: http://edu.tltu.ru/er/er_files/book2042/book.pdf

Şəraf Ələddin qızı Əhmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

baş müəllim

Ahmadovasharaf1961@gmail.com

Afaq İsgəndər qızı Əliyeva

Gəncə Dövlət Universiteti

baş müəllim

Afaqaliyeva1960@gmail.com

Vəfa Oktay qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

müəllim

Vafa19731213@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ YARANMA SƏBƏBİ

Eşq ilə düzəltdim mən bu dastanı,

Doldurdum səsilə eşqin dünyanı!

Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: *şair, poema, məhəbbət, xalq, vətən, ədəbiyyat, əfsanə, qəhrəman, xəmsə, dağ, xəyanət*

Key words: *poet, poem, affection, nation, homeland, literature, legend, hero, hamsa, mountain, betrayal*

O Gəncə torpağında yatan müqəddəs insan..şer xəzinələri yaratdı kəlamından.

Qiymətli incilərlə bəzədi bu aləmi, yoxdur o incilərin sayı ulduzlar kimi...

Nizami, bu dünyada kimi tay tutsam sənə, şerinin qüdrətinə bərabər olmaz yenə? 1, səh. 176 Əlişir Nəvai (Özbək şairi)

Hər bir xalqın mədəni inkişafının əhəmiyyətli sahələrindən birini bədii ədəbiyyat təşkil edir. Öz qədimliyi etibarı ilə də bədii ədəbiyyat bəşəriyyətin mədəniyyət tarixində birinci yeri tutur. Azərbaycan ədəbiyyatı da öz mənşəyi etibarı ilə çox qədimdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malik bir sənətkardır. Onun yaradıcılığı ilə orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövr başlanmışdır. İlyas Yusif oğlu Nizami 1141-ci ildə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan-mənim də boya-başa çatdığım doğma Gəncədə anadan olmuşdur. Sənətkarın əsərlərindən və onun həyatına dair əlimizdə olan məlumatlardan məlum olur ki, şair uşaqlıqdan atasını və bir qədər sonra isə anasını itirmişdir. Şair gənc yaşlarında heç zaman Gəncədən kənara çıxmamış, orada təhsil almış, ciddi mütaliə yolu ilə dövrünün müxtəlif elmlərini: tarix, fəlsəfə, məntiq, astronomiya, həndəsə, coğrafiya–şairin mükəmməl bələd olduğu elm sahələri olmaqla yanaşı, eyni zamanda memarlıq, musiqişünaslıq, rəssamlıq kimi sənət növlərinə də yaxşı bələd idi. Azərbaycan, fars, ərəb, pəhləvi dillərini mükəmməl bilmək ona qədim dünya və orta əsrlərdə yaranmış bütün elmi və ədəbi məxəzlərlə tanış olmaq imkanı verirdi. Doğma xalqını, onun qəhrəmanlıq səhifələri ilə dolu olan tarixini, zəngin mədəniyyətini ürəkdən sevən vətənpərvər şair başqa xalqların da mədəniyyət və ədəbiyyatına dərin hörmət bəsləmiş və bu mənbələrdən aldığı bilik və məlumatlarla öz ölməz əsərlərini bəzəyərək, onları məzmunca zənginləşdirmişdir. Nizami Gəncəvi 1188-ci ildə başlayıb bitirdiyi “Leyli və Məcnun”da 14 yaşına çatmış oğlu Məhəmmədə nəsihətlə müraciətində yazırdı:

Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin! Gözündə əksi var iki aləmin!

*Yeddi yaşa doldun o zaman ki, sən, açıldın gül kimi güləndə çəmən.
...İndi ki çatmışdır yaşın on dördə, qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hücnər vaxtı, şöhrət vaxtıdır... ? 3, səh. 41*

“Leyli və Məcnun” aşiqanə poemadır. Bu poemanın süjet motivlərindən bəzilərinin hələ çox qədim zamanlardan ərəb şifahi ədəbiyyatında mövcud olması haqqında rəvayətlər bizim günlərə qədər

gəlib çatmışdır. Poemanın istər müqəddiməsində, istərsə də mətnin özündə şair zalımları pisləmiş, insanların zülmə, haqsızlığa boyun əyməsini, ürəklərində doğan etiraz səslərini boğmağa çalışmasını, ölü siçan kimi suyun axını ilə axmasını, insanlıq şərəfini ləkələyən alçaqlıq hesab edirdi. Onlara “aslan ürəkli”, cəsur və mərd olmağı tövsiyyə edirdi.

...Neçin alçaqlara boyun əyirsən? Oyuncaq olursan namərdlərə sən?

Nə üçün boynuna min yük alırsan? Zalımın zülmündən razı qalırsan?... 3, səh. 151

Bu bədi parçadan aydın görünür ki, Nizami insanlara bir-birinin əlindən tutmağı, acizlərin, yoxsulların qayğısına qalmağı, xalqın rahatlığı və səadəti naminə öz şəxsi səadətini qurban verməyi vacib bir vəzifə kimi xatırladır.

Dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin həmin illərdə neçə yaşayıb yaratdığını onun “Leyli və Məcnun” əsəri ilə də çox yaxşı və düzgün müəyyən etmək olur. Nizami Şərqin bir sıra başqa mədəniyyət mərkəzlərində olduğu kimi, əsrin ən görkəmli və istedadlı şair və mütəfəkkirlərini yaşadığı Şirvanda da böyük hörmət qazanmışdır. Bir ehtimala görə XII əsr Şirvan şairlərinin ən böyüyü olan Xaqani ilə Nizami arasında dostluq və məktublaşma da həmin illərdə başlamışdı. Şirvan şahı Əxsitanın Nizamiyə müraciətlə “Leyli və Məcnun” dastanını yazmağı ondan xahiş edir. Əxsitanın məqsədi onun sarayında yaşamayan bir şairin əsəri vasitəsilə daha artıq şöhrət qazana bilməsi idi. Nizami Əxsitanın sifarişini heç də ruh yüksəkliyi ilə qarşılamamışdır. Çünki mövzu kədərli və cansıxıcı olduğundan bu mövzuda əsər yazmaq istəməməsi haqqında ehtimallar da vardır. Şair əsərin əvvəlində bu xüsusda belə yazır:

Gərək söz meydanı gen olsun müdam, Atını dörd nala səyirtsin ilham.

Bu ayə olsa da aləmə bəlli, Qəlbə gətirməyir şadlıq, təsəlli...

Kədərli, zəncirlə bağlansa dastan, Sözlər çılpaq olar, can sıxar inan! 5, səh. 24 – 25

Nizami Əxsitan şahın məktubunu əsərdəki “Kitabın nəzmə çəkilməsi haqqında” sərlövhəli parçada vermişdir. Bu parçadan aydın olur ki, şairin əhval-ruhiyyəsi çox yaxşı imiş. Şair yazıb yaratmaq, ömrü hədəf verməmək haqqında düşünür. Məhz belə bir anda Şirvanşahın qasidi qapıdan daxil olaraq, hökmdarın məktubunu ona təqdim edir. Həm də Əxsitan əsərin fars və ərəb dilində yazılmasını təklif edirdi. Əxsitanın təklifi Nizamini bərk əsəbləşdirir. “Şahın halqasının qulağıma taxıldığını gördükdə, qan ürəyimdən beynimə vurdu; nə bu təklifi rədd etməyə cürətim var idi, nə də xəzinəyə yol tapmaq üçün gözüm”-deyən şair, şahın əmrini rədd etmək istəyirdi. Ancaq şair “canından əziz tutduğu” oğlu Məhəmmədin xahişi ilə bu əsəri yazmağa razılıq vermiş və 9 min misraya yaxın olan bu əsəri müvəffəqiyyətlə dörd ayın ərzində yazaraq 1188-ci ilin sentyabrında başa çatdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Vaqif Arzumanlı “Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti” “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyat –Poliqrafiya Birliyi “Elm” nəşriyyatı. Bakı -1997-ci il.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi I cild. “Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər”Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1960 Elmlər akademiyası.
3. N.Gəncəvi “Leyli və Məcnun” “Lider” nəşriyyatı Bakı, 2004-cü il.(Bakı, 1982-ci il Yazıçı nəşriyyatı) S.Vurgun, M.Əlizadə, X.Yusifli

Səbinə Elxan qızı Ağababayeva

Bakı Slavyan Universiteti
doktorantı
sagababayeva87@gmail.com

POSTMODERNİZMDƏ “MÜƏLLİFİN ÖLÜMÜ” KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *ədəbiyyat, postmodernizm, dünya, mətn, müəllif*

Keywords: *literature, postmodernism, world, text, author*

Postmodernizm çağdaş dünya incəsənətində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq və digər yaradıcılıq sahələrində ən aktual problemlərdən biridir. Filologiya elmləri doktoru, professor R.Yusifovlunun “Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri” adlı məqaləsində postmodernizmlə bağlı qənaətləri maraq doğurur. R.Yusifovlu məqalədə postmodernizmi “zamanın tələbi ilə meydana gələn bir düşüncə tərzii” kimi qiymətləndirmişdir. Belə ki, alim adı çəkilən məqalədə qeyd edir ki, “postmodernizmin tikintidən daha çox söküntü, yaradıcılıqdan daha çox dağıdıcılıq”, “qırmızı işıqda maşın sürmək”, hətta “Allahı inkar etmək” cəhdi bəşəriyyəti səadətdən çox fəlakətə doğru sürükləyir” [1]. Müasir dövrün qeyri-müəyyənliyi, qarışıqlığı fonunda baş verən hadisələr postmodern mədəniyyətin, R.Yusifovlunun qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də “bəşəriyyəti səadətdən daha çox fəlakətə sürüklədiyini” deməyə əsas verir. Rusiya Federasiyası Humanitar Elmlər Akademiyasının akademiki Yuri İrxinin postmodernizmlə bağlı müsahibəsində səsləndirdiyi fikirlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, Yuri İrxin postmodernizmin “özümüzə, tərəqqiyə, mənəvi dəyərlərə inamımızı itirəndə” [2] meydana gəldiyi fikrini irəli sürmüşdür.

Davamlı simvolik mübadilə, qarşılıqlı əlaqələr və dəyişikliklər postmodern ədəbiyyatın xarakterik xüsusiyyətləridir. Məntiqi olaraq yazıçılar öz əsərlərini bir oyun kimi qurur və oyuna nəxsus olan qanunları da bədii mətnə keçirirlər. Müəllif mətnlə oynayır və mətnlər

onunla oynayır, oxucunu, eləcə də bütün dünyanı bu oyuna cəlb edir. Oyun sayəsində mətn, sanki gözüümüzün qarşısında, kortəbii, şüursuz və adi qaydalara zidd olaraq doğulur. Beləliklə, oxuma prosesində hər üçü - müəllif, mətn və oxucu - yazı oyunu üçün vahid, sonsuz bir sahəyə çevrilir.

Postmodernizmi “sitat ədəbiyyatı” kimi qələmə verirlər. Bu yanaşma səbəbsiz deyildir. Postmodern mətnlərdə məşhur və hamıya bəlli olan bədii əsərlərdən sitatlar verməklə mətnin məzmununu daha da genişləndirirlər. Məhz ona görə də postmodernizm mətnlərində intertekstuallıq geniş yer tutur. “İntertekstuallıq” terminini ilk dəfə Yuliya Kristeva istifadə etmişdir. Mətnlərarası prizmadan dünya nəhəng bir mətn kimi təqdim olunur.

Postmodernizm fəlsəfəsinin yaradıcıları və nəzəriyyəçiləri intertekstuallığı Mişel Fukonun “subyektin ölümü” və Rolan Bartın “müəllifin ölümü” nəzəriyyələri ilə əlaqələndirirlər. Fransız ədəbiyyatşünası Rolan Bart tərəfindən irəli sürülən “müəllifin ölümü” konsepsiyasına əsasən mətn yalnız oxunduğu anda mövcuddur, oxucusuz mətnin mövcudluğu qeyri-mümkündür. Məhz oxu zamanı mətn yaşamağa başlayır. “Müəllifin ölümü” ideyasına əsasən, mətn yazıya köçürüldüyü andan öz müəllifi ilə arasındakı bağı, əlaqəni itirir, oxucunun oxuması və şərhı onu dirçəldir, müstəqil olduğunu təsdiq edir. Rolan Barta görə, müəllifin nəyi nəzərdə tutması, hansı fikri çatdırmaq istəyi əhəmiyyətsizdir (alimin dediyinə görə, yeni yaranan əsərin “şəhadətnaməsində” “atalıq haqqında” qeyd yoxdur): əsas oxucunun anladığı və başa düşdüyüdür. Məhz bu səbəbdən vahid reallığın itirildiyi postmodernizmdə mətn öz oxucusu ilə bağlıdır və onların sayına görə müxtəlif oxunuşlara malikdir. Bir sözlə, “müəllifin ölümü” konsepsiyası müəllifin “ölməli” olduğu iddiasını müdafiə etməklə mətnin yaşamasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Yusifoğlu, R. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri: [Elektron resurs] / URL: <https://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html>
2. Мир – это текст с картинками: [Elektron resurs] / URL: https://www.ng.ru/stsenarii/2019-05-27/9_7583_world.html
3. Understanding postmodernism [Elektron resurs] / URL: [https://www.academia.edu/5973789/UNDERSTANDING POSTMODERNISM?email_work_card=title](https://www.academia.edu/5973789/UNDERSTANDING_POSTMODERNISM?email_work_card=title)

Hənifə Yusif qızı Səlifova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doktorant

henife.selifova87@mail.ru

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN “AĞ QARA” KİTABINDAKI “QARA” HEKAYƏLƏRDƏ QARABAĞ MÖVZUSUNUN İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: *Elçin Hüseynbəyli, Qarabağ, müharibə, hekayə*

Keywords: *Elchin Huseynbeyli, Karabakh, war, story*

Vətənpərvərlik mövzusu bütün dövrlərdə maraq doğuran mövzular sırasında olduğu üçün həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, bu mövzuya maraq daha da artmış, həm poeziyada, həm də nəsr və publisistikada dəyərli əsərlər yaranmışdır. Qarabağ haqqında bir tədqiqatda deyilir “Müharibə və ədəbiyyat probleminin son dərəcə geniş, əhatəli bir problem olmasını da mütləq nəzərə almaq lazımdır. Yalnız müharibə mövzusunda yazılan əsərlər yox, müharibə dövrünün əhvali-ruhiyyəsini əks etdirən əsərlər də bilavasitə bu mövzu ilə bağlıdır.” [1. s 183]

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı ədəbiyyat nümunələrində əsasən kədər motivləri üstünlük təşkil edirdi. Həmin nümunələrdə müharibənin törətdiyi fəlakətlər fonunda daha çox doğma torpaqlara qayıtmaq arzusu, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraiti işıqlandırılır, şəhidlərin qəhrəmanlığı vəsf olunur, insanların çəkdiyi acılar göz önünə gətirilir, düşmən lənətlənir və s.

Tanınmış yazıçı Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığında da Qarabağ mövzusu aparıcı xətt kimi keçir. Qaraçuxa təxəllüslü yazar adı çəkilən mövzuda hekayə, povest və romanlar yazmışdır. Hekayə adətən çevik janr olduğu üçün yazıçılar öz fikir və ideyalarını oxucuya daha tez çatdırmaq üçün bu janra üstünlük verirlər. Elçin Hüseynbəylinin hekayələri də istər üslub və problem, istərsə də, dil baxımından orijinal

nümunələr hesab edilir. Müəllifin “Ağ Qara” kitabında Qarabağ mövzusunda yazılmış hekayələri toplanmışdır. Kitabda “Qara hekayələr” başlığı altında “Gözünə gün düşür”, “Qocanın axdığı gün”, “Firuzə qaşlı xəncər”, “Ölən gözlərdə də ümid var”, “Küləkli çöl”, “Çıxılmazlıq”, “Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq” adlı hekayələr verilmişdir. Hekayələri oxuduqca yazıcının dilində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənmə arealının genişliyinə şahid oluruq.

“Gözünə gün düşür” Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda yazdığı ən təsirli hekayəsidir. AMEA-nın müxbir üzvü, tənqidçi Tehran Əlişanoğlu Dilarə Əliyeva ilə yazdığı “Müharibə nəsr” məqaləsində hekayənin bədii mahiyyəti haqqında yazır: “Elçin Hüseynbəylinin “Qara hekayələr” bölməsinə aid edilən “Gözünə gün düşür” hekayəsinin içi bayatı niskilidir. Elçin Vətən ideyasının, torpaq yangısının, Vətən məhəbbətinin nüvəsində öz kəndinə, beşiyinin asıldığı ağacın kölgəsindəki sərinliyə sevgisini görən bir obraz yaratmışdır.” [4. s 193]

Hekayənin əsas qəhrəmanı ömrünün son günlərini yaşayan məşhur onkoloq həkimdir. Onun son arzusu öz doğma torpağında ölməkdir. Bu arzunu həyata keçirmək üçün bütün qüvvəsini səfərbər edərək gizli yollarla ata – baba torpağına gedib çıxır. Oxucu əsas qəhrəmanın keçdiyi yolları keçərək onunla birgə psixoloji sarsıntı keçirir. Orada əkdii balaca ağac koluyla bütün dünyaya sülh və əmin-amanlıq mesajını verməyə çalışır. Müəllifin əsas ideyası da budur: müharibələrə son qoyulsun, insanlar sülh içində yaşasın! Qəhrəmanın arzusuna çatmasını müəllif emosional boyalarla təqdim edir. “Ölərkən hiss elədi ki, gözünə gün düşür... Gözlərimi ovuşdurdum...” [3. s 133] Filologiya elmləri doktoru, tənqidçi Vəqif Yusifli “Eçin Hüseynbəylinin Qarabağ hekayələri” adlı məqaləsində bu hekayədən bəhs edərək onu yüksək qiymətləndirmişdir: “Elçin Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür” hekayəsini son illərin nəsrimizdə diqqəti cəlb edən ən uğurlu hekayələrindən biri hesab etmək olar. Bu hekayədə hətta bir romanın məzmununa sığa biləcək hadisələrlə qarşılaşırıq, təsvir olunan obraz isə, doğrudan da, İnsan və Müharibə problemini özündə dolğunluqla əks etdirir.” [5] Yazıcının adı çəkilən hekayəsi

Gürcüstanın “Literaturnaya palitra” jurnalında Quram Odişariyanın tərcüməsi ilə gürcü dilində nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda hekayə rus, ingilis, ərəb, fransız, alman və digər dillərə tərcümə olunmuşdur.

Elçin Hüseynbəylinin “Qocanın axdığı gün” hekayəsində təsvir etdiyi Qoca obrazı Vətən, yurd həsrəti çəkən insanların ümumiləşmiş surəti kimi diqqəti cəlb edir. Filologiya elmləri namizədi, dosent Xanverdi Turaboğlu “Müasir Azərbaycan hekayəsinin ideya istiqamətləri və problematikası” adlı məqaləsində yazır: “Elçin Hüseynbəylinin “Qocanın axdığı gün” hekayəsində vətən həsrəti, torpaq itkisi mətnaltı qatda, obrazın gizlin daxili dramatizmində əksini tapır. Qoca onu əhatə edən mühit, cəmiyyət arasında hansısa qərribə görüntüləri, hərəkətləri, davranışları ilə daim diqqət mərkəzində qalır.” [2. s 336]

Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi müharibə həqiqətlərini çatdıran, realist motivlərin üstünlük təşkil etdiyi əsərlərdəndir. Hekayə Xocalı faciəsinə həsr olunmuşdur. Hekayədə amansız düşmənin əliyalın əhalini neçə soyuqqanlıqla qətlə yetirməsinin şahidi oluruq. “Ermənilər əsirləri çaya atdılar, üstlərinə su tökdülər. Arvad-uşağın ah-naləsi, yalvarışları göyə qalxdı. Amma onlara fikir verən olmadı. Bir azdan hamının səsi kəsildi. Düşmənlər onları diri-diri basdırmışdılar, üstlərinə də suyu ona görə tökmüşdülər ki, tez donub ölsünlər.” [3. s 191] Bu sətiqləri oxuduqca erməni vandallarının törətdiyi cinayətlər bir daha gözlərimiz önündə canlanır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda yazdığı bütün hekayələr əvəzolunmaz bədii nəsr nümunələridir. Hekayələrdə realist motivlər üstünlük təşkil etsə də, romantik meyllər də güclü nəzərə çarpır. Simvolikaya üstünlük verən müəllif əsərlərində ifadə etdiyi fikirləri idealizə olunmuş formada oxucuya çatdırmağı bacarır. Torpaqlarımızın erməni qəsbkarlarından azad edilməsində heç şübhəsiz, bu hekayələrin də böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Elçin Mehrəliyev. Mühəribə və ədəbiyyat. Bakı. Azərnəşr, 2000. 227 s
2. 2 Xanverdi Turaboğlu. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. 799 səh, Bakı, Elm və təhsil, 2016
3. Elçin Hüseynbəyli, “Ağ qara”, “Qələm” nəşriyyatı
4. Tehran Əlişanoğlu, Dilarə Əliyeva “Mühəribə nəsr”. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. II cild. 1087 səh. Bakı, Elm və təhsil, 2016
5. <https://525.az/news/117682-elcin-huseynbeylinin-qarabag-hekayeleri>.

Sübhan Bahadur oğlu Məmmədov

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

kiçik elmi işçi

memmedov.subhan@gmail.com

“AVESTA” VƏ MÜASİR ƏDƏBİYYAT

Açar sözlər: *“Avesta”, müasir ədəbiyyat, fəlsəfə, Zərdüşt, Qədim şərq*

Keywords: *“Avesta”, modern literature, philosophy, Zoroaster, old east*

Avesta yalnız qədim və Orta əsrlər dövrünün ədəbiyyatına deyil, müasir dövr ədəbiyyatına da təsir etmişdi. Belə ki, Avestanın süjet və motivlərindən hələ antik çağlarda yunan-Roma ədəbiyyatında rast gəlinmiş, bu ənənə sonralar da davam etdirilmişdi. Qərbdə xristianlığın, Azərbaycan və digər Şərq ölkələrində isə islam dininin yaranması ilə həm antik yunan-Roma, həm də Avesta və zərdüştilik mədəniyyətinə aid nə varsa küfr və şirk əlaməti kimi məhv edilməyə başladı. “Avesta” Yalnız ayrı-ayrı ölkələrin kitabxanalarında unudulmuş və toz basmış şəkildə qalmış, sonralar yenidən öyrənilməyə başlanılmışdı. Bu abidələr dərinədən öyrənildikdən sonra burada mövcud olan fikir və ideyalar yavaş-yavaş elmə, ədəbiyyata və mədəniyyətə də təsir etməyə başlayır. Avestanın bizi hələ təxminən min beş yüz il əvvəl tərk etməsinə baxmayaraq, hələ də ədəbi-bədii və elmi-mədəni əsərlərdə öz təsirini saxlamaqdadır. İlk dəfə Avesta və zərdüştilik ideyalarını yenidən ədəbiyyata gətirən fars-tacik şairi Əbülqasım Firdovsi olmuşdu. daha dəqiq desək “Avesta”motivlərinə “ilk dəfə Şahnamə”də rast gəlinir.

Bundan sonra bu sahədə ilk böyük addımı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ataraq demək olar ki, bütün yaradıcılığını başdan – başa Avesta və zərdüştilik ideyalarına həsr etdirməklə bir növ, Azərbaycan yazıçıları qarşısında yeni milli-ideoloji və vətənpərvərlik və Azərbaycançılıq prinsiplərinə əsaslanan ədəbi-bədii yaradıcılıq

istiqlamətini müəyyənləşdirdi. Bundan sonra onun qoyduğu bu ədəbi ənənələr təxminən 900 ilə yaxın bir müddət ərzində bu və ya digər formada öz varlığını sürdürərək uğurla günümüzə daşınmış və müasir yazıçılarımızın yaradıcılığında da uğurla əks olunmuşdu. Müasir dövrdə istər Qərb və dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında Avesta və zərdüştiliyn süjet və motivləri əsasında çox sayda tarixi roman və tarixi dram əsərləri yazmışlar. müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuya müraciət edən ilk yazıçılardan biri də Yusif Vəzir Çəmənzmənlidir. O özünün “Qızlar bulağı” tarixi romanında Azərbaycanın uzaq tarixi keçmişini canlandırmış, ulu əcdadlarımız olan qədim qəbilə və tayfaların düşüncə və həyat tərzini təsvir edərək onların sitayiş etdikləri zərdüştcülük dini təliminə müraciət etmiş və yeri gəldikcə də əsərin qəhrəmanlarının dilindən, Avestada yer alan fikirlərə öz şəxsi müəllif mövqeyini də bildirmişdir.

Avesta və Zərdüştcülük motivlərindən öz yaradıcılığında istifadə edən yazıçılardan biri də Hüseyn Cavid olmuşdu. Onun əsərlərinin əksəriyyətində bu və ya digər dərəcədə Avesta və zərdüştcülük motivlərinə rast gəlinə də “İblis” əsəri xüsusilə bu mövzuya həsr olunmuşdu.

Avesta və zərdüştcülük mövzusuna həsr olunmuş əsər yazan Azərbaycan yazıçılarında biri də görkəmli dramaturqumuz Cəfər Cabbarlı olmuşdur. Onun qələmə aldığı “Od gəlini” dramının əsas ideya – süjet xətti Avesta ilə tamamilə uyğun gəlir. Əsər başqan başa ikilik, yəni dualizm fəlsəfəsi üzərində qurulmuşdu. Belə ki, əsər başdan-başə həm iki xalqın, yəni ərəblər və azərbaycanlıların, həm iki dinin, yəni islam və zərdüştiliyn, həm iki sosial-siyasi sinfin, yəni, kəndlilər, qullarlarla onların ağaları olan feodalların, həm də Aqşinlə Elxanın təmsalında iki əsas qəhrəmanın arasında gedən ölüm – dirim mübarizəsi üzərində qurulmuşdu. Əsərin əvvəlində verilən Hörmüzlə Əhriməni əks etdirən iki qrup balet basqıncı və qurucu görkəmdə rəqs etməsi səhnəsi ilə müəllif xeyir və şəri üz-üzə qoymaq və onların hər birinin özünəməxsus olan əlamət və keyfiyyətlərini oxucularının diqqətinə çatdırmaq istəmişdi.

Görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığında da Avesta və zərdüştcülük ideyalarının təbliğ və tərənnümü çox mühüm

bir yer tutur. Məhz bu fəlsəfədə yer alan xeyirin şəər, həyatın ölüm üzərində qələbə çalacağı fikri də yazıçının bütün yaradıcılıq ruhuna çox böyük təsir göstərmişdi. Bu məqsədlə yazıçı özünün “Muğam” poemasında Zərdüşdə və onun öz idealları uğrunda qatlaşdığı əziyyətləri yüksək qiymətləndirir, zərdüşçülük fəlsəfəsində rast gəlinən ölüm və qanın, xəstəlik və azarın olmayacağı günün gələcəyinə inanır və Avestada olduğu kimi, bunun üçün insanların çalışmasını lazım bilirdi.

Bundan başqa Ənvər Məmmədخانlının “Babək”, Cəlal Bərgüşadın Babəkdən bəhs edən “Sıyrılmış qılınc”, Nurəddin Ədiloğlunun Azərnur və s. əsərlərində “Avesta” motivlərinə ras gəlmək olar. Xüsusilə Nurəddin Ədiloğlunun 2014-cü ildə qələmə aldığı “Azərnur” tarixi romanı başdan-başa Avesta və Zərdüşçülüyn yaranması, Yayılması və süqutuna həsr olunmuşdu.

Avropa ədəbiyyatında da zərdüştilik və Avesta motivlərinə həsr olunmuş çoxlu əsərlər var. Dini və ədəbi əsərlərin arxivini tədqiq edərkən 1940 - 1990-cı illərdə yazılan ingilis ədəbi əsərləri içərisində zərdüştlüyə həsr olunmuş əsərlərin üstünlük təşkil etdiyi görünür. Alınan nəticələr onu göstərir ki, bu əsərlərdən çoxu Zərdüşdə və zərdüştilik dininə, müasir Hindistan və İranda yaşayan zərdüşti icmaların dini mərasim və etnik xüsusiyyətlərinə ötəri istinad edən əsərlərdir. Bu əsərlərdə həmçinin zərdüşti adlar və terminlərdən də istifadə olunur. Sonuncu əsərlərdə Zərdüştdən və zərdüştilikdən çox sərbəst şəkildə istifadə olunur, məsələn, H.Bim Paypersin 1960-cı illərdən qələmə aldığı “Qeyri səlis” romanlar silsiləsindəki (“Tam Qeyri-səlis”, 1998) hadisələr “Zərdüş” planetində cərəyan etsə də, bu romanlarda zərdüşti xarakterlərə və zərdüşti dininə aid heç nə verilməmişdi. Bundan əlavə, Con Brünərin 1962-ci ildə qələmə aldığı “Yerin məxfi agent” və ya “Karrinqin intiqamçıları”, 1963-cü ildə qələmə aldığı “Erudit” və ya “Səfilin dünyası”, 1965-ci ildə qələmə aldığı “Siklopun təmirçiləri” adlı əsərlərdən ibarət “Zərdüşt trilogiyası”nda da hadisələr Zərdüşt planetində cərəyan edir. Sonda onu deyə bilərik ki, “Avesta” motivləri günümüzdə aktual mövzu kimi bədii ədəbiyyatda işlənməkdədir.

Ayşən Fizuli qızı İsmayıl
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
doktorant
aysheaxmedova4@gmail.com

AĞDAM RAYONUNUN MİKROTOPONİMLƏRƏ AİD OLAN NEKRONİMLƏRİ

Açar sözlər: *mikrotoponim, nekron, nekronim, miras, etnik yaddaş*

Keywords: *microtoponym, necron, necronym, heritage, ethnic memory*

İnsanoğlunun keçmişi qədər qədim olan adlandırma ənənəsi onların var olduğu hər yerdə və hər zaman yaşanan hadisələri müəyyən etmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bir qismi yeni, ancaq çoxusu yüz, hətta min illik keçmişə sahib olan nomenlər insanlar arasında advermə mədəniyyətində son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə ötürülərək gəlib çıxan mikrotoponimlərin aşkarlanması bir millətin yeradları dar bir bölgədə sözlük olaraq yaşadığı üçün xarici təsirlərə açıq olan makrotoponimlərə görə adlandırmada daha çox işə yarayır, xüsusilə son illərdə yaşanan proseslərdə, müharibədən əvvəl və sonrakı dövrlərdə tez bir şəkildə yox olmağa başlaması səbəbindən təəssüflər olsun ki, əsrlərdir işlədilən mikrotoponimlərin müəyyən olunmasında çətinliklər yaratmışdır. Hər hansı bir kənddə anadan olan, həyatı boyunca oradan kənara çıxmamış insanlar qədər həmin ərazinin mikrotoponimlərini heç kim dəqiq bilməz. Nekronimlər də bu nomenlərdən biridir. Hansı ki bəziləri mənbə və məxəzlərdə, xəritələrdə qeydə alınmadığı halda yerli əhali arasında tanınan yer adlarıdır. Nekronim yunan mənşəli sözdür. Nekron (qəbiristan) və onoma (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu nomenlər bir ərazidəki əhalinin toplu şəkildə yox olması və oranın sakinlərinin yerinə fərqli dildə danışan birinin gəlməsi ilə dəyişə bilər. Burada yaşayan əhali nomenlərin böyük qismini bilir. Lakin nekronimlər insanların kəndlərdən köçməsi və ya

yaşlıların vəfat etməsi nəticəsində itir və qeydə alınmadığı üçün unudula bilir. Keçmişdəki və günümüzdəki mədəniyyətimizlə əlaqəli olduqca dəyərli məlumatlar verir. Qəbiristanlıq adlarının toplanması zamanı kəndin tarixi araşdırılıb ilk dəfə hansı sənədlərdə əks olunduğu, qaynaqlardan kənddə məskən salan insanların etnik kökləri, onların hələ də burda mövcud olub-olmadığı müəyyən olunmalıdır ki, dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün olsun. Toponimin növü olan nekronimlər mikrotoponimlər qrupuna aid edilir. Bu nomenlər adını daşıdığı kəndin, qəsəbənin, şəhərin adı ilə bağlıdır. Rayon ərazisində qeydə alınan nekronimlər daha çox tarixi proseslərlə bağlı olaraq yaranmışdır. Ağdam rayonunda mikrotoponimlərə aid edilən və Azərbaycan dilinin toponimik sistemini inkişaf etdirən nekronimlər müxtəlif zaman kəsiyində əhalinin kütləvi məskunlaşdığı ərazilərdən kənarda yerləşir. Müxtəlif müharibələrin nəticəsi olaraq yarana bilir. Rayon ərazisində kənd adları ilə əlaqəli nekronimlər çoxdur. Ağdamda rast gəlinən qəbiristanlıq adlarına Qaracalı kənd qəbiristanlığı, Papravənd kəndində qəbiristanlıq, Qızıllı Kəngərli kəndində qəbiristanlıq, İmarət Qərvənd qəbiristanlığı, Kəngərli kənd qəbiristanlığı, Boyəhmədli kurqanları, Hüseynləpə kurqanları, Gülablı kurqanları, Maqsudlu kurqanları, Töyrətləpə kurqanları, Sarıçoban kurqanları, Abdal-Gülablı kənd qəbiristanlığı, Əhmədağalılar kənd qəbiristanlığı, Mirəşelli kənd qəbiristanlığı, Ağdam qəbiristanlığı, Birinci Alıbəyli kənd qəbiristanlığı, Bağbanlar kənd qəbiristanlığı, Bəybabalar kənd qəbiristanlığı, Böyükbəyli kənd qəbiristanlığı, Hacituralı kənd qəbiristanlığı, Paşabəyli kənd qəbiristanlığı, Mirəşelli kənd qəbiristanlığı, Yusifcanlı kənd qəbiristanlığı, Qaradağlı kurqanları, Rəsultəpə kurqanları və s. aid etmək olar. Bu qəbiristanlıq adları daha çox kənd adı ilə adlandırıldıqları üçün etimologiyası qədim tarixə söykənir. Bəzi nomenlər etnonimlərlə ifadə olunur. Ona görə də xalqımızın etnik tarixi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Toponimik vahidlər arasında fonetik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalan nomenlər də vardır. Bu isə dilimizin lüğət fondunda gedən proseslərlə əlaqədardır. Ağdam rayonunda qeydə alınan nekronimlərin arasında da müəyyən fonetik hadisələr özünü göstərir. Qəbiristanlıq adlarının təhrifə uğraması

müxtəlif səbəblərin nəticəsidir. Ona görə də yerli sakinlər öz aralarında başqa adlar işlədə bilirlər. Məsələn: “Qaracalı kənd qəbiristanlığı Qaraağac, Qarağaclı; Boyəhmədli kənd qəbiristanlığı Bahmədli şəklində tanınır. Göründüyü kimi fonovariantlılıq özünü açıq şəkildə göstərir. Təbii ki, bu nomenlərin hansının düzgün olması haqqında fikirlər irəli sürmək heç asan məsələ deyildir. Ona görə də ərazinin nekronimlərində müəyyən dialekt və şivə ünsürlərini nəzərə almaq və təhrif olunmuş nomenləri araşdırmaq çox əhəmiyyətlidir. Keçmiş tariximizə işıq tutan qəbiristanlıq adlarının araşdırılması xalqımızın qədim dünyagörüşünün, etnik tərkibinin, məişətinin, mədəniyyətinin, dini əqidələrinin, əski inanclarının aşkara çıxmasına yardımçı olur. Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, torpaqlaqlarımız işğal altında olduğu zamanlarda ermənilər maddi-mədəniyyət abidələrimizi darmadağın etmişlər. Ağdam rayonunda qeydə alınan bir çox qəbiristanlıqlar, evlər, məktəblər, binalar məhv olmuşdur. Onlar o ərazilərdə soykökümüzü silmək üçün hər addıma əl atmağa çalışmışlar. Dünyada görünməyən vandalizm həyata keçirmişlər. Bununla keçmişimizi, tarixi dövrlərdən keçərək qorunub saxlanılan milli-mənəvi dəyərlərimizi, inanclarımızı, adət-ənənələrimizi, əqidəmizi məhv etmək istəmişlər. 30 ilə yaxın bir müddət ərzində düşmən tapdağı altında qalan doğma yurdumuz erməni vandalizmi ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Torpaqlarımızın hər qarışında, hər bucağında düşmənlərimizin izləri vardır. Ermənilər işğal altında olan torpaqlarımızda abidələrimizi dağıtmaqla kifayətlənməyərək yurdumuzda adlarımızı erməniləşdirmə siyasəti həyata keçirmişlər. Bir sözlə, onlar tarixi adlarımızdan da qisas almaq istəmişlər. Ona görə də biz daima erməni vandalizmini və saxtakarlığını bütün dünyaya çatdırmaq üçün onların daxilində gizlənən xislətlərini aşkar etməyə çalışmalıyıq. Belə ki işğal olunmuş ərazilərə dəyən zərərləri tarixi faktlarla sübut etməliyik. Nəticə olaraq demək olar ki, 2 əsrdən artıq bir dövrdür ki, ermənilər təcavüzkarlıq siyasəti həyata keçirirlər. Əfsuslar olsun ki, etnik yaddaşımız olan mikrotoponimlərə aid olan nekronimlər qəbiristanlıqlar da yerlə-yeksan edilmiş, daş-daş üstə qalmamışdır. Yaşı minilliklərə dayanan tariximizi vərəqləyəndə görürük ki, müxtəlif

zamanlarda baş verən hadisələrə başqa don geyindirməyə çalışsalar da onlar öz gerçək simalarını gizlədə bilmədilər. Ulu babalarımızın bizə miras qoyduğu və tarixi faktları aşkar etməkdə mühüm rola malik olan arxaik adlarımızı məhv etməyi bacarmadılar. Ancaq artıq 20 noyabr 2020-ci il tarixindən etibarən Ağdam rayonunun işğalına son qoyulmuşdur. Erməni vandallarının Ağdam rayonunda, o cümlədən işğaldan azad olunmuş digər ərazilərdə dilimizi, dinimizi, adət-ənələri, keçmişimizi, əski inanclarımızı məhv etmək üçün törətdiyi soyqırımı heç vaxt unutmaq və unudurmaq olmaz.

Aygün Mirzəxan qızı Hüseynova

Xəzər Universiteti

doktorant

a_huseynova91@mail.ru

AVTOBİOQRAFİK ƏSƏR VƏ REAL QƏHRƏMAN

Açar sözlər: *avtobiografik əsər, yazıçı, insan, həyat, tarixi dövr*

Key words: *autobiography, writer, human, life, historical period*

Müasir ədəbi prosesdə şəxsi həyat təcrübəsinə əsaslanan avtobiografik əsərlər üstünlük təşkil edir. Müxtəlif real həyat heykəllərini canlandıran bu avtobiografik əsərlərin əksəriyyəti yalnızca yerli deyil, həm də dünya mədəniyyətini, onillikləri, böyük bir ictimai hadisələr dairəsini əhatə edir, həyatın hər üzünü, ümumi insan problemlərini tam reallıqla işıqlandırır. Ümumiyyətlə, yazıçı insanın daxili aləminə, içindəki əbədi və dəyişənə, potensiala, bəzən də fərdin maksimum imkanlarına diqqətlə yanaşması ilə xarakterizə olunur. İnsan və müharibə, insan və təbiət, keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə genetik əlaqəsi, faciəli hallar qarşısında mənəvi seçimi, elmi və texniki tərəqqinin insanların həyatına hücumunun nəticələri - yazıçını narahat edən problemlər onun əsərlərində öz əksini tapır: tərcümeyi-hal, dramatik qeydlər, böhranlara müraciət, həyatın real vəziyyətləri.

Cəmiyyət həyatında hər hansı bir güclü şok - istər müharibə olsun, istərsə də adi həyat tərzində dəyişiklik olsun - yazıçı qəhrəmanlarının həyatından keçir və gündəlik fəaliyyətlərinin mənasını və əhəmiyyətini göstərir. Hər bir insan həyatının dəyərini, fərdiliyini, özünəməxsusluğunu, zənginliyini və dərinliyini dərk etmək müəllifi əsərlərində insan psixologiyasını, gözlərdən gizlənən xarakter xüsusiyyətlərini öyrənməyin xüsusi üsullarına müraciət etməyə sövq edir. Dünya ədəbiyyatında- zəngin yaradıcılıq atmosferində böyük bədii əsərləri yaranmışdır. Bu əsərlərdə xalqın tarixində özünüdərk, tarixi keçmiş və gələcəyə münasibət, bədii düşüncədə təsvir obyektinə çevrilmişdir.

Tarixi dövrlərin daxili-mənəvi böhranları, insanların həyat heykəlləri yalnız bədii əsərlərdə deyil, həm də avtobioqrafik əsərlərdə canlandırılmışdır[Croll, 2017:118]. Dünya ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Jung Changın “Vəhşi ququşları” romanını bu tip avtobioqrafik əsərlər silsiləsinə daxil edə bilərik. Milliyyətə çinli, lakin vətəndaş olaraq britaniyalı olan, Britaniyada yaşayan, yazıb-yaradan sənətkar dünyada ədəbiyyatında Britaniya yazıçısı olaraq tanınır.

“Vəhşi ququşları” romanını qələmə almaqla müəllif həqiqət axtarışına çıxmış, həm milli-mədəni dəyərlərə, həm ictimai-siyasi tarixi dövrlərə işıq salmışdır[Chunhui, 2015:181]. Müəllif Romanda 3 generasiyanı təmsil edən-nənə, ana və qız surətlərinin təmsalında həm dəyişən ictimai-siyasi vəziyyəti, həm milli-mədəni dəyərləri və ən əsası insanların dəyişən psixoloji hallarını əks etdirilməklə qalmır, insanı düşünməyə vadar edir. İnsana dünyanı, həyatı, zaman-zaman dəyişən və ya sabit qalan dəyərləri olduğu kimi görməyə, real mövcudluğu qiymətləndirməyə yardımçı olur.

XX əsrin daxili-mənəvi böhranları, tərəddüdləri, həqiqət axarışları, tarixi dövrün və dəyişən sosial-ictimai icmalın prinsipləri sosial psixologiyaya necə təsir etdiyi Çinin təmsalında bu avtobioqrafik romanda araşdırılmışdır. Həmçinin, bu mövzu və problematika müqayisəli şəkildə, fərqli və oxşar baxış modelləri ilə araşdırılmışdır. İnsana fərqli baxışın mövcud sistemin ideoloji meyillərindən irəli gəlməsi bir daha müəyyən olunur.

Ədəbiyyat

1. Croll, Elisabeth J. "Gendered Moments and Inscripted Memories: Girlhood in Twentieth-Century Chinese Autobiography." *Gender & Memory*. Routledge, 2017. 117-132.
2. Peng, Chunhui. "Writing Women and the Nation in Diaspora Jung Chang's Wild Swans: Three Daughters of China." *Journal of Chinese Overseas* 11, no. 2, 2015: 174-198.

Aygün Faiq qızı Əsgərova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
dissertantı
aygun.askerova@yahoo.com

THE PATHWAY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE THROUGH THE AZERBAIJANI LITERATURE

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ədəbiyyat, saray şeirləri, xalq oyunları, mədəniyyət*

Key words: *The Azerbaijan language, literature, palatial poetry, folk games, culture*

The Azerbaijan language is the official language of the Republic of Azerbaijan, whereby about 8 million individuals speak it. Azerbaijani literature is based on its folklore, which has been characterized by a variety of genres. The epical folklore genres involved consist of the proverbs, fairy tales, sayings, and legends that are regarded as the expressions of national wisdom (Chiara, 2016: 39–55). The Azerbaijani take a special interest in the reflection of life and traditional habits. Notably, it is thought that in the 11th and 12th centuries, there was a significant impact on the improvement of palatial poetry in literary schools. Poetry was characterized by its immense ability to merge science and poetry, as together they glorified the high development of science and culture.

In comparison, the poems of Nizami Ganjavi were regarded as unique not only in Azerbaijani literature but also in world literature. The development of culture was a great incentive for the development of poetry during that period. In addition, at the beginning of the thirteenth century, Azerbaijani literature, which was influenced by Arabian and Persian literature, was exposed to historical influences and reality (Chiara, 2016: 39–55). It was discovered that poets and artists who used their mother tongue increased tremendously. It was at this

time that literature was developed under the human values of Islam. The language of Azerbaijan has been conceded along the route of progress whereby it served the people as a means of communication for over 1300 years.

The Azerbaijani language underwent two different periods, whereby the first period included the formation of a literary language and the embellishment of the conventional poetry language. In essence, the second period covers three stages: the nationalization of the literary language; the development of the national language, and the present-day stage, as well as its development. Just like all the Turkic languages, the Azerbaijani language is considered to be agglutinative, whereby various suffixes mark their grammatical functions as fixed stems (Pope, 1946: 61-71). It is possible to have separate suffixes on nouns with the indication of both gender and number, whereby the absence of initial and final consonant clusters is imminent.

Oral poetry has been a form of creativity since the first settlement on the territory of Azerbaijan. Azerbaijan's literature provides deeply meaningful folklore samples since it has contained various signs of mythological and belles-lettres experiences that can be found in classical and folklore literature (Pope, 1946: 61-71). The dramatic genres of Azerbaijani folklore have always been represented by folk games and square performances. In this sense, the lyrics include child songs and lullabies; the epic includes tongue-twisters, Garavelli, and puzzles; whereas the drama includes performances and children's games.

In essence, during the development of the Azerbaijan language, the languages differed with a new era, not due to their linguistic and extralinguistic characteristics. In the first period, the language vocabulary differed since the predominance of words originated from Persia and Arabia (Pope, 1946: 61-71). The style of language in that particular period was dependent on diverse stylistic devices and poetry, which led to the inflow of a great number of loans into the literary Azerbaijani language. With the formation of realism schools and realistic literary approaches, they acted as a foremost imaginative tool, which allowed

the desertion of loan words that did not manage to be included in the vocabulary.

The last stage that involved the Azerbaijan language was marked by the fact that the language was supposed to be made a state language. The national leader by then played a great role in making sure the Azerbaijan language was declared the state language of the country. In 1969, Heydar Aliyev commenced his day by making his first ruling, which involved making the Azerbaijan language a state language. The Azerbaijani language has a profound use of the colloquial and literary style with its vocabulary and grammatical capacity that is easy to use. Heydar Aliyev was conscious of the fact that the great love and respect he had gained was enough to create an atmosphere that would lead to the establishment of the state language, which would be Azerbaijan.

In the history of civilization, the art of translation has existed as a bridge that connects various cultures. Azerbaijan's poetry is one of the colossal figures in classical poetry in Persia. The most important figure in Azerbaijani poetry was Mohammad-Hossein Shahriar, whereas "Heydar Babaya Salam" (Greetings, Heydar Baba) was one of the most important figures in the development of the language. Azerbaijani literature gained its popularity in the Turkish world, whereby it was translated into more than 30 languages.

Azerbaijan still utilizes the Azerbaijani alphabet, which is based on Latin letters. It incorporates four primary styles depending on the regions of use of the literary Azerbaijani language: official style, publicist style, belles-lettres, and scientific prose style. To date, all of the styles have reached a high level of development. The rapid expansion of terms in the Azerbaijani language vocabulary is due to significant developments in the country's political, scientific, and cultural life. This process can be seen in all styles, particularly official, and scientific styles, as well as, to a limited degree, in publicist forms.

References

1. Pope, Arthur Upham. "AZERBAIJAN." *Bulletin of the Iranian Institute*, 6/7, 1946, pp. 61–71. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/44243441.
2. Chiara Loda. "Azerbaijan, Foreign Policy and Public Diplomacy." *Irish Studies in International Affairs*, vol. 27, 2016, pp. 39–55. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/10.3318/isia.2016.27.7.

Vüsalə Bayram qızı Həbibova
Təbiət elmləri təmayüllü gimnaziya
müəllim
vusale_h@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR

Açar sözlər: *leksik sistem, dünya dilləri, alınma sözlər, sözalma hadisəsi, Avropa mənşəli alınmalar*

Keywords: *lexical system, world languages, derivations, pronunciation event, derived words of European origin*

Dilin leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur və ictimai həyatda baş verən dəyişmələr dilin leksikasında öz əksini tapır. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi, mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Həmin yeniliklər dünyada, o cümlədən, dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliklər yaradır. S.Cəfərov yazır: “Dil ictimai bir hadisədir və o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arasıkəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq, dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətində daimi bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir” [1,s.63]

Dünya dillərinə nəzər yetirsək, görürük ki, heç bir dil tamamilə öz sözlərindən ibarət deyildir. Bütün dillər mütləq şəkildə bir- biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də xeyli sayda alınma leksemlər mövcuddur. Bu gün Qərbə integrasiya, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər dilimizə bir çox alınmaların keçməsi ilə nəticələnir. Dilçilik ədəbiyyatında sözalma hadisəsi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. “Qeyd etmək lazımdır ki, sözalma və bir dilin başqa dilə təsiri fərqli hadisələrdir. Sözalma təsirin nəticəsidir. Dillərarası əlaqə prosesində dominat dilin vahidləri, ünsürləri alınır. Lakin bu hadisə icbari qaydada reallaşmır.

Başqa dildən alınmaları dil daşıyıcıları dilə gətirir.” [2,s.63] Rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə sözalma Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə formalaşmışdır. Rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən sözalmanın başqa səbəbləri də olmuşdur. Bu səbəblərdən ən başlıcası odur ki, Rusiya tərkibində və ya keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikası olan dövrdə Azərbaycan dilinin Avropa dilləri ilə əlaqəsi yox idi. Nəticədə Avropa mənşəli söz əvvəlcə rus dilinə keçmiş, sonradan bu dildən Azərbaycan dilinə gəlmişdir. Rus dilinin özündə Avropa mənşəli alınmalar kifayət qədərdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti ingilis dilindən və ya ingilis dilinin vasitəsilə rus dilinə daxil olmuşdur.

Struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin fikrincə, dilin bütün səviyyələri, o cümlədən, leksikanın özü də sistem təşkil edir. Ümumiyyətlə, leksika cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin hamısını özündə əks etdirə bilmir. Bu zaman dilə alınmalar daxil olur və bir çox hallarda onlar tədricən həmin dilin normalarına uyğunlaşaraq dilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Başqa dildən sözalmanın iki üsulu vardır: Birinci alınma – vasitəsiz keçmə. Alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir. Belə sözlər az təhrif olur. Lüğət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşməsinə nəzərdən keçirsək, görürük ki, Azərbaycan dilinin başqa dillərdən söz alması prosesində ingilis dilindən alınma sözlər - *menecer, vauçer, magistr, logistika, menecment, brauzer, kurrikulum, kurator, baloniya, sillabus, kredit, e-mail, disk, kommunikasiya, kurator, orator, resenziya, onlayn, empirizm, motivasiya, emotivizm, entuziazm, futurologiya, idol, diskusiya və s.* kimi alınmalar birbaşa alınmalardır. Belə alınmalar leksik alınmalardır.

Alınma sözlərlə əcnəbi sözlər eyniləşə bilməz. Çünki alınmalar assimilyasiya yolu ilə olsa belə, dildə mənimsənilir, əcnəbi sözlər isə ədəbi dilə daxil ola bilmir, yalnız üslubi məqsədlə bədii nitqdə işlədilir. Hazırda ingilis dilindən keçən bəzi sözlər vardır ki, dilimizdə intensiv şəkildə işlənsə də onların dilin lüğət tərkibində yer alması bu gün üçün aktual deyil. Məsələn, *cool, fool, giveaway, like, direkt, tag, look, reels, part time, cv, booling*, kimi sözləri buna nümunə göstərə bilərik. Bu sözlərin gənclərin dilində tez-tez təkrarlandığının şahidi oluruq. Təbii ki, leksik vahidlərin dilin lüğət tərkibində yer alması üçün ilk

növbədə cəmiyyətin onu qəbul etməsi və intensiv şəkildə işlətməsi əsas şərtidir. Bu baxımdan yaxın gələcəkdə yuxarıda qeyd etdiyimiz leksemləri lüğətlərimizdə görə bilərik.

A.P.Krısın alınma sözlərin dilə gəlməsinin 6 şərtini göstərir:

- 1) sözalán dildə alınma sözlərin fonetik və qrafik uyuşması;
- 2) sözalán dildə qrammatik kateqoriyalarla alınma sözlərin əlaqələndirilməsi;
- 3) alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi;
- 4) alınma sözlərin qrammatik mənimsənilməsi;
- 5) alınma sözün sözlərin yaradıcılığındakı aktivliyi;
- 6) alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi [3, s.35].

“Söz, adətən, anlayışın yayıcısı olmuş dildən götürülür. Ümumiyyətlə, ehtiyac və zənginləşmə naminə baş verən sözalma prosesinin dilə ziyanı olmur. Əlbəttə ki, alınmış söz assimilyasiyaya uğramır, işləklidən qalır, dilə uyuşmursa, onsuz da lüğət tərkibindən çıxmağa məruz qalır. Lakin bu o demək deyil ki, yeri gəldi-gəlmədi başqa dillərdən olan sözlər işlədilsin.” [2, s.35]

Dilimizə daxil olan alınmaların mənşəyinə nəzər yetirəndə məlum olur ki, müxtəlif dövrlərdə, dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlər qəbul edilmişdir.

Bu gün dövrün tələbinə uyğun olaraq, elmi, iqtisadi, mədəni inkişafın sürətlə irəliləməsindən dolayı dilin lüğət tərkibinə xeyli sayda Avropa mənşəli alınmalar daxil olmaqdadır. Bu terminlər alındığı məfhumlarla bir yerdə dilə daxil olan məcburiyyəti qazandığından zəruri alınmalar hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. Bakı: Maarif, 1970, 204 səh.
2. Кринсин Л.П. К определению «заимствование» и «заимствованное слова». // Кн. «Развитие современного русского языка», Москва: Наука 1965, с.104-116
3. Paşayeva G.B. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında alınmalar (2000-2010). Bakı: Azəri, 2018, 188 s

Püstəxanım Azər qızı Musayeva

Bakı Avrasiya Universiteti

dissertant

puste00@gmail.com

DİLÇİLİKDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: *dilçilik, sözdüzəltmə, sözdüzəldici modellər, söz yaradıcılığı, qeyri-məhsuldar şəkilçilər*

Key words: *linguistics, word formation, word-formation models, word creation, unproductive suffixes*

Bu gün qarşıda dayanan əsas məqsədlərdən biri sözdüzəltmə modellərini daha geniş tədqiq etmək və onların dildə rolunu müəyyənləşdirməkdir. Bu zaman əsas sözün semantikasına, sözün nə dərəcədə məhsuldar olmasına və cümlədəki funksiyasına diqqət edilməlidir.

Dilçiliyin yeni sahəsi hesab edilən sözdüzəltmədə rast gəlinən müxtəlif problemlər tədqiqat sahəsinin əsas obyektidir. Hazırkı dövrdə də bu problemlər öz aktuallığını qorumaqla yanaşı, onun həlli yolları da tam olaraq tapıla bilməmişdir. Belə ki, həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzələn sözlərin tədqiq edilməsində rastlanan çətinliklər bu gün üçün aktual hesab edilir və qeyd olunan məsələ dilçilər tərəfindən diqqət mərkəzindədir. Bu, dilçilik sahəsində sözdüzəltmənin statusunu və yerini müəyyən etməyə, həmçinin xarici dil fondunun zənginləşdirilməsinə imkan yaradır.

Sözdüzəltmə dilçiliyin hansı şöbəsinə aid edilməsi də hazırda mübahisəli məsələlərdən hesab olunur. Bu məsələ ilə bağlı dilçi alim F.Veysəlli qeyd edir ki: “Sözdüzəltmə leksik vahid yaratdığı üçün və dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirdiyi üçün o, dilçiliyin leksikologiya şöbəsinə daxildir. Lakin sözün yaradılması texnikası şəkilçilərlə və dilin ən kiçik mənalı vahidləri olan morfemlərlə bağlı olduğundan

sözdüzəltmə dilçiliyin morfologiya şöbəsinə də daxil edilə bilər” /1990: 151/

Dilçi Y.Seyidovun fikrinə əsasən dilçilik sahəsində söz yaradıcılığını bir bölmə kimi leksikadan ayırmaq kimi məsələlər də müşahidə olunur /2002: 96/

Ümumiyyətlə, sözdüzəltmə nədir? Sözdüzəltmə dedikdə, sözün əmələ gəlməsi və sözdüzəldici modellərin yaranması məsələləri əsas götürülür. Bura düzəltmələr və ya mürəkkəb sözlər daxil edilir.

Tədqiqatçı alim A.İ.Smurnitski sözün yaranma hadisəsini bir sözün digər sözdən əmələ gəlməsi kimi izah edir. O, sözdüzəltmə modeli belə izah edir: “Bir söz digər sözdən yaransa da, sonradan yaranan söz mənə və səslənmə baxımından ilkin yarandığı sözə nisbətən daha mürəkkəb söz olaraq işlənir” /1956: 45/. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlər bir kökdən əmələ gəlmişdir. Bu səbəbdən sözlər bir-birləri ilə sıx bağlıdır və biri digərinin əsasını təşkil edir. Məsələn, “rightist” sözünün mənası “sağçı” deməkdir və bu söz aydın məsələdir ki, “right” - “sağ” sözündən əmələ gəlmişdir. Aydın olur ki, “rightist” sözü birbaşa “right” sözü ilə bağlıdır. Sözügedən hadisəni bir çox ingilis dili sözlərinə aid etmək olar. Beləliklə, bu qısa məlumatdan aydın olur ki, sonradan yaranan sözlər ilkin sözlərdən öncə mövcud deyildir.

Bəzi hallarda isə yuxarıda qeyd olunan hadisənin tam əksi də müşahidə olunur. Məsələn, “teacher” (müəllim) sözü “teach” (öyrətmək) sözündən əmələ gəldiyini düşünmək olar. Lakin burada proses əksinə baş vermişdir, yəni “teach” (öyrətmək) sözü “teacher” (müəllim) sözündən yaranmışdır.

Sözdüzəltmənin mərhələləri və sözdüzəltmə sisteminin qapalılıq dərəcəsi onu morfologiyaya da daxil olmasına imkan verir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözdüzəltmə leksik-semantik kateqoriya ilə də bağlıdır.

Beləliklə, sözdüzəltmənin ayrı bölmə olaraq qəbul edilməsi, sözün mənasının motivləşməsi, sözün kök və əsasının düzəldilən sözün mənasının tərkib hissəsi olub-olmaması kimi məsələlər daha geniş tədqiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Seyidov Y. Grammar of the Azerbaijani language. Morphology. Baku, 2002
2. Smirnitskiy A.I. Lexicology of the English language. M., 1956
3. Veisalli F.Y. The problem of language phoneme variation in modern phonology/ In the journal: Questions of linguistics. M., 1990

Turanə Faiq qızı Cabbarzadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
doktorant
turana.cabbarova@mail.ru

İNTERTEKSTUALLIĞIN BƏDİİ MƏTNDƏKİ FUNKSİYALARI

Açar sözlər: *postmodernizm, intertekstuallıq, bədii mətn, stilistik vasitələr*

Key words: *postmodernism, intertextuality, literary text, stylistic means*

İntertekstuallıq müasir ədəbiyyatşünaslıqda tez-tez müraciət olunan anlayışlardan biridir. İlk dəfə Y.Kristeva tərəfindən irəli sürülən intertekstuallıq termini mətnlər arasındakı əlaqələri izah etmək üsulu kimi işlənib hazırlanmışdır. Y.Kristeva hər bir bədii mətnin mahiyyətə əvvəlki mətnlərdən ibarət olması fikrini irəli sürür. M.Baxtinin bütün ədəbiyyat mətnlərinin mahiyyətə dialoq içərisində olması və heç bir bədii mətnin müstəqil mövcud olmayacağı fikri Kristeva tərəfindən genişləndirilmişdir. İntertekst başqa bir mətnin içində gizlənən mətnidir, müəllifin şüurlu və ya qeyri-ixtiyari şəkildə ədəbiyyat və ya mədəniyyət tarixində mövcud olan mətnlərə və ya incəsənət nümunələrinə müraciəti yeni tarixi mərhələnin, düşüncənin təzahürüdür.

İntertekstual mətnlərdə alluziya (məlum mətnə dolayı istinaddır, əksər hallarda əsas personajlar, mövzular haqqında oxucuların tanıyacağı şəkildə qeydlərin yer alması və ya kodlaşması), sitat, pastiş (başqa bir əsərin bilərəkdən şərh), parodiya aparıcı xətlərdəndir. Stilistik vasitələrin (iki və ya daha çox mətnə vurğu, səs və ya qafiyyə nümunəsinin təkrarı) və ədəbi vasitələrin (eyham, metonimiya, sinekdoxa) açıq və ya qapalı şəkildə iştirakı intertekstual mətnin formalaşmasındakı texnologiyanın nəzəri qatını müəyyən edir. İntertekstuallıq kateqoriyası mətnlə əvvəlki mətnlər (rekursiv əlaqə), eləcə

də sonrakı mətn generasiyası (prokursiv əlaqə) arasında dialoq əlaqəsi kimi müəyyən edilir.

İntertekstuallıq qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq anlayışlarını ön plana çıxarır. Postmodern dövrdə nəzəriyyəçilər iddia edirlər ki, bədii obyektin orijinallığı və ya unikallığından danışmaq artıq mümkün deyil. Çünki hər bir mətnlə ilkin mətnlər (rekursiv əlaqə), eləcə də sonrakı mətn generasiyası (prokursiv əlaqə) arasında dialoq əlaqəsi müəyyən edilir. Bu məntiqlə yanaşıqda intertekstual əlaqə dünya ədəbiyyatını yaradan hadisə kimi izah oluna bilər. Xüsusən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin obraz, süjet, mövzu, ideya müstəvisində ədəbiyyata proyeksiyası dünya ədəbiyyatında hörümçək toruna bənzər tor qurur. Latin Amerikasında yaranan nəsr nümunələri ilə Şərqi tanınan klassik mətnləri arasında yaranan intertekstual əlaqə sitatlar, eyhamlar şəklində təqdim olunur. İntertekstuallıq bəzən mətnin daha dərinə dərk edilməsinə istiqamətlənir (bu yanaşma Kamal Abdullanın " Sirlərin sərgüzəşti" romanında özünü biruzə verir). İntertekstuallıq mətnə hadisələrə, faktlara, başqa mətnlərin personajlarına, xatirələrə, miqrant mövzularına, alınmalara eyham vuran çoxsaylı asosiasiyalar yaradan sitatlar, eyhamlar vasitəsilə ifadə olunur. İntertekstuallıq paradiqmatik xarakter daşıyır və mətni dünyanın kontinuumuna daxil edir.

Nübar Yavər qızı Abasova

ADA Universiteti

müəllim

nubar.abasova@mail.ru

MÜRƏKKƏB TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ ŞƏKLİNDƏ OLAN ZONİM KOMPONENTLİ FİTONİMLƏR

Açar sözlər: fitonimlər, zoonimlər, bitki adları, təyini söz birləşməsi, mürəkkəb təyini söz birləşməsi

Key words: plant names, phytoonyms, zoonyms, phrases, certain phrases, multi-compound phrases

Mürəkkəb təyini söz birləşmələri məsələsi dilçiliyin az tədqiq olunmuş sahələrindəndir. “Ara-sıra yürüdülən faktları nəzərə almasaq, bir dil faktı kimi bu birləşmələr tədqiq olunmamışdır” [1, s-5.]

Söz Mürəkkəb söz birləşməsi dedikdə, həm mənə, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən və cümlələr kimi söz birləşmələri də quruluşca bölünüb sadə və mürəkkəb olur. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmənin quruluşunun müəyyən edilməsinə dair iki mülahizə var. Birinci fikrə görə tərəflər arasındakı sintaktik əlaqənin müxtəlifliyi birləşmənin quruluşunu müəyyən edir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında eyni zamanda həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi olmasına baxmayaraq, həmin birləşmələri mürəkkəb hesab edə bilmərik.

İkinci fikrə əsasən mürəkkəb təyini söz birləşməsi tərkibində iştirak edən əsas nitq hissələrinin sayına görə müəyyən edilir. “sözlərin (bunlar üçdən çox da ola bilər) hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləmə bilən birləşmələr nəzərdə tutulur” [1, s-16]. Söz birləşməsinin mürəkkəb hesab oluna bilməsi üçün daxili mənə bağlılığı ilə yanaşı xarici şəkli bağlılığı da olmalıdır. Bu birləşmələrdə sözlər ümumidən konkretliyə, qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru gedir. Daxili və

xarici bağlılıq isə komponentləri bir-birindən asılı edir. Nəticədə həmin birləşmə bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir.

Mürəkkəb təyini söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar.

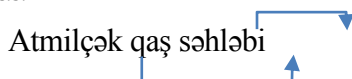
1. Heç bir silsilə təşkil etməyənlər
2. Silsilə təşkil edənlər.

Heç bir silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin tərkibində sözlərin tərəflərdə iştirakı müxtəlif olur. Belə birləşmələrin birinci və ya ikinci tərəfi sözlə ifadə olunur. Silsilə təşkil edən mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə isə idarə, təşkilat adları olan mürəkkəb adlar təşkil edir. Məsələn, *Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti*.

Komponentlərindən biri heyvan adı olan fitonimlərin sırasında beş fitonim mürəkkəb təyini söz birləşməsi ilə adlandırılmışdır: **atmilçək qaş səhləbi** (Rus. *Офрис оводоносная* Lat. *Óphrys oestrifera*), **ayı qılncı süsən** (Rus. *Ирис германский*, Lat. *Iris germanica*), **quş yuvası qıjısı** (Rus. *Костенец гнездовой*, Lat. *Asplenium nidus*), **tülküquyruq acı biyan** (+---), **arı qaş səhləbi** (Rus. *Офрис пчелоносная*, Lat. *Ophrys apifera* Huds.)

Atmilçək qaş səhləbi (Rus. *Офрис оводоносная* Lat. *Óphrys oestrifera*) Birləşmə bütövlükdə I növ təyini söz birləşməsidir. İkinci və üçüncü komponent ayrılıqda II növ təyini söz birləşməsidir, sadə birləşmədir (qaş səhləbi), sinfin adına işarə edir. Birinci komponent olan zoonimik komponent isə həmin sadə birləşmədən əvvəl işlənir və onun ayrı-ayrı tərəflərini deyil, birləşməni bütövlükdə təyin edir. Sinfin adı birləşmə şəklində olduğundan növün adı təbii olaraq, mürəkkəb təyini söz birləşməsi şəklində olur.

II növ t.s.b.

Ayı qılncı süsən (Rus. *Ирис германский*, Lat. *Iris germanica*) Birləşmə I növ təyini sözbirləşməsidir. Burada birinci komponentlə ikinci komponent II növ təyini söz birləşməsi şəklində olub özündən sonra gələn üçüncü komponenti təyin edir. Burada çüncü komponent ayrılıqda əsas tərəfdir, sinfin adına işarə edir. Növün adı isə söz birləşməsi ilə adlandırılmışdır. Burada metforik bənzətmə öz işini

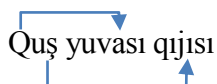
görür. **Ayı** gövdənin ölçüsünün böyüklüyünə, **qılınc** bitkinin qılıncı xatırladan gövdəsinə, **süsən** isə bitkinin daxil olduğu sinfə işarədir.

II növ t.s.b.

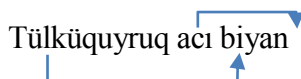
Quş yuvası qijısı (*Rus. Костенец гнездовой, Lat. Asplenium nidus*) Bütövlükdə birləşmə II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Burada II növ təyini söz birləşməsi nüvə kimi dayanır. Sadəcə olaraq, axırına söz əlavə edilərək mürəkkəb II növ təyini söz birləşməsinə cevrilir. Üçün cü komponüent olan qijı sözü sinfin adını göstərir. Quş yuvası isə qijilərin bu növünün forma etibarı ilə ağac üzərindəki quş yuvasına bənzədiyinə işarə edir. Beləliklə bitkinin adı ortaya çıxır.

II növ t.s.b.

Tülküquyruq acı biyan (*Rus. Горький лакричник*) Mürəkkəb I növ təyini söz birləşməsidir. Burada sözlər ardıcıl olaraq bir-birini — birinci söz ikincini, ikinci də üçüncünü təyin edir. Biyan sinfi göstərir, bu cinsdən olan bitkilər də iki yarım-növə bölünür: şirin biyan və acı biyan. Tülküquyruq acı biyan fitonimi isə tülkünün quyruğuna bənzəyən acı biyan bitkisinin adıdır.

I növ t.s.b.

Arı qaş səhləbi (*Rus. Офрис пчелоносная, Lat. Ophrys apifera Huds.*) Bu birləşmə də mürəkkəb I növ təyini söz birləşməsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu birləşmədə də ikinci və üçüncü komponent ayrılıqda II növ təyini söz birləşməsi olan qaş səhləbi sinfin adına işarə edir. Zoonim olan birinci komponent isə həmin sadə birləşmədən əvvəl işlənir və onun ayrı-ayrı tərəflərini deyil, birləşməni bütövlükdə təyin edir.

II yöv t.s.b.

Arı qaş səhləbi

Tədqiqat zamanı topladığımız 350 zoonim komponentli fitonimdən çox az qismi, cəmi beş ədədi üç komponentli təyini söz birləşməsi şəklindədir. Amma kəmiyyət etibarı ilə az olsa da, struktur-semantik baxımından keyfiyyətə zəngindir.

Ədəbiyyat

1. İskəndərova Ş. Azərbaycan dilində mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Lənkəran, Bakı Universiteti xəbərləri, 2006, 76 s
2. Abdullayev Ə., Y. Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Maarif, 1985, 464 s.
3. Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Sintaksis, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 164 s.

Röya Əbdül qızı Zülfüqarlı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
magistrant
e-mail: p.gunel@hotmail.com

RUS MƏNŞƏLİ ALINMALARIN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ YERİ

Açar sözlər: *dilçilik, terminologiya, termin, alınma terminlər, rusizm, sovetizm*

Key words: *linguistics, terminology, borrowed terms, russism, sovietism*

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rolu rus dili oynamışdır. XIX əsrin ilk rübündən Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə keçməsinin nəticəsi olaraq, dilimiz ərəb və fars dilindən söz mübadiləsini kəsmiş oldu. 1920-ci ildən başlayaraq mövcud siyasətin sayəsində dilimizə rus dilli sözlərin, terminlərin qəbulu gücləndi. Azərbaycan ərazisi coğrafi və inzibati cəhətdən Rusiya ilə bağlı olduğundan dilimizə Avropa dillərindən birbaşa söz daxil ola bilməmişdir. Yeni informasiyalarla bağlı sözlər əvvəl rus dilinə daxil olaraq unifikasiya prosesi keçirmiş, daha sonra Azərbaycan dilinin leksikomuna daxil olmuşdur. Vaxtilə rus sözləri kimi lüğətimizə daxil olan bir çox sözlər əslində Avropa mənşəli sözlərdən alınmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, rus dili əsasən “sözalın” dil olmuş, dünya dillərinə çox az söz vermişdir. Abbasova B. yazır: “Rus dili I Pyoturun zamanından başlayaraq, Qərb dillərindən-alman, holland, fransız, ingilis, skandinav dillərindən külli miqdarda söz götürmüş, onların əksəriyyətini mənbədə olduğu kimi işlətməyə çalışmışdır”. (1.s.51)

Rus dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan Avropa mənşəli sözlərin də özünəməxsus formalaşma prinsipləri mövcuddur. N.Məmmədli bu prosesi mürəkkəb hadisə kimi dilimizin müxtəlif səviyyələrində

araşdıraraq fonetik, qrafik, orfoqrafik, semantik və qrammatik əlamətləri üzrə ümumiləşdirir. (2.s.228-263)

Rus dilindən Azərbaycan ədəbi dilinə məlum dövr üçün xarakterik olan inkişaf ərəfəsində, bir çox dünya xalqlarının da yaddaşına “sovetizm” kimi həkk olunan sözlər daxil olmağa başladı.

Rusizmlərdən fərqli olaraq sovetizmlər sovet quruluşunu, sovet hakimiyyəti dövründə rus dilindən alınmış vahidləri əks etdirən sözlər idi. Buna nümunə olaraq kolxoz, sovxoz, traktor, kommunist, partiya və s göstərmək olar.

Sadıqova S. tarixi mənbələrə istinad edərək rus dilindən keçən terminləri belə qruplaşdırmışdır;

1. İctimai-siyasi informasiya ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər

2. Sırf elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan, yəni elmi anlayışları bildirən terminlər (3.215)

Dilimizə daxil olan texniki terminlər, elmi və tərəqqinin müəyyən sahələrinə aid olduğu üçün bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Nümunə olaraq, vokal, kater, relyef, debit, alfa, qamma, teorem, şrift, modal, modul, limit, sink, bint, ampula, vena kimi sözləri göstərmək olar.

Rus dilindən Azərbaycan dilinə bir çox şəkilçilər də daxil olmuş və sözdüzəldici şəkilçilər sırasına daxil edilmişdir.

-izm- professionalizm, marksizm, kapitalizm, anarxizm, orqonisizm,

-ist- idealist, realist, şovinst, anarxist, artist, marinist

- or- donor, rejissor, televizor

-ant-

diplo-

mant, debutant, sekant, protestant, kursant, orkestrant, imiqrant,

-ent- asistent, element, rekvirent, kabinet, dosent, abonent, referent

-ik- metodik, poetik, xronik, pragmatik, periodik, tektonik,

-ika- ritorika, kosmetika, romantika, sintetika,

-tik- atik, tematik, statistik, onomastika, ideomatik, sinoptik, osmotik

-iv- kollektiv, obyektiv

-ura- vertatura, korrektura, doktorantura, klaviatura

-ator- diktator, indikator, inkassator, seperator, modulyator

-tor- sensibizator, rotator, informator, depozitor, auditor, skanistor,

-it- stomatit,koksit,depozit,kianit
-at- demokrat, plagiat,bankomat
-oz- selluloz, būsolyoz, venoz,proqnoz
-ial- differensial, prinsipial,
-qraf- starlettoqraf, stekloqraf, sinkoqraf, mimeoqraf, kardioqraf, ondoqraf
-aj- kilometraj, amperaj,zondaj,xronometraj
-us- sitrus, notarius
-um- kalsium, natrium, kalium
-al- vektorial, geometral.ixtiologiya,fundamental,kapital
-logiya- semasiologiya, ideologiya, biologiya, leksikologiya, nevrologiya,

Dilin lüğət tərkibinə inkişaf və elmi tərəqqi ilə əlaqədar olaraq bir çox terminlər daxil olsa da, ehtiyac yaranmadığı halda dilə gətirilən bəzi terminlər gec tez sıradan çıxmağa məcbur olur.Rus dilindən alınmış söz və terminlər söz ehtiyatını artıraraq lüğət tərkibini zənginləşdirsələr də mümkün qədər dilin öz daxili imkanlarından istifadə etmək,dilin özünəməxsus saflığını qorumaq daha məqsədəuyğun sayılır.Bundan əlavə,unutmaq olmaz ki, terminlər alınarkən dilə uyğunlaşması, düzgün unifikasiyası vacibdir. Yəni alınma termin mənbə dildəki formaya maksimum dərəcədə yaxın, dilin daxili tələblərinə cavab verəcək şəkildə olmalıdır. Hansı dildən alınmasına baxmayaraq dil daxili qanunlar və tələblər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. B. Abbasova Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərnəşr, 1995.
2. N. Məmmədli Alınma terminlər (1920-1995). Bakı,Elm 1997
3. S. Sadıqova Azərbaycan dilinin terminologiyası Bakı, Elm 2011.

Günay Zülfi qızı Ağayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
magistrant
aqaeva96g@gmail.com

TOPONİMLƏRİN DƏYİŞDİRİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *onomastika, toponim, etnos, coğrafi ad, areal*

Keywords: *onomastics, toponym, ethnos, geographical name, area*

Toponimlərin bir qismi zaman keçdikcə öz ilkin formasını itirərək yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu isə təbii haldır. Çünki konkret bir ərazidə məskunlaşmış etnoslar həmin ərazidə baş verən dəyişiklikləri, ictimai-siyasi hadisələri nəzərə alaraq müəyyən coğrafi adlar yaratmışlar. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, coğrafi adlar müəyyən dövrün, formasiyanın məhsulu olub bir çox xalqlara, etnoslara aid tarixi hadisələri, faktları özündə əks etdirir. Bu isə onu göstərir ki, coğrafi adlar – toponimlər tarixin müəyyən mərhələlərində əmələ gəlmiş, baş verən hadisələrdən asılı olaraq həm forma, həm də məzmunca dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Toponimlər coğrafi obyektlərin pasportu hesab olunur. Necə ki, bir insanın milliyyətini, etnik mənşəyini onun pasportu vasitəsilə öyrənmək olur, eləcə də, torpağın mənsubiyyətini həmin əraziyə ad qoymuş etnos, xalq müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə ilk dəfə A.A.Bakıxanov cəhd etmişdir. O, təsadüfi halda qeyd etmirdi ki, “*Əgər ölkənin hər bir qarışı-kəndləri, rayonları, binaları hətta qədim hasarı geniş bir surətdə tədqiq edilsə, əhalinin etnik mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır*”. [1, s.33]

Coğrafi adlar özündə həm tarixi keçmiş, həm də qədim coğrafi areal qoruyub saxlayır. Elə buna görə də hər hansısa bir ərazinin işğalı başa çatdıqdan sonra ilk əvvəl həmin ərazinin coğrafi adlarının

dəyişdirilməsinə başlanılır. Çünki hər bir ad özündə bir tarixi əks etdirir. Toponimlərin dəyişdirilməsi ərazinin qədim tarixinin saxtalaşdırılması, unudurulması üsuludur. Ərazinin işğalı başa çatdıqdan sonra coğrafi adlara qarşı təcavüz siyasəti uzun illər boyu davam etmişdir. Coğrafi arealın təzədən müəyyən edilməsi üçün yerli əhalinin tarixi, etnoqrafiyası, dili ilə bağlı olan iri toponimlər dəyişdirilir. İşğalçı xalq coğrafi toponimlərə öz dilərinə uyğun ad qoyur, yeni salınan yerləri də yad toponimlərlə adlandırırlar.

Vətənimiz Azərbaycan tarix boyu zəngin təbii sərvətlərinə, əlverişli geoloji mövqeyinə görə təkrar-təkrar yadellilərin hədəfinə çevrilmişdir. Torpaqlarımızla birgə coğrafi adlarımız – toponimlərimiz də işğalçıların təcavüzünə məruz qalmışdır. Tarixən vətənimizdə bəzi toponimlərə yad adların qoyulması, bəzilərinin davamlı olaraq dəyişdirilməsi ölkəmizin toponimiyasında ərəb-fars, monqol, rus, erməni areallarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Sovet hakimiyyəti dönməində XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın milli coğrafi adlarının dəyişdirilməsi siyasəti daha da geniş vüsət aldı. Azərbaycanın inzibati ərazi quruluşunda köklü dəyişikliklər aparıldı. Bir çox şəhər, kənd, iri qəsəbələrin qədim adları sənədlərdən silindi. Həmin məntəqələrə sovet ideologiyasını əks etdirən, rus mənşəli adlar verilməyə başlandı. Gəncənin adı Abbasabad və Yelizavetpoldan sonra yenidən dəyişdirilərək Kirovabad oldu. Qubanın adı dəyişdirilərək Qırmızı qəsəbə, Neftçala-Bakı komissarı, Binəqədi-Kirov, Ağsu-Leninavan, Lənkəran-Avrora, Goranboy-Yuxarı Ağcakənd, Şəki-Orconikidze və s. adlandırıldı.

Toponimlərimizin kütləvi formada və məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi torpaqlarımıza göz dikən erməni separatçıların da öz çirkin məqsədlərini həyata keçirmələrinə şərait yaratdı. Qərbi Azərbaycandakı toponimləri kütləvi sürətdə erməniləşdirən separatçılar tarixi torpaqlarımızın işğalını qanuniləşdirmək üçün səbəblər yaratdılar. Vətənimizin ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağı işğal etmək üçün də eyni hazırlıqlar görüldü. Bununla da, dünya mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsi olan qədim toponimlərimiz erməni vandallarının təcavüzünə məruz qaldı.

Etiraf edək ki, Azərbaycan dilinin toponimiyasını ilkin müstəqillik dövründə bir qədər ötəri xarakter daşımış, dərindən araşdırılıb tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Ədəbiyyat

1.A. A. Bakıxanov. Gülüstani İrəm. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 252 s.

Günəl Elxan qızı Əsgərova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
doktorant

ƏLABBASIN “QARAQOVAQ ÇÖLLƏRİ” ROMANINDA QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

***Açar sözlər:** sosial-psixoloji roman, Qarabağ həqiqətləri, müharibə və insan, monoloji etiraz, qələbə əzmi, roman-protest*

***Key words:** social-psychological novel, Kharabagh realities, monologue objection, determination to win, war and man, novel-protest*

1. Müstəqillik dövründə Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatda inikası və dərkə digər janrlarla yanaşı, sosial-psixoloji romanlarda da mühüm yer tutur. Əlabbasın bir çox hekayələri və “Qaraqovaq çölləri” romanında Qarabağ həqiqətlərinin müxtəlif aspektləri qeydə alınır, konstataasiya olunur. “Qaraqovaq çölləri” romanı (2008) müharibə mövzusunda yazılmış fərqli bir roman kimi ədəbi ictimaiyyət və oxucular arasında geniş rezonans doğurmuşdur. Romanın əsas ideya xətti müharibə və insan, müharibə və cəmiyyət qarşıdurmasında mənəviyyat məsələlərini hədəf götürür. Müharibə dövründə fərdin, şəxsiyyətin xüsusən qabaran, nəzərə çarpan xarakteri, onu əhatə edən mühitdə reaksiyası, sosial psixologiyası romanda bədii tədqiq predmetidir.

2. Romanda hadisələr bir neçə süjet dönəmi ətrafında cərəyan edir və uyğun olaraq Qarabağ müharibəsi bir neçə aspektdən əks olunur. Müharibə insanların və mühitin iç üzünü göstərir: qəhrəmanın simasında milli insanın mənəvi saflığını, cəsurluğunu, vətənpərvərliyini üzə çıxarırsa, məmurların nümunəsində eybəcərlənmiş cəmiyyətin hələ də dəyişmədiyini qabardır. İkinci bir süjet dönümü qəhrəmanın birbaşa cəbhə səhnələrini, müharibə əhvalatlarını təqdim etsə də, burda da yazıçını daha çox müharibəyə etiraz məqamları maraqlandırır. Ro-

manda daha bir motiv əsirlik mövzusu ilə bağlanır. Birinci Qarabağ savaşından sonra əsirlər problemi xüsusən aktual olaraq qalırdı. Ermənilərin əsirlərlə amansızcasına davranması, işgəncələrə məruz qoymasına rəğmən faktları danması, saxtakarlıq edərək əsirlərin olması faktorunu beynəlxalq aləmdən gizləməsi vəziyyəti tamamilən mürəkkəbləşdirirdi. Cəmiyyətdə sosial-psixoloji gərginliyi artıran bu amil, şəksiz ki, müharibə tematikasına müraciət etmiş yazıçıların nəzərindən yayın bilməzdi. Əlabbas “Qaraqovaq çölləri” romanında problemin ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji aspektlərini əks etdirmişdir.

3. Müharibə mövzusunda qələmə alınmış “Qaraqovaq çölləri” sosial-psixoloji konfliktlər romanı olaraq qalır; romanın əsas süjet xətti məhz bu zəmin üzərində qurulmuş, digər süjet qollarını da içinə almışdır. Romanda sürəkli psixoloji gərginliyin təzahürlərini yalnız əsas qəhrəmanın təmsalında deyil, onu əhatə edən müsbət obrazların nümunəsində də görürük. Bütövlükdə, “Qaraqovaq çölləri” əsərini roman-protest adlandırmaq olar. Roman müharibəni birbaşa müəllifin epik təhkiyəsi ilə təqdim etmir, məhz qəhrəmanın monoloji etiraz (“patetik”) nitqləri vasitəsilə, həm də ən gərgin psixoloji durumu zamanı təqdim edir. Romanda müharibə dövrü insanının gərgin və mürəkkəb psixologiyası ən müxtəlif situasiyalarda təfərrüatlı izlənilir. Xalq tərəfindən həm rəğbətlə qarşılanıb, həm qınansa da, qəhrəmanın ictimai protesti bütönlükdə cəmiyyətdə hər şeyin səbəbkarı müharibəyə və düşməyə qarşı müqavimət duyğularını qoruyub saxlamağa zəmin olur. Məhz həmin ümumxalq etiraz mövqeyi Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının qələbə əzminə, Azərbaycan ordusunun erməni faşizmi üzərində zəfər çalmasına gətirib çıxardı.

Seyidnisə Bəxtiyar qızı Lətifli

AMEANizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doktorant

seyidnise.m@gmail.com

CƏMŞİD ƏMİROVUN “SAHİL ƏMƏLİYYATI” POVESTİNİN OBRAZLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: obraz, povest, hadisə, müəllif, Sahil əməliyyatı

Key words: character, narrative, incident, author, coastal operation

Obraz müəllifin ideyalarının, bədii təfəkkürünün daşıyıcısıdır. Əsərin əsas bədii strukturunu obrazlar sistemi formalaşdırır. Müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlər bədii obraz vasitəsi ilə reallaşır. Bədii əsərdə yaradılmış hər bir obraz və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri əsərdəki əsas fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bədii obraz sənətin idraki funksiyası ilə bağlı olub, gerçəkliklə sənətkar arasında özünəməxsus dialoqdur, sənətkar fantaziyası, duyum, ilham və s. subyektiv amillərlə də bilavasitə əlaqədardır (4,2). Müəllif əsərdə müxtəlif obrazlar vasitəsilə əsərin mahiyyətini izah edir: insan obrazı, təbiət obrazı, əşya obrazı, hiss obrazı, obraz-təfərrüat və s. Obrazın özünəməxsus xüsusiyyətləri onun düşüncə, hiss, hərəkət və məqsədləri müəllif tərəfindən bədii boyalarla yaradılaraq oxuculara çatdırılır. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində qeyd edilmişdir: “Bədii obraz sənətin varlığa münasibətləri haqqında, sənətin daxili qanunları haqqında təsəvvürlərlə, idrak problemi ilə bağlı olan mürəkkəb çox-cəhətli bir anlayışdır” (2, 168).

Müəllif əsərdə yaratmış olduğu dialoq və monoloqlar vasitəsilə psixoloji vəziyyətdə obrazların daxili məni, fərdi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırır: “Budur, artıq sakit həyat qutarmış, on il dalbadal hər həftənin altıncı günü qorxaraq gözlədiyim tapşırıq gəldi” (3, 157). Sahil əməliyyatı povestində Nikezin Neçipurenkinun xəyalında canlandırdığı bu fikirlər, onun sakit həyatı arzulaması, boynundakı buxo-

vlardan azad olunmaq istəyini müəllif obrazın monoloqu vasitəsilə oxucuya çatdırır. Əsərdə Tatyana ilə Çolaq kişinin dialoquna nəzər saldıqda bu obrazların casus olması ilə paralel müəllif onların əsl daxili xarakterini ortaya çıxarmağa müvəffəq olmuşdur: “-Tatyana: Mənim, sənə yazığım gəlir, sən də məni kimi təksən, heç kimin yoxdur. Sabah başına iş gəlsə dalınca ağlayanın olmayacaq. - Çolaq kişi: Mən pis adam deyiləm, mənim qorxaqlığımdan istifadə edib bu işə məcbur etmişlər.” (3, 195). Detektiv mövzuda yazılmış əsərlərdə obrazların əlaqəsi, qarşılıqlı münasibətlərin təşkili bir-birilə əlaqələndirilir. İlk baxışda bunun əksi görünsə də əsəri oxumağa davam etdikcə məhz düşünlərin açılması bu münasibətlər arasında olan bağlılığı aşkara çıxarmaqla baş verir. Povestdə əks-kəşfiyyatçılar tərəfindən keçmişdə baş vermiş qətl hadisəsi ilə mühəndis Əzimovun çertyojlarının oğurlanması prosesində iştirak edən casuslar aralarındakı münasibətin aşkara çıxarılması nəticəsində konflikt həll olunur və casuslar hər biri sıra ilə zərərsizləşdirilir.

Əsərdə yaradılmış hadisələrə münasibət məhz obrazlar vasitəsilə cəmiyyətə təlqin edilir. Sahil əməliyyatı əsərinin sonunda cinayətkarların zərərsizləşdirilməsi, onların əks-kəşfiyyatçılar tərəfindən həbs olunması xeyrin şər üzərində qələbəsini əks etdirir. Məhz bu yolla yazıçı cəmiyyətə ədalətin hər zaman bərqərar olacağını göstərir. Mənfəətlər obrazların daxili mənasında çəkdiyi əzabları, sıxıntıları, düşükləri yolun çıxılmazlığını göstərməklə cəmiyyəti doğru yolu tutmağa təşviq edir. Cəmişid Əmirov yaratdığı obrazları təsvir edərkən onları ittiham etmir, o obraza dair hər detallı açıb göstərərək mənfəətlər və müsbət surətləri seçməyi oxucunun öhdəsinə buraxır. Beliskinin sözləri Sahil əməliyyatı povestində əksini tapmışdır: “İnsan təbiəti yaradır, cəmiyyət isə onu inkişaf etdirir və yetişdirir”. Həqiqətən də bu sözləri müəllif obrazların keçmişinə nəzər salaraq, onların psixoloji durumlarını göstərərək təsdiqləyir. Bualo Poeziya sənəti əsərində qeyd etmişdir: “Öz qəhrəmanınızın xarakterini hər bir şəraitdə gözləyib saxlamağa çalışın. Qəhrəmanın mənsub olduğu ölkəni və zamanəni öyrənin, həmişə yadda saxlayın ki, bunlar qəhrəmanın xarakterinə təsir edir” (1, 76). Cəmişid Əmirov əsərdə bütün vəziyyətlərdə qəhrəmanlarının

vəziyyətini əsərdə təsvir etmişdir. Əsərdəki mənfi və müsbət obrazların qarşılaşdıqları bütün çətin, psixoloji durumlarda hər birinin xarakterini detallı şəkildə əks etdirmişdir. Həmçinin əsərdə cəsusların xarakteri ilə mənsub olduğu ölkə amili də qarşılaşdırılmışdır. Məsələn, Amerikalı Bob Kembpell, Ukraynalı Pyotr Nikezin, Prusiyalı Yelena Mixaylovna.

Cəmşid Əmirov əsərdə müraciət etdiyi hər bir hadisəyə o qədər yaxından bələddir ki, oxucunun diqqətini cəlb edə bilir. Qəhrəmanların peşələrinə məxsus olan incə detalları o qədər də dərin şəkildə təsvir edir ki, sanki o sahənin mütəxəssisidir. Həm əks-kəşfiyyatçıların, həm də cəsusların fəaliyyətinin təsvirində biz bunun şahidi oluruq. O, obrazlarının xarakterini fərdiləşdirmək və tipikləşdirmək məqsədilə bir çox vasitələrdən istifadə etmişdir. Qəhrəmanların xarakterinə, ictimai mənşəyinə, düşüncə və həyat tərzinə uyğun danışq təzi müəyyənləşdirmişdir. Cəmşid Əmirov yaratdığı obrazları öz dili ilə danışdırır. Bu xüsusiyyət onun qələmə aldığı obrazların illər keçsə də yaddaşda qalmasına səbəb olur. Sahil əməliyyatı povestində yaradılmış obrazların peşəsini, əxlaqi dəyərlərini, mənfi xüsusiyyətlərini, xarici qüsurlarını nəzərə çatdırmaq məqsədilə ləqəblərdən istifadə etmişdir. Məsələn, Rıjı şofer- Volodya, Çolaq kişi - Ağayar, Balaca Oqtay-Oqtay Çingizov, Şaşa- Aleksandr Denisov, Acgöz Mekkenzi və s. Göründüyü kimi müəllifin istifadə etdiyi ləqəblər müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmuşdur.

Povestdə təsvirlərin konkret üslubi funksiyası vardır. Müəllifin əsərdə təsvir etmiş olduğu məkan, orada yer alan əşyaların quruluşu baş vermiş hadisə haqqında məlumatların oxucuya dəqiq, obrazlı şəkildə çatdırılmasını vəzifəsini yerinə yetirir. L.N.Tolstyoy qeyd etmişdir ki, “hər hansı bədii əsəri tam vəhdət halında bağlayan bir vasitə varsa, o da sənətkarın təsvir obyektinə özünəməxsus mənəvi münasibətidir”. Hadisələr nə qədər tam vəhdət halında təsvir edilərsə, bir o qədər mətn bütünlənmiş xarakter daşıyır. Dolğun, bitkin əsər oxucunu düşündürür, həyat həqiqətlərini dərkə və beləliklə də, təfəkkürün, idrakın fəallığına, hadisələrə tənqidi yanaşma mövqeyinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Cəmşid Əmirovun Sahil əməliyyatı povestində yaratmış olduğu obrazlar sistemi orijinallığı ilə seçilir. Ədib müxtəlif təsvir vasitələrindən istifadə etməklə obrazları hərtərəfli şəkildə analiz etmək üçün şərait yaratmışdır. Bu xüsusiyyət obrazların daha yadda qalan olmasına zəmin hazırlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı: Azərnəşr, 1969, 182 səh.
2. Cəmşid Əmirov. Sahil əməliyyatı. Bakı, 2017, 307 səh.
3. Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 səh.
4. Salidə Şərifova. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı-“Elm və təhsil”. 2015, 104 səh.

Şerzad Rahmatullayevich Atamuradov

Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Universiteti

abukomron@mail.ru

ÖZBEK-TÜRK İLETİŞİM KÜLTÜRÜNDE PRAGMATİK ENGEL OLARAK DEYİMLER

Anahtar sözcükler: *iletişim kültürü, pragmatik engel, deyim, çağrıştırmak, ulusal kimlik*

Keywords: *communication culture, pragmatic barrier, idiom, remind, national identity*

Deyimler, tıpkı atasözleri gibi halkın uzun sürelik yaşamsal deneyimi sonucu ortaya çıkan, manevi kıymeti çok yüksek, paha biçilmez değerlerdir. Çünkü deyimler özünde milli özellik ve renkleri, halkın söz gücünü barındırır. Deyimler diğer ulusal değerler gibi milletin kimlik kartının bir parçasıdır. Bir dilde kullanılan deyimlere bakıp bu dili konuşan halk hakkında algı oluşturmak mümkündür. Deyimler dili güzelleştirir, ifadeyi etkili kılar.

Sözlüklerde deyim için kullanılan tanımlar birbirine benzer ve birbirini tamamlar nitelikte. Söz gelimi, Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde deyim "bir kavramı veya düşüncüyü ifade eden, genelde kalıplaşmış söz öbeği veya cümle, tabir." olarak tanımlanırken Türkçe Sözlük'te deyimın açıklaması şöyledir: "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir."

Deyimlerde kullanılan sözcükleri temel anlamlarıyla kabul etmek son derece yanlıştır. Çünkü deyimlerde en az bir sözcük mecaz anlam taşır ve düşünüldüğünden tamamen farklı mânâ ifade eder. Örneğin, Özbekçe "Kapalagi uchib ketdi" (Kelebeği uçup gitti) deyimini kelebekle ilgili değildir ve aslında kişinin aniden korkuya kapıldığını bildirir. Aynı şekilde "Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi" (Karpuzu

koltuğundan düşdü) demek, kişinin beklentisinin gerçekleşmediğini ve onun umutsuzluğa düştüğünü ifade eder.

Deyimlerin yukarıda dile getirilen tanım ve özellikleri göz önünde bulundurulursa onların Özbek-Türk iletişim kültürünün başarılı bir şekilde gerçekleşmesinde engel teşkil edeceği anlaşılar. Birincisi, konuşma sırasında kullanılan deyim doğru anlaşılması ve iletişimin sürdürülebilir olması için dilin iyi bilinmesi gerekir. İkincisi, Özbekçe ve Türkçede öyle deyimler vardır ki onlar şekilce nedereyse aynıdır veya diğer dilde bulunan farklı bir deymi çağırıştırır. Anlam bakımından ise söz konusu deyimler birbirlerinden tamamen ayrılırlar. Söz gelimi, Türkçede “akla kararı seçmek” deymi vardır ve bir işi başarınca ya da değin çok sıkıntı çekmek, güçlüklerle karşılaşmak anlamında kullanılır. Söz konusu deyim Özbekçe “oq-qorani tanimoq” deyimini çağırıştırır. “Oq-qorani tanimoq” deymi iyiyle kötüyü ayırt edebilecek kadar deneyim kazanmış bir yaşta olan kişi için kullanılır. Aynı şekilde Türkçe “ayağı yerden kesilmek” deymi “çok mutlu olmak” anlamında kullanılırken Özbekçe “oyog’i yerdan uzilmoq” (ayağı yerden kesilmek) gurura kapılıp kibirlenmek demektir.

Aşağıdaki tabloda sunulan deyimler de yukarıdaki şekilde değerlendirilebilir:

TÜRKÇE DEYİM	AÇIKLAMASI	ÖZBEKÇE DEYİM	AÇIKLAMASI
Ahı tutmak	ilenmeleri gerçek olmak	Ohi tutmoq	feryadı her tarafa yayılmak
Bel bağlamak	güvenmek	Bel bog’lamoq	Azmetmek
Canına değmek	1.Çok hoşlanmak 2.Ruhu şad olmak	Joniga tegmoq	bıkmak, usanmak
Dile (dillere) düşmek	hakkında dedikodu yapılmak	Tilga tushmoq	tanınmak, ün kazanmak
Dost tutmak	evlilik dışı ilişki kurmak	Do’st tutinmoq	arkadaş olmak

Eli uzun	hırsız	Qo'li uzun	çok şeye gücü yeten
Ense yapmak	yan gelip yatmak	Ensasini qotirmoq	beğenmeyerek sinirlenmek
Gönül koymak	gücenmek, darılmak	Ko'ngil qo'ymoq	gönül vermek
Gözü açık	uyanık	Ko'zi ochiq	canlı, diri, yaşayan
İçi geçmek	kısa bir süre uyuyuvermek	İchi o'tmoq	içi sürmek
İçi gitmek	1.İçi sürmek 2.Çok istemek	İchi ketmoq	içi sürmek
Kanı kaynamak	çabucak sevgi duymak	Qoni qaynamoq	Öfkelenmek
Parmak ısırma	büyük şaşkınlık duymak	Barmog'ini tishlamoq	1.Pişmanlık duymak 2.Düşünceye dalmak

Özetle, Özbek-Türk iletişim kültüründe deyimlerle ilintili engel oluşturan durumların tespit edilmesi, bu konuda kapsamlı bir araştırmanın gerçekleştirilmesi, Karşılaştırmalı Türkçe-Özbekçe Deyimler Sözlüğü'nün hazırlanarak kullanıma sunulması büyük önem arz eder.

Kaynakça

1. Türkçe Sözlük / haz.: Şükrü Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 ciltli. – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Yayınları, 2006.

Günay Yaşar qızı Yediyarlı
Xəzər Universiteti
doktorant
gunay.yediyarli.92@mail.ru

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “BAYRAQDAR” POVESTİNDƏ QAÇQINLIQ MÖVZUSU

Açar sözlər: *Elçin Əfəndiyev, “Bayraqdar” povesti, qaçqınlıq*

Key words: *Elchin Efendiyev, “Bayragdar” narrative, refugee*

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qaçqınlıq mövzusunda çoxlu bədii əsərlər yazılıb. Yaddaşlarda dərin iz buraxmış bu ədəbi nümunələr oxucunun keçmiş və gələcək, olum və ölüm, sülh və müharibə barədə düşüncələrinə aydınlıq gətirir. Çağdaş Azərbaycan nəsrində qaçqınlıq mövzusuna öz yaradıcılığında geniş yer verən yazıçılarımız çoxdur. Onlar öz əsərlərində həm itirilən torpaqların ağrı-acısından, həm də doğma el- obalarından köçkün düşmüş insanların əzablı həyatından yazır, bu böyük faciəni dastana çevirirlər. Bu ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Elçin Əfəndiyevdir. O, müasir Azərbaycan nəsrinin təkamülündə çox fəal iştirak etmiş, gördüklərini və eşitdiklərini bədii sənət dilində əbədiləşdirən ədiblərimizdən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük hadisə olan “Bayraqdar” povesti də yazıçının 2000-ci illərdən başlayaraq yazdığı, müasir ədəbiyyatımızda ən uğurlu hadisəyə çevrilmiş əsərlərindəndir. Əsər oxucunu həm qaçqınların ağır, çətin güzəranına acıdır, həm də düşməne qarşı güclü nifrət hissi oyadır.

Povestin əsasında duran mövzu, nə iki qaçqın yeniyetmənin (Əbülfət və Cəmilənin) nakam sevgisidir, nə də Əbülfətin faciəli və vaxtsız ölümü. Çünki bütün bunlar tam məzmunu əhatə edə bilmir. Burada əsas olan Qarabağ müharibələrində öz doğma torpaqlarından zorla didərgin düşən, erməni təcavüzünə məruz qalan insanların yaşadıkları sıxıntılardır. Ya da qısacası, kədərdir. Povestin tam, va-

hid sujet xətti yoxdur. Yazıçı sanki ayrı-ayrı parçaları məharətlə, böyük ustalıqla bir yerə toplamağı bacarmış və bütöv bir həyat parçası yaratmışdır. Hər obrazın acılarla dolu olan öz həyat hekayəsi var və bu kiçik hekayələr birləşib bir povest yaradıb. Hadisələrin mərkəzində yataqxanada özünə və ailəsinə sığınacaq tapan, ailəsinin gündəlik ruzisini atadan qalma sənəti qəzet satmaqla çıxaran özü demiş bu həyatda oğlundan və üçrəngli bayraqdan qiymətli heç nəyi olmayan Bayraqdar kimi tanınan Surxaydır.

Ədəbiyyat həm də hadisəni, əhvalatı və tarixin bəzən ən önəmli bir anını əbədləşdirməkdir ki, sabah həmin əsər bir sənəd rolunu oynayır. Elçin də əsərində Azərbaycan xalqı üçün çox önəmli bir dönəmi-1990-cı illərdəki acınacaqlı həyatı, ictimai-tarixi dəyişiklikləri və bütün bunların qurbanı olan insanları, bir günün içində qaçqına çevrilmiş bir cəmiyyətin faciəsini geniş və hərtərəfli təsvir etmişdir. Burada ağır döyüş səhnələri, qəhrəmancasına həyatını itirən şəhidlər yoxdur. Burada bir göz qırpımında qaçqına çevrilən, doğma yurd-yuvasından didərgin düşən, hər gecə başını yastığa qoyduğunda öz elinin, öz obasının xəyalını quran, sanki ruh gedib bədəni qalan insanların- qaçqınların ağırlı taleyi, ağır psixoloji vəziyyəti var. Qaçqınların ağır faciəsini yazıçı quru təsvirlərlə deyil, bədii vasitələrlə verir. Obrazlar hər biri fərqli dünyagörüşünə, zəif və güclü xarakterə malik olsalar da, onları bir ümumi cəhət birləşdirir: eyni tale...Və bu obrazların hər birinin eyni vəzifəsi. Sanki onlar o ağırlı həyatı, böyük kədəri bizə öz həyat hekayəsi ilə anlatmağa, başa salmağa çalışır. Qarabağ mövzusunda yazılan bu əsərdə kədər olduğu qədər də ümid var. Elə bir ümid ki, o, əsər boyu nə yazıçını tərk edir, nə də onun qəhrəmanlarını. Həm ümid, həm xəyal, həm də arzu...Sətirlərdən kədəri, acını duyan oxucu o ümidi, arzunu da duyur. Bu da oxucunu həm sevindirir, həm də təsirləndirir.

Əsər təsirli, çox kədərli, amma eyni dərəcədə də, düşündürücü bir sonluqla bitir. Bu acı taleli insanlar yerləşdikləri Fəhlə yataqxanasının həyatında on yeddinci yas mərasimi keçirir. Doğulduğu andan öz doğma elindən, Şuşasından ayrı qalmayan bu

insanların yatanda da yuxularına gəlməzdi ki, indi başqa yerdə dəfn olunurlar. Bu dəfəki yas mərasimi isə Bayraqdarın yeganə oğlu Əbülfət üçün qurulmuşdu. Öz yeganə oğlunu itirən Surxay qəlbində əbədi yuva salan bayrağını yas məclisində də dalğalandırır. Belə bir anda belə bayraq onun üçün müqəddəs olaraq qalır. Çünki bu bayraq təkcə Surxayın, onun ailəsinin deyil, öz yuvalarından, isti ocaqlarından zorla qoparılmış bütün qaçqın ailələrini Qarabağa, doğma Şuşalarına bağlayan son ümiddir. Kiçik bir hissə oxucuya çox dərin vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Bəlkə də, sırf vətənpərvərlik mövzusunda yazılan böyük bir əsərdən daha çox.

Kaş bu əsəri hər kəsin əli çatan bir yerə qoya bilsək.

Anar Şahbaz oğlu İbrahimov
Sumqayıt, Azərbaycan
ibrahimov.11.09.97@gmail.com

İNCİTƏK SAF SÖZLƏRİN BEŞİYİ OLAN ANA DİLİ

Açar sözlər: *Ana Dili, mədəniyyət, ünsiyyət, informasiya, əlaqə, mübadilə*

Key words: *Mother tongue, culture, communication, information, communication, exchange*

Dil mədəniyyətinin qorunmasına və ən əsas Ana Dilinə olan böyük bağlılığın qüdrətinə tarix 1952-ci ilin fevral ayının 21-də şahid oldu. Qeyd olunan zamanda dörd Banqladeşli tələbə ana dillərinin rəsmi dil elan edilməsi yolunda öz canlarını qurban veriblər. Onların xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Banqladeş səfirinin təşəbbüsü ilə UNESCO fevralın 21-i Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi elan etmişdir.

Ana Dilinin qorunması və gələcəkdə də yaşadılması üçün onun daşdığı mahiyyətin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün nitq və dilin cəmiyyətdə oynadığı rolu müəyyənləşdirmək olar. Qeyd edə bilərik ki, fikirlərin qarşılıqlı ünsiyyət prosesində bildirilməsi ilə insanların cəmiyyətdə olan informasiya mübadiləsindən yararlanaraq gələcək fəaliyyətləri barəsində ilkin nəticəyə gəlmələrinə səbəb olur. Elə buna görə də düşüncələrdən irəli gələn fikirlərin ilkin olaraq təcrübədə tətbiq olunmasında nitq mühüm rola malikdir. Nitq insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün qarşılıqlı fəaliyyətin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Uzun tarixi inkişaf müddətində formalaşan nitq və dil cəmiyyətin birlik şəklində təşkil olunmasında vacib komponent rolunu oynayır. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə psixologiya və digər elmlər nitq və dil anlayışları arasındakı əlaqənin mahiyyəti sualına hələ də cavab axtarırlar.

Yaşadığımız cəmiyyətdə insanları özlərini və ətraf mühiti dərk etməsindən ibarət olan müxtəlif proseslər zəncirinin ilk halqası Ana

Dili sayılır. Öz ömrünə yeni-yeni qədəmlər qoyan bir uşağın ilkin nitqi və bu nitqdən irəli gələn ünsiyyət bacarıqları ana dili əsasında formalaşır. Məhz bu səbəbləri əsas görütərək Ana Dilini “Beşik” dili də adlandırıla bilərik. Ana dili bir insanın əvvəlcə qazandığı dildir və onun köməyi ilə fərdin ilkin sosiallaşması, onun yaşadığı mühitin dəyərləri, ənənələri ən əsas mədəniyyəti ilə tanışlıq və həyata keçirilir.

Məlumdur ki, insanlar keçirdikləri hissləri daha təbii olaraq bildirməsində dil əvəzsiz bir vasitədir. Belə bir ovqatın tam mənimsənilməsi üçün mütləq Ana Dilin bəhrələrindən istifadə etmək lazımdır. Ana Dilin mahiyyətini isə daha yaxşı dərk etmək üçün gündəlik sosial fəaliyyətə baxmaq kifayətdir. Dilin qüdrətini və gələcəkdə yarada biləcək inkaşın bariz nümunəsi qədim bir mifologiya olan “Babil qülləsi” mifində açıq şəkildə görə bilərik. Burada bir dilin cəmiyyət içərisində yarada biləcəyi böyük birliyi görürük və bu birlikdən yarana biləcək zəngin mədəniyyətin necə parlaq ola biləcəyini təsəvvürə gətirmək olduqca mümkünsüz olduğunu deyə bilərik.

Dil etnik milli özünəməxsusluğun əsas xüsusiyyətlərindən biridir və buna görə də əksər hallarda milli ruh ana dili ilə səsleşir. Bir sıra səbəblərə görə başqa bir etnik qrupun dili ana dili kimi istifadə edildiyi halda, ana dili assimilyasiya prosesi ilə əlaqəli olaraq etnik dil ilə üst-üstə düşmür. Vaxt keçdikcə insan ana dilini dəyişə bilər. Bu, adətən özünü gənc yaşlarında xarici bir mühitdə tapanda və uzun müddət yaşadığı insanların dilini öyrənəndə olur. Başqa bir dilin mənimsənilməsi və onun yalnız ictimai praktikada deyil, gündəlik həyatda, ailədə istifadəsi ilə orijinal ana dili tədricən unudulmağa məcbur edilir və yerinə yeni alınmış dil ilə əvəz olunur. Qarışıq nikahlarda ana və ya ata dili uşağın ana dilinə çevrilə bilər.

Aparılan araşdırmalar və D.S.Uşakov, V.İ. Belikov, L.P. Kris və D.Kristal kimi alimlərin fikrincə ana dili insanın erkən uşaqlıqdan xüsusi dil hazırlığı olmadan, uyğun dil mühitində öyrəndiyi birinci dildir. Uşaq erkən vaxtlardan bu və ya digər şəkildə bir neçə dildə öyrənə bilər, lakin belə hallar tez-tez olmur.

Ana Dilində özünəməxsus problemləri olmuşdur. Belə məsələlərdən ən birincisi isə onun saflığının qorunmasıdır. Yaşadığımız müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı və qloballaşma dilə də öz təsirini göstərir. Belə nüslərin qarşısını almaq üçün gərək hər bir insan öz Ana Dilini qorusun və mümkün qədər varvar sözlərdən uzaq durulsun.

Azərbaycanda Ana Dilin keşiyində öz qələmlərini silah kimi istifadə edən böyük ədəbiyyat xadimləri olmuşdur. Dilimizin zənginləşməsində Səməd Vurğun, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev və s. ədəbiyyat dühalarıımız durmadan çalışmış və milli dilimizi hər cür kənar müdaxilələrdən qorumağa çalışmışlar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A.. Dil və mədəniyyət. Bakı. 1992
2. Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2011.
3. Bayramov A, Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərs vəsaiti). Bakı, 2015.
4. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.

Şəfəq Eldar qızı Vəliyeva
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
magistrant
veliyevasefeq@gmail.com

VİLYAM ŞEKSPİR YARADICILIĞININ HƏMİŞƏYAŞAR XARAKTERİ

Açar sözlər: *dramaturgiya, sonet, poetik nümunə, bədii, faciə, janr*

Key words: *dramaturgy, sonnet, poetic sample, artistic, tragedy, genre*

Əzəmətəli teatr salonlarını öz möhtəşəm əsərləri ilə lərzəyə gətirən V.Şekspirin əsərləri dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən qiymətli inciləri siyahısına daxildir. Şekspirin əsərləri həmişə yer üzündə düşünən insanlar üçün həyat kitabı olmuşdur. Onun kimi böyük humanist yazıçını sevmək mümkün deyildir. Onun əsərlərindəki çox geniş və zəngin həyat lövhələri, maraqlı insan obrazları uzun və mürəkkəb bir dövrün dərin mənalı hadisələri oxucunu düşünməyə vadar etmiş, onda müxtəlif hiss və həyəcanlar oyatmışdır. Tanınmış ingilis şairi və dramaturq ən böyük şöhrəti onun dramaturgiyası, xüsusilə də faciələri gətirmişdir. Lakin poeziyası ilə tanışlıq belə bir fikri əsaslandırır ki, ümumilikdə 37 pyes yazmış Şekspir dramaturq olmasaydı da, bir şair kimi ədəbiyyat tarixində qalacaqdı.

Sonet janrının XIV əsrin əvvəllərində İtaliyada yarandığı oxuculara yaxşı məlumdur və sonralar bu janr bütün Qərbi Avropa ölkələrinə yayılmışdır. Ümumən Şekspir 154 sonet yazmışdır (bəlkə də ədəbiyyata məlum olanlar bu qədərdir). Əgər sonetlərin öz müəllifinin ilkin qələm təcrübəsi olduğunu, başqa sözlə desək, yaradıcılığının ilkin mərhələsində qələmə alındığını nəzərə alsaq, Şekspir dühasının möhtəşəmliyi haqqında bir o qədər obyektiv qiymətləndirmə apara bilərik. Qətiyyətlə demək olar ki, Şekspirin sonetləri şairin sələflərinin də, müasirlərinin də, xələflərinin də sonetlərindən sərrast, təsirli və qiymətlidir. Şekspir sonetlərini oxuyan və bu günümüzün problemləri

ilə müqayisələr aparən hər kəs, əminəm ki,eyni nəticəyə gələcəkdir və heç kim inanmaq istəməyəcəkdir ki, bu sətirlər təxminən dörd yüz il əvvəl qələmə alınmışdır. Şekspir poeziyasının həmişəyaşar xarakteri də məhz buradan qaynaqlanır.Sonətlərdə müəllif gah özüylə polemika aparır,gah əsmər sevgilisinə üz tutur,gah da səmimi dostunu həmsöhbəti edir.Hər növbəti sonet, on dörd misralıq poetik nümunə oxucunun qəlbində öz işığını qoyur. (Z.Ağayev,2007:56) Şekspir öz qəhrəmanlarını faciəvi obrazda versə də o, insanlığı önəmə çəkərək,onları qüvvətli insan kimi yüksək mübariz ruhda təsvir etməyə çalışır,bədbinlikdən, ümitsizlikdən uzaqlaşmağa səsləyir.O, insanı yer üzünün bütün gözəlliklərini özündə cəmləşdirən heyratəmiz təbiət möcüzəsi kimi izah edir. Şekspir humanist ideyalarından öz faciələrində heç də uzaqlaşmır, əksinə onun humanizm ideali daha da dərinləşir, insanda məhəbbət və inam gücünü artırır. Hamletin dili ilə Şekspir öz fikrini belə izah edir: “ Təbiətin möcüzəsi, xeyirxah düşüncəli, sonsuz qabiliyyətli, mütənasib əndamlı, heyratəmiz davranışlı, dünyanın gözəlliyi insan;hərəkətləri ilə məmləkətə, kamalı ilə allahlara bənzəyən insan, kainatın yaraşığı və canlı varlığı olan insan”.(Q.V.Anikin, 2009: 123) "Ağıllı olmaq kifayətdir, xoşbəxtlik öz-özünə gələcəkdir." Məhz bu inanca görə yaradıcılığının birinci dövründə qələmə aldığı bütün əsərlərinə müəllifin xoş ovqatı hopmuşdur və məhz bu xoş ovqata görə həmin dövr Şekspir yaradıcılığının "nikbin mərhələsi" adlanır. Hətta bu dövrdə qələmə alınmış "Romeo və Cülyetta" və "Yuli Sezar" faciələri janr etibarı ilə "nikbin faciə" kimi qəbul edilir. Şekspirin yeni inancına görə, ümumən bədbəxt olan cəmiyyətdə ayrı-ayrı fərdlərin xoşbəxtliyi mümkün deyildir. Gəldiyi bu acı qənaət sanki Şekspirin bütün daxili aləmini sarsıtmış, altını üstünə çevirmişdi - onun nikbin əhvalının yerini bədbinlik tutmuşdu.O, ən məşhur faciələrini də elə, həmin bədbin əhvalın təsiri altında qələmə almışdır.

1609-1612-ci illərdə V.Şekspir mövcud reallıqdan uzaqda dayanmağa çalışmış, daha çox romantik düşüncə tərzinə meyllənmişdir.Artıq həyatın eybəcərliklərini real qüvvələrin gücü ilə dəyişməyin mümkünəslüzlüyü qənaətinə gələn,sanki bəşər övladının

ədələtindən əlini üzən Şekspir nicat yollarını göylərdə, ruhlarda, mifik qüvvələrdə axtarırdı. "Fırtına" romantik pyesi məhz həmin yaradıcılıq dövrünün məhsuludur.

Ümumilikdə götürüldükdə isə, V.Şekspir yaradıcılığının son dövründə özünə az oxşayır. O, artıq əsərləri ilə dünyanın gərdisini dəyişməyə qadir olmadığına dərk etmişdi. Ona görə də təəccüblü deyil ki, 52 illik ömrünün son dörd ilini doğma Stratford qəsəbəsində keçirən Şekspir bir dənə də olsun bədii əsər yazmamışdır.

Böyük ingilis xalqının görkəmli yazıçısı, ingilis və dünya ədəbiyyatının iftixarı olan Şekspirə xalqın məhəbbəti sönməz və tükənməzdir. Onun əsərləri dilimizdə getdikcə daha çox tərcümə edilmiş, daha böyük tirajla çap edilmiş, səhnəmizdə müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş və nəşr olunub geniş oxucu kütlələri arasında yayılmışdı. Şekspir bu günün, gələcəyin – bütün zamanın yazıçısıdır.

Ədəbiyyat

1. Zeydulla Ağayev "İngilis ədəbiyyatı antologiyası" Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2007
2. İsmixan Rəhimov "Mühazirə materialları"
3. "Antology of English Literature- XX century", London 2010
4. Q.V. Anikin, N.P. Mixalskaya "XX əsr İngilis Romanları" Moskva 2009

PEDAGOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

SECTION OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Xumar Tofiq qızı Novruzova

Bakı Slavyan Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
novruzovaxumar@gmail.com

Xatirə Tacəddin qızı Qurbanova

Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim
qurbanovaxatira17@mail.ru

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI

Açar sözlər: riyaziyyat, məsələ, təlim texnologiyaları, innovasiya, kompüter

Key words: mathematics, task, educational technologies, innovation, computer

Müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər şagirdlərin qarşısında keçmiş illərin təcrübəsinə əsaslanmaqla deyil, öz fəaliyyəti sayəsində əldə etdikləri təcrübə biliklərdən nəticələr çıxarmaq, hər bir fənnə müstəqil yaradıcı yanaşma vasitəsilə tədris fəaliyyətini qurmaq vəzifəsini qoyur. İnnovasiya (ingiliscə innovation) tədris və elm sahəsində yeni forma, üsul və bacarıqlardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Müasir dövrün əsas tələbi məktəblərdə tədris prosesinin tamamilə yeni, daha dinamik və innovativ metodlarla qurulmasıdır. Lakin riyaziyyat müəllimi hansı müasir metodlardan istifadə edərsə etsin, heç bir riyaziyyat dərslərini məsələ həlli olmadan reallaşdırma bilməz. İbtidai siniflərdə əsasən mətn məsələləri həll edilir, gətirdikcə bu məsələlər daha mürəkkəb, tip məsələlərlə əvəz olunur. 3-4-cü siniflərdə həll edilən mürəkkəb məsələlər şagirdlər üçün çətinliklər yaradır – bu

çətinliklərin səbəbi ondadır ki, artıq ənənəvi təlimdə olduğu kimi, tip məsələlərin həlli metodları aşkar şəkildə öyrədilmir, bu məsələlər müəyyən praktik situasiyalarla bağlı olaraq şagirdlərə təqdim edilir. Bu isə şagirdlərdən həmin situasiyaları düzgün qiymətləndirmək bacarığı tələb edir. Məsələnin qısa şərtinin yazılması bir çox hallarda vaxt itkisinə və şagirdin yorulmasına səbəb olur. Belə olan halda daha yaxşı variant - məsələyə aid şəkil və ya illüstrasiya çəkilməsidir. Bu problemlə müəllim öz praktikasında da qarşılaşır – problemin həlli isə simvolik riyazi dilin köməyiylə məsələnin modelini qurmaqdır. Şagird modelin hər bir elementinin mənasını anlamalı və həmin elementlərin köməyiylə reallıqdan modelə və modeldən reallığa keçməyi bacarmalıdır. Və nəhayət, şagird müstəqil şəkildə məsələni həll etmək üçün modellərin müxtəlif növləri ilə tanış olmalı, onların arasından özünə lazım olanı seçə bilməlidir.

Təlim prosesini informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Beynəlxalq məsləhətçi Rob MakBraydın dedi ki, indi "nəyin" öyrədilməsi ilə yanaşı onun "necə" öyrədilməsi vacibdir.

İKT dedikdə buraya, həm də DVD-lərdə əlavə edilmiş audio, video, animasiyalı, linqvistik xarakterli elektron materiallar, elektron dərslər nümunələri, multimediyalı imkanları, tədqiqat aparmaq, nəticələrlə bağlı təqdimat və hesabat hazırlamaq (Internet Explorer, Microsoft Word, MS Power Point program təminatı) zəruri təlim materialları, təchizat, sınaq avadanlıqları, öyrənlərin təhsil haqqında bilikləri, nəzəriyyənin praktikada əksi, fəal təlim metodları və s. daxildir.

Deməli, İKT-nin tətbiqi tələbənin, şagirdin intellektual, yaradıcı inkişafına, tənqidi, məntiqi, estetik, fiziki, mücərrəd təfəkkürün inkişafına, onun təlim-tərbiyə prosesinin subyektinə çevrilməsinə, anlayışların zorla deyil, şüurlu şəkildə mənimsədilməsinə, yeni biliklərin, qanunauyğunluqların dərk edilməsinə şərait yaradır. /Verdizadə N.A. və b., 2013: 76/

Cəmiyyətdə yaranan informasiya bolluğu təlim-tərbiyə prosesinə birbaşa təsir göstərir, təlim-tərbiyə prosesinin də informasiyalaşmasına imkan verir. Bunun nəticəsində müəllimlərin elmi nəliyyətlərini əks

etdirən informasiyaları toplayıb, təhlil etməklə şagirdlərə çatdırılması, şagirdlərin zəruri informasiyaları tez bir zamanda əldə edə bilmələri üçün kompyuter texnologiyaları kimi müasir köməkçi vasitəyə ehtiyac yaranır. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində kompyuterdən istifadə edilməsinin əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, təlimdə kompyuterdən istifadə etdikdə müəllimin şagirdlərin işinə nəzarəti asanlaşır, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaranır, təlim motivlərinin güclənməsi isə şagird təfəkkürünün inkişafına kömək edir, tədris informasiyalarının əyaniləşdirməyə imkan yaranır. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində kompyuter texnologiyalarından istifadə motivasiyası zəif olan şagirdlərin dərslə marağının artmasına kömək edir. Multimediyadan istifadə, kompyuterlə işləmə prosesinin əyaniliyi şagirdlərdə təlimə marağın və dərslə keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Müəllim-şagird ünsiyyətinin fərdi və yaradıcı olmasına imkan yaradır.

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində kompyuter texnologiyalarının üstünlükləri tədris prosesində mətn, şəkil, səs və digər komponentlərin ümumilikdə qavranılması, müəllimin yaradıcı fəaliyyətə daha çox vaxt ayırması, interaktiv təlim mühitinin yaradılması, təlimin fərdiləşdirilməsi, əyaniliyin artırılması, təlimə marağın yüksəldilməsidir. /Kərimova A.A., 2013:151/

Müəllim elektron lövhələr və onların işlənmə qaydaları, dərslə prosesində elektron lövhələrin necə aktivləşdirilməsi və hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını bilməli və tətbiq etməlidir. Məktəblərdə elektron lövhələrdən istifadə edən müəllimlər həmin lövhələrin işlənmə qaydaları və əsas xüsusiyyətlərini bilməklə yanaşı əyani vasitələr kimi müxtəlif şəkillər və texniki vasitələrdən də yararlanılmışdır. /Halil A.S., 2013: 99/

Ədəbiyyat

1. Halil A.S. İnteraktiv lövhələrin quruluşu və ondan istifadə metodikası. "Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" beynəlxalq simpoziomu // ISBN: 978-9952-468-18-2. Copyright, 2013, səh.99

2. Kərimova A.A. Kompyuter ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində şagirdlərin idrak fəallığının yüksəldilməsi vasitəsi kimi. "Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" beynəlxalq simpoziomu // ISBN: 978-9952-468-18-2. Copyright, 2013, 151 səh.
3. Verdizadə N.A., Novruzova N.A., İsgəndərova M.H. Müəllim hazırlığında müasir təlim texnologiyalarından istifadə. "Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" beynəlxalq simpoziomu // ISBN: 978-9952-468-18-2. Copyright, 2013, səh.76

Mehbarə Niftulla qızı Qəribova

Azərbaycan Dillər Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
almanmetodika@yandex.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN SOSIAL-MƏDƏNİ ASPEKTI

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, qloballaşma, kommunikativ səriştə, sosial-mədəni aspekt, qarşılıqlı əlaqə*

Key words: *intercultural communication, globalization, communicative competence, socio-cultural aspect, interaction*

Dünyada baş verən qloballaşma prosesi ayrı-ayrı ölkələrdə beynəlxalq əhəmiyyətli müxtəlif amillərin (iqtisadi və siyasi əlaqələr, mədəni və informasiya mübadiləsi) sosial reallığa təsirinin artması prosesidir. Qloballaşmanın mahiyyəti həm dövlətlərin, həm xalqların və sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı asılılığının genişlənməsindən ibarətdir. Belə əlaqələrin genişlənməsi də insanların həyat tərzinin, şüur və davranışının, təhsilinin və digər sahələrinin inkişaf etdirilərək formalaşmasında ifadə olunur. Qloballaşma prosesi bu gün həmçinin, istənilən mədəniyyət nümayəndələrinin başqa mədəniyyət nümayəndələri ilə ünsiyyət əlaqələrinin yaxınlaşması və bir çox ölkələrin xalqları üçün gündəlik həyat reallığına çevrilməsi imkanlarının yaranmasıdır. Peşəkar mədəniyyətlərarası ünsiyyət fəaliyyəti gündəlik ünsiyyətə çevrilməklə yanaşı, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesinə maraq göstərən müxtəlif sahələrin nümayəndələrinin “mədəniyyətlərarası ünsiyyəti” adlanan səriştəyə nail olmasıdır[1]. Xarici dillərin tədrisində bu gün kommunikativ məzmunun sosial-mədəni aspektinin rolunun güclənməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi,

cəmiyyətimiz çoxsaylı və genişlənmiş beynəlxalq əlaqələr yaratdı. Xüsusilə, son illər ölkəmizdə dili öyrənilən Avropa ölkələrinin mədəniyyətinə maraq artıb. Yəni, hədəf dili olan ölkələrin mədəni irsini öyrənmə həvəsi, dərslərdə yer alan sosial-mədəni informasiya axını tələbələrə sözün əsl mənasında güclü təsir etmişdir. Həmçinin, tələbələr öz ölkələrinin mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi xarici tərəfdaşları üçün maraqlıdırlar. Doğma və dili öyrənilən ölkə haqqında sosial-mədəni məlumatlara sahib olmaq, mədəniyyətlərin müqayisəsini etmək, tərəfdaşları ilə ümumi dil tapmaq və qarşılıqlı əlaqə prosesində fərqli mədəniyyətlərin qəbulu məsələləri insanların uğurlu real ünsiyyəti üçün çox vacibdir. Beləki, zaman keçdikcə təhsilin məzmununun sosial-mədəni aspektinə birtərəfli münasibət öz yerini onun əhəmiyyətinin dərk edilməsinə verir. Hədəf dilinin ölkəsi və doğma ölkə haqqında sosial-mədəni məlumatları və mədəniyyətlərarası ünsiyyəti həyata keçirmək bacarığına əsaslanan sosial-mədəni aspekt hal-hazırda öyrənmənin integrativ məqsədi kimi xarici dilin kommunikativ səriştəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Alman dilinin tədrisi prosesində həmçinin, ünsiyyətçi dilə müəyyən bir sahədə yiyələnmənin nəticəsi olan bacarıqlar əldə edilir:

- ✓ Təlim bacarıqları. Ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması dil vasitələrinin mənimsənilməsini - danışmaq, dinləmə, oxuma, yazma və s. fəaliyyətlərlə inkişaf etdirir.
- ✓ Ünsiyyət bacarıqları. Kommunikativ səriştənin formalaşması nitqin məzmununu təşkil edən sosial-mədəni biliklərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.
- ✓ Sosial-mədəni bacarıqlar. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Görkəmli tədqiqatçılardan biri olan A.P.Sadoxin mədəniyyətlərarası ünsiyyətə aşağıdakı tərifini verir: “Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan fərdlər və qruplar arasında müxtəlif münasibətlər və ünsiyyət formalarının məcmu-sudur” [2]. Təbii ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyət təkcə insanlar arasında şəxsi münasibətlər deyil, həm də yazılı və kütləvi ünsiyyətdir. T.N. Persikovaya görə isə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət qarşılıqlı təsiri

nəzərdə tutur, ünsiyyət iştirakçılarının davranışında müəyyən dəyişikliklərə və qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur, bunun əsasında tərəfdaşların mədəni fərqlərini başa düşmək şərtlə ünsiyyət nəticəsində yeni, vahid məna inkişaf edir [1]. Bu fikrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istənilən səviyyədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin həyata keçirilməsinin effektivliyini (və ya səmərəsizliyini) müəyyən edən məqsədləri olur. “Mədəniyyət-lərarası səriştə” anlayışı son illər geniş elmi-nəzəri tədqiqatlara daxil olmuş və bir çox dilçi alimlər (T.Q.Qruşeviçkaya, G.Hüseynzadə, V.D.Popkov, A.P.Sadoxin, T.N.Persikova və s.) tərəfindən dəqiq araşdırmalar aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar mədəniyyətlərarası səriştəyə davranış mövqeyindən yanaşır və başqa mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət zamanı səriştəni təşkil edən insanın bir sıra davranış keyfiyyətlərini vurğulayırlar [3]. Bu keyfiyyətlər arasında aşağıdakılar fərqlənir:

- başqa şəxsə hörmət etmək və qiymətləndirmək;
- başqa bir şəxsin davranışına müsbət münasibət göstərmək;
- həmsöhbətin fikirlərini qəbul etmək, hadisəyə öz mövqeyindən

baxmaq;

- hadisələrin gözlənilməz dönüşünə dözümlülük, səbrlə qeyri-müəyyən situasiyaların öhdəsindən gəlmək bacarığı.

Mədəniyyətlərarası səriştənin bu strukturu, fikrimizcə, məhduddur və bir insanın başqa mədəniyyətin nümayəndələri ilə ünsiyyət prosesində özünü tapa biləcəyi mədəni çərçivəni nəzərə almır. Bu modeldə heç bir mədəni element, eləcə də dil və mədəni faktlar haqqında biliklər vurğulanmır. Beləki, insanda yalnız bu davranış keyfiyyətlərinin olması mədəniyyətin idrakını və mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasını təmin edə bilməz. Baxmayaraq ki, bu keyfiyyətlər səmərəli şəxsiyyətlərarası ünsiyyət üçün şərtlər və mədəniyyətlərarası səriştənin ümumi modelinin bir hissəsi hesab edilə bilər.

References

1. Persikova T. N. Intercultural communication and corporate culture. M.: Logos, 2002, 224 p.
2. Sadokhin A.P. Introduction to the theory of intercultural communication: textbook / A.P. Sadokhin. M.: KIORUS, 2014, 254 p. (Bachelor's degree).
3. Sadokhin A.P. Theory and practice of intercultural communication, M.: ITDGK "Gnosis", 2003, 288 p.
4. Loenhoff J. Intercultural Understanding. Opladen: Lesket Budrich, 1992, 223s.

Айтекин Низами гызы Аббасова
Азербайджанский университет языков
преподаватель
e-mail: a.abbasova.1990@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЕ ЦЕЛИ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Key words: *language, learning, teaching, communication, globalization, evolution*

Ключевые слова: *язык, обучение, преподавание, коммуникация, глобализация, эволюция.*

Азербайджан обрёл статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоящая потребность в изучении иностранных языков. В частности, возрастает роль английского языка как языка международного общения. Английский язык стал одним из основных предметов, преподаваемых в средней школе и высших учебных заведениях. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально, в нашей ситуации, так как владение английским языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. Сегодня все больше количество молодых людей рассматривает владение английским языком как одно из необходимых условий для того, чтобы получить возможность учиться в лучших университетах мира. Все большее количество выпускников работает в нефтяных компаниях, в сфере международного бизнеса. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Современный английский язык подвержен многочисленным изменениям в виду феномена известного как Глобализация. Под глобализацией мы понимаем смешение воедино культур, традиций. Людей и конечно же языка как основного инструмента коммуникации. Английский язык переживает свою эволюцию на каждодневной основе. Сотни новых слов приходят в обиход из многих стран мира. В связи. С чем возникают две основные дилеммы: первая-это что именно преподавать, вторая-какими методами и средствами пользоваться.

В настоящее время одной из основных коммуникативных целей обучения иностранному языку является овладение обучаемыми лексически, фонетически, грамматически и стилистически корректной речевой коммуникацией на изучаемом языке.

Günay Salman qızı Kazımova

Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
gunaykazimova@rambler.ru

Xəyalə Namiq qızı Mustafayeva

Gəncə Dövlət Universiteti
müəllim
xeyale.mustafayeva@1982bk.ru

“SİRLƏR XƏZİNƏSİ” - ZƏNGİN MƏNƏVİYYAT, KAMİL İNSAN KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *sirr, xəzinə, şair, poema, xalq, vətən, ədəbiyyat, əfsanə, məhəbbət, qəhrəman, xəmsə*

Key words: *poet, poem, nation, homeland, literature, legend, affection, hero, hamsa*

*Şairi yetirən arzuya, kama,
Yenidən yaşadan bu həyat oldu.*

Onun öz mənzili sadə bir koma,

*Onun söz mənzili kainat oldu. 1, səh. 153 Tofiq Bayram “Nizami
Çələngi”*

N.Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində öz “Xəmsə”sinə daxil olan beş böyük əsəri ilə daha artıq tanınmışdır. Bədii sözü yüksək qiymətləndirənlər tərəfindən “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) adlanan bu ölməz əsərlərin birincisi “Sirlər xəzinəsi”dir. O, bu əsəri 1170-ci ilin əvvəllərində yazmışdır. “Sirlər xəzinəsi” şairin ictimai və fəlsəfi görüşlərini əhatə edən, müxtəlif məsələlərə toxunan 20 mənzum hekayədən ibarət bir əsərdir. Nizami əsərin əvvəllərində Şərq ədəbiyyatına xas olan ənənələr əsasında “Münacat” (Allahın vəsfi və ondan kömək tələb etmək), Nət (Məhəmməd Peyğəmbərin tərfi və onun meracının təsviri) kimi hissələr verilmişdir. N.Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”ndə hər şeydən əvvəl şerin və şairin həyatdakı rolunu izah

etməyə çalışmışdır. O, şair əməyinin şərəfli olduğu qədər də çətin və məsuliyyətli olduğunu unutmur. Şairlər quru, mənasız söz deməməlidir. Faydalı və hikmətli söz demək isə Nizamiyə görə çox çətin bir iş sayılır. “Sirlər xəzinəsinə” daxil olan peşmançılıq sayəsində bağışlanan “Zalım padşahın dastanı” və “Zalım padşah və doğruçu qocanın dastanı” bu cəhətdən səciyyəvidir.

Şair bu hekayələrdə ayrı-ayrı zalım hökmdarların adını çəkir, onların zülmü və zorakılığı nəticəsində ölkəyə və xalqa üz verən müsibətlərdən və bədbəxtliklərdən danışır. Nizami hekayələrdə təsvir olunan hadisələri bir ibrət güzgüsü kimi öz müasirlərinin və gələcək hökmdarların qarşısına tutur. Onları zülm və zorakılıqdan əl çəkməyə çağırır. O, hökmdarlara müraciət edərək deyir:

*Sən şəhərə, qoşuna yaxşılıq etsən əgər,
Onlar da sənə daim yaxşılıq istəyərlər.
Haqsızlıqla bir ölkə olmaz əsla bərqərar,
Olar dövlət həmişə ədalətlə payidar. 3,124*

Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq ən sonuncu əsərinə qədər, demək olar ki, zülm və zalimə qarşı mübarizədə əsasən, dünyəvi amillərə, canlı insanlara istinad edir. “Sultan Səncərlə qarı”, Zalım padşahla doğruçu qoca” hekayələri bu fikrə ən yaxşı dəlil ola bilər. Zülmü bir bəd əməl kimi bilavasitə zalimin üzünə çırpmaq, həqiqəti söyləməli, hətta ölümdən belə qorxmamaq bu hekayələrin ideya mərkəzində dayanır. Kərpic kəsən qoca çox yoxsuldur. Onun əynindəki köynək belə otdan toxunmuşdur. Səhərdən axşamədək yaxıb-yandırıcı günəşin altında kərpic kəsib ağır zəhmət müqabilində bir parça çörək əldə edən bu məğrur və namuslu qoca, Nizaminin nəzərində ən yüksək mənəviyyətə malik olan bir insandır. Onun zəhməti çox ağır, güzəranı isə çox çətinidir. Lakin o həyatından, işindən çox razıdır. Onu məzəmmət edən sadəlövh gəncə qoca belə bir cavab verir:

*Qocalar kərpic kəsər, son günləri yaşıyar,
Əsirlərcə hər zaman yük çəkər, yük daşıyar.
Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə*

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə 7; səh. 76

Bu yoxsul, zəhmətkeş qocadakı qürur hissi insanı heyran edir, onu namuslu əməyə ruhlandırır.

Nizami tədqiqatçılarından bəziləri, o cümlədən professor Bertels şairi “əxilər” təşkilatına mənsub olduğunu təsdiq edirlər. Şübhəsiz ki, Nizami kimi insanpərvər bir şair “əxilər” təşkilatına hüsn-rəğbət bəsləməyə bilməzdi. Çünki qədim məxəzlərdə və habelə Avropa şərqşünaslarının əsərlərində “təriqət” adlandırılan “əxilər” təşkilatı həqiqətdə dini asketik təriqət deyil, şəhər yoxsullarının, məzlum kütlələrin hüququnu müdafiə edən, zalım hökmdarların və müftəxor feodalların zorakılığını məhdudlaşdırmağa çalışan mübariz insanların ittifaqı idi. Tarixi məxəzlərin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, insanlar arasında qardaşlıq və bərabərlik ideyasını təbliğ edən əxilərin şüarı zalımları cilovlamaq, qəsbkarların sərvətini ac və çılpaq kütlələrin xeyrinə qəsb etmək, onların arasında bölməkdən ibarət idi. 5; səh. 27

Lakin bu dövrdə feodal zülmü altında əzilən məzlum kütlələrin fəryadı qan və atəş içərisində boğulur, haqq danışan dillər kəsilir, səadət və azadlıq haqqında düşünən başlar cəlladların yumruğu ilə əzilirdi. Belə bir dövrdə yaradılan Nizami poeziyası sözün həqiqi mənasında bəşəri və inqilabi bir poeziya idi.

Nizami dühası sönməz bir məşəl kimi ictimai həyatın bütün sahələrinə işıq salır, onun köhnəlmiş, çürümüş cəhətlərini tapıb meydana çıxarır, tənqid edir və həyatın çirkinliklərini aradan qaldırır, cəmiyyətin sağlam qüvvələrinin gözəl arzularını həyata keçirmək üçün ən mütərəqqi yollar göstərirdi. “Sultan Səncərlə qarı” hekayəsində Nizami göstərir ki, padşahın xalqa etinasızlığı nəticəsində kimsəsiz dul qarının heysiyyəti sərxoş darğa tərəfindən tapdalanmışdır. Məzlum qadın Sultan Səncərin ətəyindən yapışaraq cəsarətlə deyir:

Rəiyyətə hər zaman kömək etməli padşah,

Səndən xarlıqdır gələn bizə, ol bizdən ağah...

Şah ölkənin işini nizama salsın gərək. 4, səh. 9

Nizami bütün şüurlu və vicdanlı adamları zülmü ifşa etməyə, zalımlara qarşı barışmaz və amansız olmağa çağırır. “Sirlər xəzinə”si əsəri Nizaminin didaktik-fəlsəfi poeması olmaqla bərabər, Şərq ədəbiyyatına bir sıra yeni ideyalar gətirmişdir. Bu ideyalar həm şairin sonrakı əsərlərində özü tərəfindən, həm də onun şagirdləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. X.Hüseynova “Sirlər xəzinəsi” Bakı 1983-cü il
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi I cild. “Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər”Azərbaycan SSR nəşriyyatı 1960 Elmlər akademiyası.
3. Vaqif Arzumanlı “Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti” “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyat –Poliqrafiya Birliyi “Elm” nəşriyyatı. Bakı -1997-ci il.
4. Ə.Mübariz Nizami “Sirlər Xəzinəsi”. Bakı 1985

Sevda Zakir qızı Abuzərli
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
sevdaabuzerli@yahoo.com

TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKASIYAYÖNÜMLÜ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ PSIXOLİNGVİSTİK FAKTORLAR

Açar sözlər: *kommunikasiyayönümlü şifahi nitq, özünə inamsızlıq, stimullaşdırma, motivasiya, interaktiv fəaliyyət*

Key words: *communication-oriented oral speech, lack of self-confidence, to stimulate, motivation, interactive activity*

Tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı məsələsi çətin bir psixi-fizioloji prosesdir. Tələbələrə söz və yaxud qrammatik qaydaları öyrətmək hələ onların kommunikasiyayönümlü şifahi nitqini inkişaf etdirmək demək deyildir. Tələbələrin kommunikaıyaya daxil olması üçün onların psixoloji hazırlığı əsas şərtidir. Əksər hallarda dili öyrənənlər dili işlədərkən bir sıra psixoloji baryerlər, məsələn özünə inamsızlıq, utancaqlıq onların kommunikasiyaya qoşulmasına mane olur. Tələbələr adətən ingilis dilində öz fikirlərini ifadə etmək arzusunda olsalar da, kommunikasiya zamanı səhv etməkdən çəkinərək öz fikirlərini ifadə etməkdənsə, heç bir sübut və dəlil gətirmədən kiminsə fikri ilə razılaşmağı üstün tuturlar. Hətta dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə öz fikirlərini istədikləri kimi ifadə edə bilmədiklərinə görə həyəcan keçirir və bəzən fikirləri yarımçıq qalır. Kommunikasiya zamanı səhv edə biləcəklərindən qorxmaq, utancaqlıq, özünə inamsızlıq, və ən əsası motivasiyanın olmaması tələbələrin danışıq fəaliyyətinə mənfi təsir edən amillərdir.

Tələbələrin mənimsəmiş olduqları lingvistik vahidlərin, nitq nümunələrinin kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə olunması üçün tələbələrdə motivasiyanı təmin edə biləcək təlim

şəraitinin yaradılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Ali məktəblərdə tələbələrin ingilis dilində kommunikasiyaya girmək tələbatını stimullaşdırmaq, tələbələrdə motivasiya yaratmaq və həmin tələbatın ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin təmin edə bilən kommunikativ təlim mühitinin yaradılmasının vacibliyi danılmazdır. Bu zaman tələbələrin yaş, intellektual, bilik səviyyələrinə uyğun olan stimulların yaradılması tələbələrin ingilis dilində kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesinin tələbəyönümlü, kommunikativyönümlü, funksionalyönümlü istiqamətdə təşkil edilməsini şərtləndirən ən önəmli amillərdəndir.

Ali məktəblərdə kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində tələbələrdə motivasiyanın – “insanın iş görməsini dəstəkləyən təhrikəddici psixoloji qüvvə”nin yaradılması şüurlu öyrənmə prosesinə təkan verir. Motivasiya dərsin hər bir mərhələsini əhatə etməlidir elə buna görə də müəllimlər tərəfindən seçilən metod, texnologiya və strategiyalar da motivləşdirici olmalıdır. İ.A.Zimnyaya dərstdə tətbiq ediləcək texnikanın motivləşdirici ola biləcəyi halları göstərmişdir. [И.А. Зимняя, 1978: /110-119/].

Ali məktəblərdə tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi probleminin mürəkkəbliyinə baxmayaraq bu problem prinsip etibarilə həlli mümkün olmayan problemlər sırasına daxil deyil. “Dilin təbiətinə uyğun olaraq verilmiş yeni metodlar və onların psixoloji cəhətdən əsaslandırılması müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Dilin təbiəti, onun tədrisi üçün seçilmiş metod və onun psixoloji xüsusiyyətlərinin bir vahid tam kimi təlim prosesinə daxil edilməsi dil mənimsəmənin ən yüksək səviyyəsidir... Problemin mərkəzində xarici dildə ünsiyyətin bütün tərəflərinə (interaksiya, persepsiya, kommunikasiya) yiyələnmək durur” [M.Y.Məmmədov, /2011: 196-197/].

Ali məktəblərdə tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi nəzəriyyəsinin əsasında kommunikasiyanın interaktiv xarakterdə olması dayanır. Kommunikativ dil təlimində tələbələri interaktiv fəaliyyətə həvəsləndirmək üçün Y.İ.Passov prinsiplər təklif etmişdir. [Е.И.Пассов, 1977: 268-270/].

P.Ur öyrəncilərin dərstdə ingilis dilində danışmasına nail olmaq üçün qarşıya çıxan problemləri aşağıdakı kimi şərh edir:

1. **Tormozlanma.** Oxu, yazı və dinləmə tapşırıqlarından fərqli olaraq şifahi nitq (danışiq) tapşırıqları müəyyən dərəcə auditoriya ilə real zaman kəsiyində üz-üzə qalması tələb edir.

2. **Deməyə heç nəyin olmaması.** Hətta tormozlanma olmasa belə öyrəncilər deməyə söz fikiləşə bilmədiklərindən tez-tez şikayət edirlər.

3. **Zəif və qeyri-bərabər iştirak.** Yalnız bir tələbə danışmaqla iştirak edir. Bu o deməkdir ki, böyük qruplarda digərlərinin danışmağına çox az vaxt ayrılır.

4. **Ana dilinin işlənməsi.** Sınıfdə ya öyrəncilərin hamısının, ya da bir neçəsinin ortaq ana dili var və onlar ünsiyyət üçün ana dillərindən istifadə edirlər çünki bir-birləri ilə xarici dildə danışmağı qeyri-təbii hesab etdiklərindən ana dilində danışmaq onlar üçün daha rahatdır. [P.Ur, /2004: 121/].

Unutmaq olmaz ki, məqsədli təlim müvəqqəti şərti əlaqələrin yaranmasını asanlaşdırır; bu əlaqələr fizioloji mexanizmlər cəhətindən təlim prosesini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.Y. Ali məktəblərdə xarici dilin tədrisinin psixoloji əsasları // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: ADU, 18-19 may, – 2011. – s. 195-199.
2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке/ И.А.Зимняя. -Москва: Просвещение, - 1978, -159 с.
3. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам/Е.И.Пассов. –Москва: Русский язык, – 1977. –216 с.
4. Ur. P.A Course in Language Teaching. Practice and theory / P.Ur. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2004. – 375 p.

Səbinə Namiq qızı Cəfərova

Bakı Slavyan Universiteti

doktorant

sabina_16_86@mail.ru

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ UŞAQLARIN FİZİKİ TƏRBIYƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *ailə, əmək, cəmiyyət, tərbiyə, maarif, şəxsiyyət*

Key words: *family, labor, society, upbringing, education, personality*

Ailə və ictimai tərbiyə məsələləri daim aktual, eyni zamanda, hansı dövrdə yaşamağımızdan asılı olmayaraq, bizi düşündürən məsələlərdən hesab edilir. Uşaq kiçik yaşlarından ailənin qoyduğu qayda-qanunlar, qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirməklə yaşayır. Ailənin əsas vəzifəsi uşaqların həyata hazırlanması, şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasından ibarətdir. Ailə əvəzolunmazlığı, təkrarsızlığı ilə seçilən bir dünyadır.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində fiziki tərbiyə məsələləri daha geniş mənə və məzmun kəsb etməyə başlayır, ictimai xarakter daşıyırdı. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına göstərilən diqqət uşaq, yeniyetmə və gənclərin ailələrdə də bu qaygını hiss etməsinə şərait yaratmışdır. Ailə şəraitində uşaqların fiziki tərbiyəsinin təşkili məsələləri müxtəlif sosial, psixoloji, fizioloji amillərlə şərtlənirdi. Ailədə uşaqların fiziki tərbiyə məsələlərinin müvəffəqiyyətli həlli tərbiyə prosesinin təşkilindən, onun imkanlarından, şərait və vasitələrindən səmərəli şəkildə istifadə olunmasından asılı idi.

Sağlam həyat tərzini sürmək, idmanla məşğul olmaq insanın bədən sağlamlığına və fiziki inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Ailə tərbiyəsində uşağın fiziki kamilliyi, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmasına xüsusi diqqət verilmişdir. Tədqiq edilən dövrdə elmi

prinsiplərə əsaslanmış fiziki tərbiyə sistemi yeni mövcud olmağa başlanırdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində uşaqların idmana göstərdiyi həvəs təhsil müəssisələrinə və idmana marağın artmasına səbəb oldu. Bəzi ailələr elmi biliklərlə yanaşı övladlarının maraq dairələrinə uyğun fəaliyyət növlərinə cəlb edir, bu istiqamətdə onlara dəstək olurdu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin, həmçinin əhəlinin bədən tərbiyəsinə, idmana marağı artmaqda davam edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdə həm xarici ölkələrdən, həm də Rusiyadan Azərbaycanda işləmək üçün müxtəlif sayda fəhlələr Bakıya məskunlaşdırılırdılar. Bunun nəticəsində Bakıda gimnastika, üzgüçülük, ağır atletika və s. idman növləri daha da inkişaf etməyə başladı [3, s.16].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəblərində həm gimnastika, həm də fiziki tərbiyə dərsləri keçirilirdi. Məktəblərdə keçirilən bu dərslərdən savayı xüsusi idman məktəbləri tam fəaliyyət başalamışdı. 1910-cu ildə Bakı gimnaziyasının müəllimi V.Qricovski tərəfindən üzgüçülük məktəbi yaradılmışdı [4]. 1917-ci ilə həvəskər idmanla məşğul olan idmançılara məşğul olduqları idman növü ilə ustalığını artırmağa heç kim köməklik etmirdi.

Azərbaycanın mütərəqqi pedaqoqları uşaqların fiziki tərbiyəsinə biganə yanaşmır, öz əsərlərində uşaqların fiziki tərbiyə məsələlərinə geniş yer verilirdi. Görkəmli pedaqoq M.T.Sidqinin açdığı yeni üsullu məktəblərdə də uşaqların fiziki tərbiyə dərsləri diqqətdən kənar qalmamış və məktəbin fənn proqramlarına daxil edilmişdir. Görkəmli pedaqoq M.T.Sidqi qeyd edirdi ki, bir adamın bədəni salamat olmasa, çox şeylərin zövq və şövqündən məhrum qalar. Onun fikrincə, sağlamlıq və gümrahlıq əqli və əxlaqi cəhətdən kamilləşməyə imkan yaradır. Ona görə də fiziki tərbiyəni əqli təhsil və əxlaq tərbiyəsi üçün başlıca şərt sayır və üçünü birlikdə verməyi faydalı hesab edir. M.T.Sidqi fiziki tərbiyənin gigiyenik əsaslarını bilməyi də vacib sayır, digər tərəfdən fiziki tərbiyənin normal hədd dairəsində verilməsini, uşağı yormamasını irəli sürürdü. O yazırdı: *“Hüfzüsəhhətə nafe olan*

şeylərin cümləsindən tez yazıb tez durmaq və bədəni öz qüvvəsindən artıq yormamaq və həddindən ziyadə yeməmək təamı düürüst və gözəlcə, naziganə çeynəmək, tərlı-tərlı su içməmək, hamamda çox yubanmamaq, həmişə başı sərin, ayaqları isti tutmaq, əyləşdiyi və yaşadığı mənzilin havasını təzələmək” [1, s.53-54].

Görkəmli pedaqoq S.M.Qənizadə də ailədə uşaqların fiziki tərbiyəsinə də böyük önəm verirdi. O, qeyd edirdi ki, uşaqların mənəvi tərbiyəsi ilə yanaşı cismani tərbiyəsinə də önəm vermək lazımdır. Mənəvi-əxlaqi tərbiyə nə qədər vacib və gərəklidirsə, fiziki tərbiyə də o qədər labüddür. “Müəllimlər-iftixarı” əsərində uşaqların sağlamlığından söz açan Qənizadə deyirdi: “*Bədənin və libasın təmiz və nəzifliyi ruhun və qanın saf və səfəli olmasına müttəəssirdir və bərəks, zahirin xüsunət və kəsəlati qanın kəsəfatinə və ruhun qəsəvətinə səbəb olur*” [2, s. 20]. Valideynlər uşaqların fiziki tərbiyəsi ilə ilk növbədə körpəlikdən məşğul olmalıdırlar. Ana bətninə düşən uşaq mayasını anadan alaraq inkişaf edir, bu xüsusdan ananın qidası, sağlamlığı, mənəvi vəziyyəti, əhvalı ana bətnindəki körpəyə təsiri birbaşa göstərir.

Beləliklə, tədqiq edilən dövrü təhlil edərkən bu nəticəyə gəlmək olur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ailələrdə fiziki tərbiyə məsələsi tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi böyük önəm daşıyır və uşaqların sağlamlığının təməlinin düzgün formalaşmasında, inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bugünümüz. Bakı, Elm, 2000, 300 səh
2. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya Press”, 2006, 200 səh
3. Quliyev B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərin əsasları, Bakı 2009, 676 səh.
4. <https://www.mys.gov.az/idman/idmanin-tarixi>

Zəkiyyə Muharib qızı Şıxlinskaya

313 sayılı tam orta məktəb

müəllim

zekimuen@gmail.com

HOW TEACHERS CAN ATTRACT STUDENTS' ATTENTION TO THE LESSON

Açar sözlər: *tədris, xarici dil, yeniyetmələr, dərs, metod*

Key words: *teaching, foreign language, teenagers, lesson, method*

As we know teaching foreign language is one of the most important part of education. Because foreign languages as well as English is a key to the world library and science. The duty of foreign language teachers is to explain importance of international languages and make students learn any foreign language. But the ages of learners are different. That's why teachers need different methods during teaching process. We need to apply different games, technology and traditional methods in order to attract students' attention. First of all we should know psychological cases of students with different ages. Each teacher can learn hobbies and interests of the students at the beginning of the school year. Then a teacher generalizes their interests in any game or topic. The students of primary school prefer games. It can be a group or individual form. Teachers can organize musical topics too. This method attracts students' attention to the given topic. Such kinds of entertainment also make learning process easy. Students can memorize the unit for a long time. Rules should be repeated. It teaches students how to behave and what to do during the lesson process. This also makes students relax from psychological point of view.

Teenage students like to speak to one another, so grouping four or five of them together is a good way to learn the topic. Justice and contest are necessary part of a discussion. This age group likes contests. A teacher can organize such discussions and contests about chosen mate-

rial. It doesn't matter orally or written form, it will attract students' attention.

Teachers blog advise : *“Your lesson will include certain elements every day, such as warming up, reviewing homework, presenting new material, and practicing concepts. Use visual or verbal cues to transition between these segments to allow students to develop familiarity with the daily class structure. As a result of routines, students are much more likely to come prepared to class, understand what is happening throughout a lesson, and maintain their focus during instruction”*.

Teenagers also prefer to show their creativity to the group. They can organize musical entertainments with their own instruments. They can bring and show their performance with English songs. Another way is handcraft. Students can make anything with their own fantasy. They can explain the making process to the classroom in English or other foreign languages. It will attract the group attention too. Students, who prefer cooking, can explain the recipe of the menu. Students also like to explain their knowledge or information in foreign languages. Teacher can ask them to deliver important daily news, or forecast. Students can also share their impressions on a book recently read.

Keep “relevancy” in mind.

The meaning is that the materials you use and the topics you teach should relate to the teenage students' lives. While relevancy is important for teaching all ages, it is especially important for teenagers in order to motivate them. If little ones enjoy entertainments and games, teenagers can prefer real life samples. They want to play a real role about their living. When a teacher learn the interest and psychological case of a student, it will help him or her to manage the lesson easily. Playing a role with dialogues improves students speaking too. Videos about the lesson are always interesting in each age group. A teacher can find interesting materials about the given unit. It will increase listening ability.

Now let's pay attention to the foreign language cabinets. The rooms, in which students have foreign language lessons, should be

well-equipped. There should be not only technology, but also daily routines and important rules of the given language in a written form or picture form. It will help students to memorize the rules automatically in their daily life.

What should we do, if we summarise rules:

- Learning psychological cases of students
- Learning students' hobbies and interests
- Apply technology and another equipment
- Use students ability and creativity
- Make group discussions and play a role
- Share impressions on news or read books

Reference

1. <https://bridge.edu/tefl/blog/teach-teens-esl/>
2. Lumpkin A. Effective Teaching and Learning—A Five-Step Process, Journal of Education and Culture Studies 4 vol.3, p 32, July 202

Gülzar Quliyeva

Cəlilabad rayonu, Komanlı kənd tam orta məktəbi
müəllim

gulzar.quliyeva.1995@mail.ru

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRİN SOSİO-MƏDƏNİ DEZADAPTASIYASININ MAHIYYƏTİ, SƏBƏBLƏRİ VƏ FORMALARI

Açar sözlər: dezadaptasiya, yeniyetmələr, çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr, davranış problemləri

Key words: desadaptation, teenagers, difficult teenagers, behaviour problems

Yeniyetmələrin pozitiv şəkildə sosiallaşması, onların mənəvi intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, real həyatda fəal sosial mövqe seçmələri, gələcəkdə cəmiyyətin aparıcı konstruktiv qüvvəsi kimi çıxış etməsi məsələləri daimi demokratik inkişaf yolunu seçən cəmiyyətin diqqət mərkəzində əsas yer tutur. Yeniyetmələrin uğurlu sosial nöqteyi nəzərindən formalaşması, onların dünyagörüşünün genişlənməsi və dərinləşməsi, şəxsi-sosial baxımdan özünü reallaşdırılması cəmiyyətin bütün sosial tərbiyəsi institutlarının birgə apardıqlarını təlimtərbiyə işinin nəticəsi kimi qəbul olunur. Orta ümumtəhsil məktəb, ailə, ictimaiyyət, yaradıcı, idman cəmiyyətləri, ictimai təşkilatlar, müxtəlif pozitiv istiqaməti uşaq və yeniyetmə qurumları gənc nəslin yüksək sosial-mənəvi nöqteyi nəzərindən formalaşmasına əllərindən gələn səyləri əsirgəməməlidirlər. Əlbəttə, hər bir cəmiyyətin gənclər hərəkətinin strukturunu dərinlən təhlil etsək məlum olur ki, yeniyetmə-gənclər arasında çətin tərbiyə olunan uşaqların sayı müəyyən bir faiz təşkil edir. Yuxarıda sadaladığımız cəmiyyətin sosial tərbiyə institutlarının səyləri ilə birgə gənc nəslin sözün əsl mənasında cəmiyyətin aparıcı yaradıcı-konstruktiv qüvvəsi kimi formalaşmasında yeniyetmələrin özünü-tərbiyə, özünü-təhlil, özünü-inkişaf prosesləri də bir amil kimi qəbul olunmalıdır. Yeniyetmələrin (çətin-tərbiyə olunan) pozitiv sosial-mənəvi inkişafı mütəxəssislər tərəfindən ən

yüksək səviyyəli yaradıcı bir proses kimi qiymətləndirilir. Bu proses şəxsiyyətin formalaşmasında müxtəlif istiqamətli ştamlara, təkrarlığa, formalizmə yol verməməlidir və daimi öz tərəqqi hərəkətində novator xarakteri daşıyan ideyaların geniş şəkildə istifadə etməlidir. Alimlərin fikrincə çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin cəmiyyətdə sosial dezadaptasiya halları ilə rastlaşmaqları əsasən 3 xüsusi amildən irəli gəlir: a) uşaqların psixi cəhətdən qeyri-müntəzəm inkişafı; b) cəmiyyətin sosial tərbiyə institutları tərəfindən irəli gələn uşaqlara qarşı pedaqoji baxımsızlıq; c) uşaqların (yeniyetmələrin) ətraf mühitlə (sosiüm) düzgün şəkildə əlaqə qurma qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması. Böyük rus pedaqog alimi, dünya pedaqogika sahəsinin klassiki A.S.Makarenko öz fundamental pedaqoji əsərlərində daima qeyd edir ki, yeniyetmələri çətin tərbiyə olunan uşaqlar kimi qələmə verməyin əsas xüsusiyyəti uşaqların şüurlu şəkildə tərbiyə prosesinə müxtəlif istiqamətli müqavimət göstərməkdir və onlara pedaqoji təsirin ümumi vasitələrindən istifadə zamanı tamamilə biganə qalmaqlarıdır.

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin sosio-mədəni dezadaptasiyası müxtəlif formalarda cəmiyyətdə öz mənfi əksini tapır: həmyaşıdları ilə müsbət şəxsiyyətarası münasibətlərin çox aşağı səviyyədə olması, psixoloji gərginlik vəziyyətin yaranması, məktəbdə, müxtəlif təşkilatlarda (dərnəklərdə, yaradıcı, idman cəmiyyətlərində və s.) nizam-intizam qaydalarının pozulması, müəllimlərlə konflikt vəziyyətlərinin yaranması, valideynlərinə açıq şəkildə hörmətsizlik göstərilməsi, ərazidə yaşayan ağsaqqallarla daimi mübahisə edilməsi, onlara hörmətsizlik göstərilməsi və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, alimlər yeniyetmələrin " Çətin tərbiyə olunan " kateqoriyasına aid etməsinin əsas səbəbini onların ətraf mühitlə (sosiüm) konflikt vəziyyətində olmalarında görürlər. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin sosiallaşma prosesi, cəmiyyətə daha pozitiv şəkildə inteqrasiya olunması bizim respublikamızın bütün ictimai tərbiyə sistemi ilə həyata keçirilir, bundan əlavə cəmiyyətin bütün sosial tərbiyə institutları ümumi profilaktik tədbirlərin təsir səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair sistemli şəkildə elmi, təlim-tərbiyə prosesinin daha keyfiyyətli olması yolunda müxtəlif imkanlar yaradılır.

Günəl Hüseyn qızı Xudayarova

Azərbaycan Dillər Universiteti

doktorant

gunel.xudayarova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ MOTİVASİYANIN FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN MÜASİR METODLARIN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *motivasiyanın açar komponentləri, tələbə motivasiyası, tələbəyönümlü tədris, öyrənmə nailiyyəti, motivasiyaedici metodlar*

Keywords: *key components for motivation, student motivation, student-centered teaching, learning success, motivational methods*

Öyrənmə prosesini inkişaf etdirmək üçün motivasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin fərdi ehtiyacları və onların müxtəlif hədəflərinin olması tədris prosesi zamanı motivasiyanın düzgün formalaşdırılmasını tələb edir. Tələbələrdə motivasiyanın formalaşdırılması zamanı 5 əsas komponent vurğulanır:

1. tələbə;
2. müəllim;
3. mövzu;
4. metod;
5. təlim mühiti /Williams, 2011: 2/.

Tədris prosesində müasir metodların tətbiqi zamanı tələbələrin maraqlarını nəzərə alaraq fəaliyyətlərin seçilməsi dilöyrənənlərin motivasiyasını artırır /Harmer, 2015: 93/. Bununla yanaşı bu metodların tətbiqi zamanı müəyyən problemlər yarana bilər. Belə proseslərdə tələbələrdə motivasiyanı formalaşdırmaq üçün dərsin planlaşdırılması zamanı yarana biləcək həmin problemlər əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılır. Belə problemlər içərisində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- tələbələrin təlimə maraqlarının az olması;

- onların dil biliklərinin zəif olması;
- tapşırıqların onların bilik səviyyəsinə uyğun olmaması;
- təlimin müəllimiyönlü təşkili.

K.Alderman ingilis dili dərslərində tələbələrin özlərinin dərs prosesini idarə edə biləcəkləri təlim fəaliyyətlərinin seçilməsi və öyrənməni təmin edən metodların tətbiqini motivasiyanın formalaşdırılması üçün vacib hesab edir. Bu zaman tələbələrin fəallığı artır və onlarda özünəinam hissi formalaşır /Williams, 2011: 11/.

İngilis dili dərslərində motivasiyanın formalaşdırılması üçün təlimin interaktiv formada təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin tədrisi zamanı öyrənmə prosesini həyata keçirmək üçün təlim materiallarının müzakirəsi aparılır və həmin mövzuların dərstdə qavranılması təmin edilir. Bu zaman tələbələr öz nailiyyətlərini təhlil edə və mənfi tərəflərini müəyyənləşdirə bilirlər. İnteraktiv formada dərslərin təşkili zamanı təbii dil mühitinin yaradılması və ya internetdən istifadə öyrənmə prosesini daha da fəallaşdırır.

İngilis dili dərslərinin effektivliyini artırmaq üçün situasiya əsaslı təlimin tətbiqi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. S.Finney və J.Pyke təlim zamanı mövzuya uyğun mühitlə bağlı situasiyaların dərslərdə müzakirəsini tələbələrin motivasiyasını artırmaq üçün effektiv vasitə hesab edir. Belə halların müzakirəsi zamanı seçilmiş situasiyaların peşə fəaliyyətinə, mövzuya və ya onun hissələrinə uyğun olması önəmli məsələlərdəndir. Bu zaman tələbələr təbii dil hadisələrini təhlil edir və özləri həmin prosesin idarəedicilərinə çevrilirlər /Williams, 2011: 13/. Bu isə onlarda təlim motivasiyasının artırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təlimin səmərəliliyini artırmaq üçün dərslərin tələbəyönlü təşkilinə diqqət etmək lazımdır. Tələbələrin dərse həvəsini artırmaq üçün dilöyrənənləri fərdi işləyə biləcəkləri layihələrə cəlb etmək və onları müxtəlif təqdimatlar hazırlamağa istiqamətləndirmək vacibdir. Layihələr üzərində işin təşkili zamanı təhsilalanlar müxtəlif nitq situasiyalarını təhlil edir və tədris materialını geniş araşdırmaq imkanı əldə edirlər.

Xarici dil dərslərində mühazirələrin də tələbəyönümlü təşkil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman təhsilənlərin dil səviyyələri təhlil edilməli, təlim mühiti müəyyənləşdirilməli və ona uyğun mətnlər seçilməlidir. Məlumdur ki, uzun mühazirələri dinləmək dilöyrənənləri həvəsdən salır. Bunun üçün mühazirələr zamanı qeyd edilən fikirlərin müzakirəsinin təşkil edilməsi, onlara müxtəlif sual vəərəqlərinin paylanması və mətni analiz edə biləcəkləri müxtəlif həvəsləndirici integrasiya nümunələrindən istifadə edilməsi təlim motivasiyasının artırılması baxımından məqsədəuyğun hesab olunur.

Xarici dil dərslərində üstünlük təşkil edən metodlardan biri də əməkdaşlıqdır. Tələbə-tələbə, tələbə-müəllim əməkdaşlığına əsaslanan təlim mühitinin qurulması auditoriyada müsbət atmosferin yaranmasına və dilöyrənənlərin fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə kömək edir. Əməkdaşlıq əsaslı dil mühitinin qurulması zamanı tələbələr birinin yoldaşları üzərində dominantlıq etməsi və ya fərdi işləyib onlara kömək etməməsi digər öyrənənləri ruhdan sala bilər. Belə halların yaşanmasının qarşısını almaq üçün dilöyrənlər arasında məsuliyyətləri bölüşdürmək və bu prosesi daima nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində tələbələrdə motivasiyanı artırmaq üçün onların özlərinin təlim fəaliyyətlərini və strategiyaları seçməsinə imkan yaratmaq lazımdır. Bu zaman müəllim dilöyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir və akademik təlim nəticələrini artırmaq üçün fəaliyyətlərini onların istəklərinə uyğun olaraq qurmaq imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. England: Pearson Education Limited, 2015, 446 p.
2. Williams C.K., Williams C.C. Five key ingredients for improving student motivation/Research in Higher Education Journal/N11, New York: 2011, 23 p.

Aytən Sabir qızı Mütəllimzadə

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

aytanmutallimzada@bsu.edu.az

COVID-19 PANDEMİYASININ Z NƏSİL GƏNCLƏRİN (RƏQƏMSAL YERLİLƏRİN) PSIXOLOGİYASINA TƏSİRİ

Açar sözlər: Covid-19 pandemiyası, koronavirus, Z nəsli, sosial media, sosial şəbəkə, rəqəmsal yerlilər, şəxsiyyətin psixologiyası, gənclik yaş dövrü

Key words: Covid-19 pandemic, coronavirus, Z generation, social media, social network, digital natives, psychology of personality, youth age

2019-cu ildən bəri bütün dünyanı əhatə edən koronavirus- yeni növ Covid-19 epidemiyasının yayılması ilə bir sıra iş yerlərinin məsafədən iş rejiminə keçməsi, təhsilin məsafədən təşkil edilməsi texnologiya və internetə olan ehtiyacı artırmış oldu. Ənənəvi qaydadan, rəqəmsal formaya keçid prosesinə, Z nəsli rahat adaptasiya olsa da, əvvəl ki, yaş qruplarından olan nəsillərdə çətinliklər yaşanmış oldu. Belə ki, Z nəsli internetin yerliləri olaraq, texnoloji inkişafa uyğunlaşmada ciddi texniki problem yaşamadılar.

Z nəslinin nümayəndələri 1990-2010 cu illər arasında anadan olan şəxslərdir [1]. Belə ki, Z nəsli dünyaya göz açanda bəri ətraflarında çoxlu sayda texnoloji alətlər görmüş və artıq körpəlikdən digər nəsillərdən fərqlənməyə başlamışdılar. Z nəsli internetin, xüsusilə də şəbəkə 2.0 (web 2.0) yarandığı, sosial media platformalarının sürətlə artdığı bir vaxtda dünyaya gəldikləri üçün, onlara “rəqəmsal yerlilər” və ya “internetin yerliləri” də deyilir [1]. Geniş bir yaş aralığı olduğu üçün, Z nəsli, müəyyən inkişaf mərhələlərinə bölünür (1990-2000, 2001-2010).

Pandemiya dövründə Z nəsli gənclər rəqəmsal adaptasiyalarını rahat keçirmiş olsalarda, psixoloji cəhətdən daha çox mənfi təsirlərə

məruz qalmış oldular. Aparılan tədqiqatlardan alınan statistik məlumatlara görə Z nəslinin digər nəsillərə nisbətən daha çox depressiyaya, tənhalığa meyilli olması məlum məsələ idi [2]. Lakin demək olar ki, pandemiyanın şərtləri bu vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış oldu. Sosial təmasda olmağın və yaşadıkları inkişaf dövrünün təsiri ilə sosiallaşan bir şəxsiyyət olmağın əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, karantin və sosial məsafə ilə bağlı qaydalarla gənclərin tənhalıq hisslərinin artdığı görülmüşdür.

Pandemiya şərtlərinə əsasən tətbiq olunan sosial təcridlər daha çox Z nəslinə mənfi təsirləri olmuşdur. 2021-ci ilin yanvar ayından bəri ölkəmizdə gənclərin intihar xəbərlərinin artması, seriya şəklinə intiharların olması buna bir nümunə ola bilər. Təbii ki, intihara sürükləyən amillər çoxsaylıdır və fərqlidir. Lakin pandemiya və sosial təcrid də burada təsirsiz ötürşür deyə bilərik. İntihar edənlərin çoxluğu da Z nəslinin nümayəndələridir. Pandemiya dövründə gənclərə zəruri və məcburi sosial təcridin təsirinin nəzərə alınması araşdırılması lazım olan bir problemdir. Z nəsli “sosial media gəncliyi” hesab olunsada, bu dövrdə sosial medianın istifadəsinin narahatlıq, depressiya və intihar riskini artırdığı da məlumdur.

Dünya Səhiyyə Təşkilatı (2020) pandemiya ilə birlikdə həyatımıza girən “infodemiya” anlayışının fiziki və psixoloji sağlamlığa zərərli olduğu məsələsini ortaya qoymuşdur [3]. Sosial medianın da məlumat əldə etmək üçün istifadə edildiyi pandemiya dövründə, yayımlanan məlumatların artması, informasiya çoxluğu zehni yorğunluq yarada bilər. Xüsusən də Z nəsli günün çox hissəsini sosial mediada keçirdiyi üçün “məlumat zəhərlənməsi” yaşamaq ehtimalları artır. Belə ki, sosial mediada reytingə naminə yayılan şayələrin, panika yaradan xəbərlərin də olmasını nəzərə alsaq, vəziyyət daha da gərginləşmiş olur.

Pandemiya şəraitində məsafədən təhsil təhsildən geri qalmağın qarşısını alsa da, öyrənmək baxımından nə qədər işə yaramış olsa da, motivasiya baxımından heç də uğurlu nəticəsi olmadığını qeyd edə bilərik. Universitetdə ki şəraitin evdə olmaması motivasiya baxımından gənclərin təhsilə yönəlməsinə maneə ola bilər və diqqətin mərkəzləşməsində çətinlik yarada bilər. Belə ki, universitetlər yalnız

təhsil almaq sahəsi deyil, həmçinin də gənclərin sosiallaşması üçün bir sahədir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, COVID-19 pandemiyası zamanı karantin qaydalarının tətbiqi gənclərin psixoloji sağlamlığının pisləşməsinə və psixi narahatlığın artmasına səbəb olmuşdur. İtaliyada aparılan tədqiqatlarda, pandemiya ilə birlikdə cəmiyyətdəki ümumi stress səviyyəsinin artdığı və pandemiyanın psixi sağlamlığa mənfi təsir etdiyi məlum olmuşdur. Türkiyədə aparılan tədqiqatlarda, bu vəziyyətin daha çox gənclərə təsir etdiyi müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, bəzi gənclərin işini itirmək təhlükəsi ilə üzləşməsi və ya bəzilərinin işdən çıxması gənclərin yaşadıkları stressin daha çox olduğunu izah etmiş olur. Validəylərindən müstəqil olduqları və təhsil və karyera baxımından özləri üçün addım atmağa çalışdıqları bu dövrdə, bir çox universitet tələbəsi pandemiyanın təsiri ilə valideynləri ilə birlikdə yaşamaq üçün geri dönmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Belə ki, məsafədən iş rejiminə keçmək və ya iş yerlərinin bağlanması gənclərə daha çox təsir etmiş oldu. Pandemiya zamanı işləyərək təhsil alan tələbələr, təhsil haqlarını ödəməkdə çətinlik yaşamış, yeni məzun olan gənclər isə işsizlik problemindən əziyyət çəkmiş oldular.

21-ci əsrin ilk nəsli olaraq görülən Z nəslinin texnologiya ilə birlikdə böyüdüyunü söyləmək olar. Hal-hazır ki, gənclər Z nəslinin nümayəndələridirlər (gənclik yaş dövründə olan şəxslər). Z nəslinin uşaqlıqdan bəri texnologiya ilə böyüdüyunü nəzərə alsaq, digər nəsillərə nisbətən daha çox bacarıqlara sahib olmaları gözlənilən haldır. Digər nəsillərlə müqayisədə onları unikal hala gətirən müəyyən xüsusiyyətlərə malikdirlər [4]. Texnologiyanın və sosial medianın inkişafına şahid olan bu nəsil məlumatlara daha asan daxil ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, texniki baxımdan bacarıqlı və səriştəli olsalarda, sosial medianın zərərli təsirlərinə məruz qalan çoxluq Z nəslin nümayəndələridir. hHəyatımızda texnikanın rolunun artması, Z nəsil gənclərin internetdə keçirdikləri vaxtı uzatmış, internet ahlılığı və bir sıra psixoloji problemləri də artırmışdır.

Ədəbiyyat

1. <https://it-iq.com/tech-news/how-generation-z-transforms-technology/>
2. <https://www.aecf.org/blog/generation-z-and-mental-health>
3. García-Saisó S., Marti M., Brooks I. et al. The COVID-19 Infodemic. Pan American Journal of Public Health. Rev Panam Salud Publica; p. 45. June 2021
4. <https://educadvisor.my/articles/personality-traits-of-a-gen-z-you-can-probably-relate-to>

Bəyim İbrahim qızı Tarverdiyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

magistrant

tarverdiyevabeyim1982@gmail.com

THE ROLE OF AESTHETIC UPBRINGING IN THE FORMATION OF CHILDREN AND MUGHAMS AS THE MAJOR MEANS OF AESTHETIC UPBRINGING

Açar sözlər: *tərbiyə prosesi, tərbiyəçi estetik tərbiyə, estetik zövq, muğam*

Key words: *the process of upbringing, educator, aesthetic upbringing, aesthetic taste, mugham*

The word “aesthetic” comes from the word “aesthetics”. Aesthetics is a science about beauty. The saying “Beauty will save the world” is not said in vain. Really to feel the beauty, understand and estimate it correctly gives special pleasure to a man, a man takes pleasure in any beauty, have a cultural rest. Outstanding scientists of our republic academician Mehdi Mehdizadeh, professor Alihaydar Hashimov, Vidadi Khalilov stated very valuable thoughts about the essence, contents, aims and objectives, possibilities, methods, ways of holding aesthetic upbringing. That is why we prefer researches on aesthetic upbringing carried by scientists because, in fact, they are founders of aesthetic upbringing schools in our country. Aesthetic upbringing first of all begins and holds in the family. In family parents or persons who substitute them are busy with the aesthetic upbringing of children beginning with under school-age period. Buying colored pencils for children in accordance with all under-school age periods is important for their aesthetic upbringing development (F.Sadigov, O.Hasanli, 2017:197). As it is known, aesthetic upbringing is one of the most important qualities of a comprehensively developed man. The main

essence of aesthetic upbringing consists of the upbringing of children's aesthetic feelings, understanding correctly the beauties in nature and society, developing their creative abilities in different spheres of taste and literary activity. To comprehend aesthetic approaches that our forefathers created in the course of study to apply them after developing them in creative form, today is very urgent duty to fulfill. It is known that a man understands the environment by his senses. A child is born with none of the mental indicators. The aesthetic upbringing base of under-school-age children is formed on the development of their organs that feel and perceive. Educators at nursery school, parents in the family should help to understand these beauties. Under school-age children should express their thoughts, say what is good or bad about beauties that they observe. Children realize to keep the rules being clean, to wear with taste and tidiness and cultured behavior firstly in the family. He listens to a song, music at first in the family. In short, the first germs of desire for aesthetic taste and beauty are formed in the family. An educator is unable to achieve success in younger children's upbringing without any close connection with family. Family and nursery school should work for the same target and purpose. The formation process of the aesthetic world outlook of a child is carried out under the leadership of educators at nursery school. While applying aesthetic upbringing to children the educators should teach them to understand, realize, love, and estimate each reflecting form of beauty and the general idea correctly, to bring beauty to life, labor, and everyday life. There are plenty of objectives of younger generation upbringing in connection with this purpose. To carry out these objectives for applying a sense of beauty in younger children are one of the main terms:

- a) To educate the skill of comprehending and understanding of beauties of nature, human activity, and art in children from an aesthetic point of view;
- b) To develop aesthetic literary taste in children formed in connection with comprehension of those aesthetic beauties.

c) To form literary creativity ability in children (to sing, to paint, to recite a poem, to tell a story, to put in order, application and etc) and create a sense of esteem to beauties around.

Above mentioned objectives should be implemented in close connection with one another. Aesthetic upbringing teaches that beauty is closely connected with health, physical training, and gymnastics (F.Sadigov, O.Hasanli, 2017:200). Among the subjects that play important role in the aesthetic upbringing development of pupils, reading (mother tongue) and literature have a special role. It is considered the most important term to train pupils to perform any literary sample with voice, due to the requirements of syllabic and aruz rhythms. Especially poems of our classics, also poems of Nizami Ganjavi, Saib Tabrizi, Mahammad Fuzuli, Assar Tabrizi, Seyid Azim, Abbasgulu agha Bakikhanov, Abbas Sahhat, Mirza Alakbar Sabir, Huseyn Javid written in different measures and rhythms should be taught to children with correct pronunciation, taking into consideration the whole requirements.

Mughams are major means of aesthetic upbringing: There are different assumptions about the etymological meaning of the word “mugham”. Which, the majority of them are not true. It has some reasons and the most important of them is that in the 20 -30th of the XX century in the first years of the Soviet government with the support of the Russian empire jealous attitude was formed against our national values, folklore, literature, music. Beginning from 1921 singing of mughams was prohibited even on the state level. As a result, mugham which is of Turkish origin began to be forgotten by and by. Instead of it, they began to propaganda mughams as if they are of Arabian and Persian origin. It should not be forgotten that there is not any word like “mugham” either in Arabian or Persian languages. The word “mugham” is of Turkish origin. In all encyclopedic publications of the searched Turkish nations, the word “mugham” was used as “makam”, “magam”, “makom” and it is understood in the meaning of improvising melody (F.Sadigov, O.Hasanli, 2017:211)

Today mugham is heard in China, India, Iran, Arabia, Japan, Pakistan, Indonesia, Mongolia, some countries of Africa, Malaysia, Iraq, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Georgia, Afghanistan, Turkey. To say in general, music also has a great influence on children's aesthetic upbringing. To perform, to dance, to display an ability to play musical instruments, to recite poems with intonation under the sounds of music are the main means in children's aesthetic upbringing.

References

1. 1.F.Sadiqov, O. Həsənli "Tərbiyəşünaslıq". "Elm və təhsil" Bakı-2015
2. 2.F.Sadigov, O.Hasanli "Study of upbringing". "Science and education" Baki-2017

HÜQUQ BÖLMƏSİ

SECTION OF LAW

Rəfiqə Əmirxan qızı İsgəndərova

Gəncə Dövlət Universiteti

baş müəllim

rafiga.isgenderova@mail.ru

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *ailə, cəmiyyət, tərbiyə, hüquq normaları, Ailə Məcəlləsi, uşaq hüquqları*

Keywords: *family, society, upbringing, legal norms, Family Code, children's rights*

Müasir dövrdə mühüm pedaqoji problemlərdən biri yetişən gənc nəslin ailədə düzgün tərbiyə olunmasıdır. Bu problem həm də cəmiyyətin və dövlətin prioritet məsələlərindən biridir. Ona görə ki, cəmiyyətin inkişafı və uğurlu gələcəyi bir çox cəhətdən yetişən nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və cəmiyyət həyatına hazırlanmasında böyük rol oynayan amillərdən biri isə ailədir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ailə cəmiyyətin özəyi kimi təsbit edilmişdir və dövlətin xüsusi himayəsində olduğu qeyd edilmişdir. Ailə tərbiyəsi ölkə konstitusiyasında, nikah, ailə, uşaq hüquqları və uşaqların müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik və normativ sənədlərdə təsbit olunmuş ailə hüququna əsaslanır.

Ailədə münasibətlər əxlaqi normalarla tənzimlənməklə yanaşı, hüquq normaları ilə də tənzimlənir. Ailə məcəlləsi ailə münasibətlərini tənzimləyən əsas sənəddir. O, ailə münasibətlərinin müxtəlif istiqamətlərində (ailə qanunvericiliyi, ailə hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi; nigahın bağlanması və ona xitam verilməsi; er və arvadın hüquq və vəzifələri; valideyn və uşaqların hüquq və

vəzifələri; valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəsi formaları və s.) hüquq normalarını əks etdirir. [2, s.187]

Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyi ailədə uşaqların hüquqlarına həsr edilmiş müddəalarda uşağın hüquqlarının və mənafeələrinin hərtərəfli müdafiəsinə təminat vermişdir. Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasında da uşaqların müdafiəsi və maraqları, uşaqların bərabərliyi, uşaqların müxtəlif zorakılıqdan, təhqir və istismardan müdafiəsi, onların ictimai hüquqları təmin edilir, uşağın şəxsi hüquqlarına, şəxsi həyatına təzyiq və müdaxilə hallarına yol verilməməsinə, onun şəxsiyyətinə və dini azadlığına, həyat şəraitinə təminat verilir. BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası uşağı özünün hüquqlarının müəyyən mənadə həyata keçirilməsi və müdafiəsinə malik olduğu müstəqil şəxsiyyət gözündə görür. Konvensiya valideynləri ailə tərbiyəsində avtoritarizmə qarşı xəbərdar edir və onları uşaqlarla yüksək mənəvi-hüquqi əsasda münasibətlər qurmağa təşviq edir. Ailədə fikirlərə, baxışlara, bütövlükdə uşağın şəxsiyyətinə hörmət təkcə ümumbəşəri mədəniyyət normasının təzahürü deyil, həm də qanunun aliliyi olmalıdır. Ailə tərbiyəsi valideynlər tərəfindən böyüklərin tələbləri əsasında, bir-birinə kor-koranə tabe olmaqla yox, bərabər hüquqlu şəxslərin, bərabər hüquq subyektlərinin münasibətləri əsasında qurulmalıdır. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, qanuna, başqa insanlara, hər bir insanın hüquqlarına hörmətlə münasibət bəsləmək böyüməkdə olan şəxsiyyətin formalaşmasında əsas amil olsun.

Ailə qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu hüquq fəaliyyət qabiliyyəti, yəni şəxsin öz hərəkətləri ilə ailə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüquqlar əldə etmək qabiliyyəti uşağın doğulduğu andan əmələ gəlir. Uşaq öz valideynləri tərəfindən tərbiyə olunmaq, öz maraqlarının təmin olunması, onun ləyaqətinə hörmət olunması hüququna malikdir. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən valideynlər öz üzərlərinə düşən cavabdehliyi, məsuliyyəti hiss etməlidirlər. Onlar çalışmalıdırlar ki, uşağı sağlam böyüdüb cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş yetişdirdinsinlər. Bunun üçün isə valideynlər, ilk növbədə, tərbiyənin məqsədini aydın təsəvvür etməlidir. A.S. Makarenko göstərir ki, bəzi ailələrdə bu məsələyə daim etinasızlıqla yanaşırlar: “Valideynlər və uşaqlar sadəcə

bir yerdə yaşayırlar və valideynlər ümid edirlər ki, hər şey öz-özünə qaydaya düşəcək. Belə valideynlərin nə aydın məqsədi, nə də müəyyən proqramı var. Əlbəttə belə hallarda tərbiyənin nəticəsi də həmişə təsadüfi olur və çox vaxt valideynlər sonra təəccüb edirlər ki, nə üçün onların maraqları korlanıb? Nəyə nail olmaq istədiyini bilmədən heç bir işi yaxşı görə bilməzsən". Uşağın tərbiyəsində valideynlərin bərabər hüquq və vəzifələri vardır. Uşağın qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onun maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi, hüquq və mənafeələrinin mühafizəsi valideynlərin əsas vəzifələridir. Valideynlərin uşaqlar barəsində hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının qarışmasına yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və uşağın maraqları naminə yol verilə bilər.

Uşaqların hüquqları və qanuni mənafeələri pozulduqda, o cümlədən valideynləri və ya onlardan biri uşağın təhsili, tərbiyəsi üzrə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə və ya valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə uşaq öz hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına müraciət etmək hüququna malikdir. İstənilən fiziki və ya hüquqi şəxs uşaqlarla qəddar rəftar hallarını müşahidə etdikdə belə rəftarın qarşısının alınması üçün müvafiq orqanlara müraciət edə bilər. Valideynlərin və ya digər şəxslərin uşaqlarla qəddar rəftara yol verməsi, onlara qarşı psixi və fiziki zor tətbiq etməsi, uşaqların hüquqlarını pozması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada valideynlik hüquqlarından məhrum edilməyə, habelə inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Ailə qanunvericiliyində həm də uşağın maraqlarına toxunan bütün hallarda onun öz rəyini bildirməsi, eyni zamanda məhkəmə və inzibati araşdırmaların gedişində onun fikirlərinin dinlənilməsi və rəyinin nəzərə alınması hüququ öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. AR Ailə Məcəlləsi (əlavələrlə, dəyişikliklərlə), Bakı, 2018.
2. İsmixanov M. Sosial pedaqogika. Bakı, 2014.
3. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının ümumi problemləri. Bakı, 2005.

Adil Baba oğlu Aliyev
Baku State University
master's student
adilaliyev700@gmail.com

COMMON ASPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF EUROPEAN UNION'S CULTURAL HERITAGE IN THE BACKGROUND OF GLOBAL CHALLENGES

“Culture is an only a thin apple peel over a glowing chaos”
Friedrich Nietzsche

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, mədəni irs, konvensiya, avropa hüququ, müqavilə*

Key words: *European Union, cultural heritage, convention, european law, treaty*

The term "cultural heritage" refers to the totality of the tangible and intangible legacy, set of values, cultural and historical experience of society which is preserved in social memory and passed on from generation to generation. Material and spiritual values created by previous generations are extremely important for all communities all over the world for the preservation of their cultural and historical memory. For instance, in the second half of the XVII century in European thought the idea of the English philosopher Thomas Hobbes (1588-1679) and the German jurist Samuel von Puffendorf (1632-1694) on two basic states, in which people are able to exist: natural status (*status naturalis*) and cultural status (*status culturalis*).

The history of the protection of the world cultural heritage has a long story of evolution. With the codification of cultural rights the Western world confirmed a concept of culture as manifest in Julian Huxley's 1946 essay, written on the occasion of the institution of the UNESCO: “The word Culture too is used broadly in our title. First of

all it embraces creative art, including literature and architecture as well as music and the dance, painting and the other visual arts; and, once more, the applications of art, in the form of decoration, industrial design, certain aspects of town-planning and landscaping, and so forth. Then it can be used in the sense of cultivation of the mind directed towards the development of its interests and faculties, acquaintance with the artistic and intellectual achievements both of our own and of past ages, some knowledge of history, some familiarity with ideas and the handling of ideas, a certain capacity for good judgment, critical sense, and independent thinking. In this sphere, we can speak of a high or a low level of culture in a community. And finally it can be employed in the broadest sense of all, the anthropological or sociological one, as denoting the entire material and mental apparatus characteristic of a particular society.” (1, p.5).

The Treaty of Lisbon or the Reform Treaty is an international agreement which formed the constitutional basis of the EU as a supranational organization. The Treaty of Lisbon (TEU&TFEU) was signed by the EU member states on 13 December 2007 and entered into force on 1 December 2009. According to the Article 167 : “The Union shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore.” (2)

Covid-19, being a global problem facing humanity in 2020, has paralyzed many areas, including culture. The European Union will help the culture recover from the fatal impact of coronavirus pandemic (Sars-Cov-2). Until 2027, 2.5 billion euros will be allocated for the implementation of projects in this area. European MPs voted to almost double the funding in the previous six-year period. Creative Europe's program will touch museum staff, musicians, film professionals - all those who are out of work due to the pandemic and the cancellation of thousands of events. (3).

We hope that highlighted issues will also covered at The Conference on the Future of Europe. The Conference on the Future of Europe is a unique and timely opportunity for European citizens to debate on

Europe's challenges and priorities. No matter where you are from or what you do, this is the place to think about what future you want for the European Union. By spring 2022, the Conference is expected to reach conclusions and provide guidance on the future of Europe.

Preservation of this diversity in the face of the globalisation and high technologies of the information society is a hard task, but this is precisely the goal that the EU's cultural policy pursues today. At the same time, it is necessary, as D. Bell, one of the founders of the post-industrial theory, argued, to save the very national cultures that distinguish one European country from another (*e pluribus unum*). (4).

With such a great variety of global problems of cultural heritage protection, it is becoming an even more sensitive and urgent topic for all states of the world. Through cultural cooperation will be possible to achieve cornerstone aims of the Union, strengthen European values and build up the much needed and continuously transforming European identity for future generations.

References

1. Julian Huxley, UNESCO and the (One) World, 5, (1946).
2. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>.
3. <https://ru.euronews.com/2021/05/20/eu-puts-money-on-culture>.
4. <https://www.treasury.gov/about/budget-performance/strategic-plan/Pages/dlinks.aspx>.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Aydın Balamirzə oğlu Məmmədov

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında
ibtidai cəmiyyətə dair tədqiqat əsərlərində əhali
məskunlaşması məsələləri 7

Мехти Шаматович Шарифов

Каганат как исторический императив государственного
строительства в Прикаспийском регионе 11

Taleh Vasif oğlu Əliyev

Beşikdağ alban məbədi 15

Xatirə İsmayıl qızı İlyasova

Xəzərlərin dini inanclarına dair 18

Saidə Cəfər qızı İsmayilzadə

Özbəkistanda məktəb və mədrəsələrdə, dünyəvi təhsil
(XIX - XX əsrin əvvəlləri) 21

Sevinc Akif qızı Qurbanova

Türkmənistan-Azərbaycan əlaqələrində neft amilinin rolu 25

Şəhla İbrahim qızı Hüseynova

Kitabxana-informasiya mühitində konsaltinq fəaliyyətinin tətbiqi 28

Yeganə Ehsan qızı Məmmədova

Zəhirəddin Baburun “Xatirəti”ndə səfəvi-moğol
münasibətlərinə dair məlumatlar 32

Nadir İsmayıl oğlu İsmayilov

Kitabxana-informasiya fəaliyyətində sosial medianin və
informasiya menecmentinin qarşılıqlı əlaqələri 35

Sahibə Hidayət qızı Əliyeva

Qlobal informasiya məkanında kitabxanalar 40

Nigar Katib qızı İbrahimli

Muzeylərdə soraq-məlumat nəşrlərinin yeri və əhəmiyyəti 43

Ulduz İltifat qızı Manafova

İnformasiyalasdırılmış cəmiyyətə keçid şəraitində
Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan milli kitabxanasının
fəaliyyəti 47

Hacı Hacıbala oğlu Qasimli	
Turizmin kitabxana-informasiya təminatı	50
Afərim Vüqar qızı Tağıyeva	
Mədəniyyət beşiyi Anadolu	54
Səadət Qafqaz qızı Qarayeva	
Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatının bir səhifəsi kimi	58
Flora Bahlul Karimova	
The place of tourism in the international economic arena	61
Sevda Həmid qızı Kərimova	
İşğaldan azad olunmuş Qarabağda biznes mühitinin informasiya təminatı məsələləri	65
Xəyalə İsrayıl Əsgərova	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu quruculuğu və Ermənistan təcavüzünə qarşı mübarizə	68
Fatmakhanim Eldar Ahmadli	
“Dark” tourism in context "great return" to Karabakh	71
Əsəd Məhəmməd oğlu Quliyev	
Əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədovun yaradıcılığında milli və ümumbəşəri ənənələr Nizami Gəncəvi obrazi və yaradıcılığı kontekstində	74
Şakir Hüseyn Vahid oğlu	
Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində sovet işğalının ilk illərində kənd təsərrüfatının vəziyyəti	78
Emil Ağayev	
Səttarın “Şuşa motivləri” (əsərin sənətsünaşlıq kontekstində təhlili)	81
Elnurə Fərman qızı Məmmədova	
Azərbaycan xalq nağıllarında mədəniyyətimizin bir parçası olan milli mətbəx nümunələrinin yeri	84
Balamirzə Aydın oğlu Məmmədli	
İkinci Dünya Müharibəsi illərində Bakı nefti Almaniyanın hərbi-strateji planlarında	86
Abutalıb Əlibala oğlu Turabov	
Müasir Azərbaycan təhsilinin tarixi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhsili tarixinin davamıdır	90
Jalə İlqar qızı Məmmədova	
Vitrə sənətində rəngin rolu	94

Təhminə Fəxrəddin qızı Quluzadə	
Müalicəvi turizmin təşkili	97
Sahil Məhərrəm oğlu Əliheydərov	
Süni intellektin vergi inzibatçılığı prosesində tətbiqi	100
Elmira Ferdowsi Aliyeva	
Caesar's major triumph in the Gaul	104
Bahar Eldar qızı Quliyeva	
Azərbaycanda sağlamlıq turizmi və otel biznesində müalicə xidməti	107
Cəmilə Afət qızı Məmmədova	
İnteryerin üslub həlli və dizayn xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsirinin təhlili	112
Rahim Cabbar Najafov	
International integration in the modern system of international relations and its impact on modern world politics	115

FİLOLOGİYA BÖLMƏSİ

FİLOLOGİYA SECTION

Salidə Şəmməd qızı Şərifova	
Azərbaycan ədəbiyyatında Çanaqqala savaşının bədii əksi	118
Çinarə Məmməd qızı Qəhrəmanova	
İşgüzar kommunikasiyanın linqvokulturoloji aspektdə təhlili	122
Günəl Baxşeyiş qızı Paşayeva	
Söz, məfhum, konsept	127
Vəfa Mirəhməd qızı Seyid	
Qədim cəmiyyətdə insan adlarının əmələ gəlmə xüsusiyyətləri	130
Vüsalə Əbülfəz q. Babayeva	
Birinci kurs tələbələrinə düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasının vacibliyi	134
Xatirə Yusibova Şərif qızı	
Modallıq kateqoriyasının struktur və semantik səciyyəsi	137
Cəvahir Vilayət qızı Hacıyeva	
İgilisdilli mətnlərin (qəzet materiallarının) xarici dilin təliminə tətbiqi	140

Nabat Bilal qızı Əliyeva	
Bəxtiyar Vahabzadənin pyeslərinin mövzu və ideyası	144
Aytac Fizuli qızı İsmayılı	
Məmməd araz yaradıcılığında poema janrı	148
Rəna Xatayıl qızı Məmmədzadə	
Kommunikasiyada zaman və məkan anlayışı	152
Səbirə Rövşən qızı Müzəffərli	
Çingiz Əliyevin “Kubist şeiri”ndə avangard ruh	155
Mənzər Əsəd qızı Hüseynova	
Bədii təfəkkürün qəhrəmanları	158
Sevinç Salimova	
Covid slang in English	162
Elnarə Hüseynağa qızı Əhmədova	
Ünsiyyət prosesində manipulyasiyanın linqvopsixoloji təhlili	165
Şəraf Ələddin qızı Əhmədova, Afaq İsgəndər qızı Əliyeva,	
Vəfa Oktay qızı Məmmədova	
Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının yaranma səbəbi	169
Səbinə Elxan qızı Ağababəyeva	
Postmodernizmdə “müəllifin ölümü” konsepsiyası	173
Hənifə Yusif qızı Səlifova	
Elçin Hüseynbəylinin “Ağ qara” kitabındakı “qara” hekayələrdə Qarabağ mövzusunun işlənməsi	176
Sübhən Bahadır oğlu Məmmədov	
“Avesta” və müasir ədəbiyyat	180
Aysən Fizuli qızı İsmayılı	
Ağdam rayonunun mikrotoponimlərə aid olan nekronimləri	183
Aygün Mirzəxan qızı Hüseynova	
Avtobiografik əsər və real qəhrəman	187
Aygün Faiq qızı Əsgərova	
The pathway of the azerbaijani language through the Azerbaijani literature	189
Vüsalə Bayram qızı Həbibova	
Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis dilindən alınmış sözlər	193
Püstəxanım Azər qızı Musayeva	
Dilçilikdə sözdüzəltmə problemi	196
Turanə Faiq qızı Cəbbərzadə	
İntertekstuallığın bədii mətndəki funksiyaları	199

Nübar Yavər qızı Abasova

Mürəkkəb təyini söz birləşməsi şəklində olan zoonim
komponentli fitonimlər 201

Röya Əbdül qızı Zülfüqarlı

Rus mənşəli alınmaların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yeri 205

Günay Zülfi qızı Ağayeva

Toponimlərin dəyişdirilməsini şərtləndirən amillər 208

Günel Elxan qızı Əsgərova

Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” romanında Qarabağ müharibəsinin
sosial-psixoloji aspektləri 211

Seyidnisə Bəxtiyar qızı Lətifli

Cəmişid Əmirovun “Sahil əməliyyatı” povestinin obrazlar sistemi 213

Şerzad Rahmatullayevic Atamuradov

Özbek-Türk iletişim kültüründe pragmatik engel olarak deyimler 217

Günay Yaşar qızı Yediyarlı

Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povestində qaçqınlıq mövzusu 220

Anar Şahbaz oğlu İbrahimov

İncitək saf sözlərin beşiyi olan ana dili 223

Şəfəq Eldar qızı Vəliyeva

Vilyam Şekspir yaradıcılığının həmişəyaşar xarakteri 226

PEDAGOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ SECTION OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Xumar Tofiq qızı Novruzova, Xatirə Tacəddin qızı Qurbanova

Riyaziyyatın tədrisində müasir təlim texnologiyaları 229

Mehbarə Niftulla qızı Qəribova

Xarici dillərin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin
sosial-mədəni aspekti 233

Айтекин Низами Аббасова

Коммуникативные цели обучения языку как иностранному 237

Günay Salman qızı Kazımova, Xəyalə Namiq qızı Mustafayeva

“Sirlər xəzinəsi” - zəngin mədəniyyət, kamil insan konsepsiyası 239

Sevda Zakir qızı Abuzərli

Tələbələrin ingilis dilində kommunikasiyayönlü şifahi nitq
vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində psixolinqvistik faktorlar 243

Səbinə Namiq qızı Cəfərova

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində
uşaqların fiziki tərbiyəsinin bəzi məsələləri 246

Zəkiyyə Muharib qızı Şıxlınskaya

How teachers can attract students' attention to the lesson 249

Gülzar Quliyeva

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin sosio-mədəni dezadaptasiya
yaşının mahiyyəti, səbəbləri və formaları 252

Günel Hüseyn qızı Xudayarova

İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə motivasiyanın
formalaşdırılması üçün müasir metodların tətbiqi 254

Aytən Sabir qızı Mütəllibzadə

Covid-19 pandemiyasının z nəsil gənclərin
(rəqəmsal yerlilərin) psixologiyasına təsiri 257

Bəyim İbrahim qızı Tarverdiyeva

The role of aesthetic upbringing in the formation of children
and mughams as the major means of aesthetic upbringing 261

HÜQUQ BÖLMƏSİ

SECTION OF LAW

Rəfiqə Əmirxan qızı İsgəndərova

Ailə tərbiyəsinin hüquqi əsasları 265

Adil Baba oğlu Aliyev

Common aspects of the legal regulation of European Union's
cultural heritage in the background of global challenges 268

Çapa imzalanmışdır: 22.12.2021
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 17 ç.v.
Sifariş: 461

